

8(47.92) 1048

17.61 17.61
14.61 17.61
17.61

26-10	29.10	115
28.1	22.1	186
	18.1	184
	17.1	187
		74
		55

ՂԵԻՈՆԴԵԱՅ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

Հայաստանի Թագաւորութեան Կայսերական Գրաստան

9(47.925)

2-61

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

ՍՏՈՒԳԱՆ Է 1861 Ձ.

ՂԵՒՈՆԴԵԱՅ ՄԵԾԻ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ

ՀԱՅՈՑ

ԵՐԿՐՈՐԴ ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

Ի ՀԱՅԵՐԵՏՈՒԹԵԱՆ Տ. Տ. ՄԱԿԱՐԱՅ ՎԵՐԱԳԵՐ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ
ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ:

Ս. ՊԵՏԵՐՈՒԹԻՒՄ

Ի ՏՊԱՐԱՆԻ Ի. Ն. ՍԿՐԻՊՏՈՐԻԱՏԻ
1887.

1903

Типографія И. Н. Скороходова (Надеждинская, № 39).

Ի ՅԱԻԵՐԺԱԿԱՆ ՅԻԾԱՏԱԿ

ԱԶԳԱՍԻՐԻ ԱՌՆՆ

ՅՈՎՍԵՓԱՅ ԻԶՄԻՐԵԱՆՑ

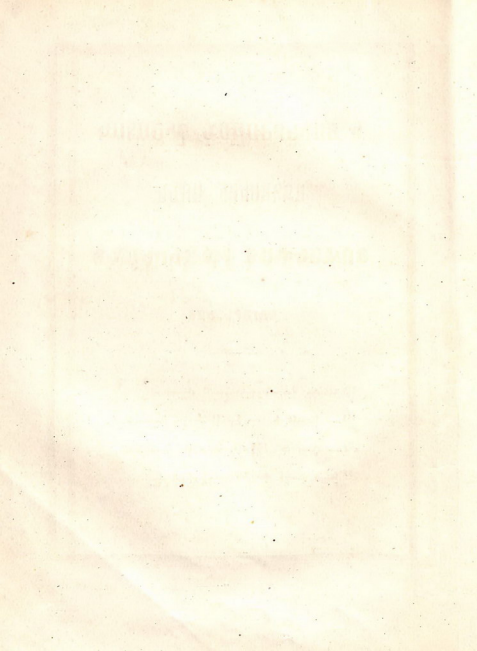
ՂԶԼԱՐԵՑԻՈՑ:

Անբաւել Վարդապետ անհաճ յիշատակ

Դու խօսեմ ե, որ եր կեանքիդ նշադարար, —

«Իմ գայ զք' երկամբ, քաղ կանգնեցանան,

«Մեայի բարե գործք յաւիտեան կըման»:

ՅԱՌԱՋԱԲԱՆ

Պատմագիրքն Հայոց ի մեծի պատուի են յաչ գիտնոցն Նւրոպիոյ, զի ոչ միայն աւանդեն զպատմութիւն Հայրենի աշխարհին իւրեանց, այլ և բաղմադիմի տեղեկութեամբք զքաղաքական գործոց սահմանակից աշխարհացն, ընձեռնն նիւթս ոչ սակաւս ի լրութիւն պատմութեանն նոցա անգստին ի Վ գարէն մինչև ցժամանակս յետինս: Ամին իրի պատուականք են առ բանասէրս պատմագիրքն մեր, որք ճառեն զճագմանէ իշխանութեանն Արարացւոց և զնախկին աշխարհակալութեանց նոցա, որպէս Վ Լեոնդ, զորոյ զպատմութեան գիրս ընծայեմք զարդիս ի լոյս նորոգ տպագրութեամբ, Սերէոս, Յովհաննէս կաթողիկոս, Եսողիկ, Թովմայ Երծրունի և այլք:

Ելլ որպէս զի բարւոք ևս ի միտ առցեն վերձանողքն մեր զՊատմութիւնն Վ Լեոնդի համակ և զայլոց պատմագրաց մերոց, որք զԱրարացւոց ճառեն՝ օգտակար վարկանիմք կարգել աստ կարճառօտիւ զպատմութիւն ծագման իշխանութեանն Արարացւոց, զպատճառս աճման նորս և զանկման, հանդերձ տեղեկութեամբք զներքին վարչութենէ, զհարկաց և դրամոց, զգլխնորական կարգէ և զգլխութեանցն Արարացւոց, այլ և զպատմութիւն աշխարհածաւալ պետութեան ամիրապետացն և զվիճակ նուաճեալ ազգաց և մանաւանդ Հայոց ընդ իշխանութեամբ նոցա ի դարս դարս:

Ե.

Ի ժամանակին յորում վեհապետք երկուց ազգաց հզօրաց, որոց ընդ իշխանութեամբ էր աշխարհն Հայաստան, Հերակլ կայսր Յունաց և Խոսրով Փարվեզ արքայից արքայն ահեղ պատերազմօք ի վեդ դային ընդ իրեարս յաղազս տիրապետութեան աշխարհաց՝ ի խորոց անապատացն Երաբիոյ յառնէր յայնժամ այր ոմն քարող նորոյ վարդապետութեան, որում վիճակեալ էր մասն կարևոր ունել ի պատմութեան ազգաց և հիմն ի վեր տապալել զպետութիւնսն երկոսին հզօրս:

Եր Մահմէտ ի հին և յաջնուական տոհմէ Երաբացւոց ի Խորեյշեանց, որոց արարեալ էր յոնձն պահպանութիւն նուիրական տեղւոյն Երաբացւոց, Քաբայ մահնին ի Մեկէ, ի մի յորմոց որոց արտաքուստ հեղիւսեալ էր վեմ մի սեաւ քառակոյս, զոր ասէին աւանդութեամբ տուեալ Պարբիէլի հրեշտակապետին ց՛ամսյէլ նահապետ Երաբացւոց: Մինչդեռ ի պատանի տիւ էր Մահմէտ՝ բազում անգամ շրջէր կարաւանօք դործով վաճառականութեան ընդ աշխարհս օտարս, ուրանօր դէպ լինէր նմա ի վերայ հասանել ճշմարտութեան հաւատոցն ի մի Լստուած բստ գաւանդութեան քրիստոնէից և Հրէից և ստութեան բազմաստուած կռապաշտութեան ազգին իւրոյ. այլ և բազում ինչ վասն քաղաքական կարգաց և հանգամանաց և զօրինացն Հրէից և քրիստոնէից լսէր նա յարանցն՝ որք ամի ամի դային բազմութեամբ ի Մեկէ, էր որ ի պէտս տուրեւանից և էր որ յերկրպագութիւն սուրբ տեղեացն:

Իբրեւ հՀաս Մահմէտ յարբունս հասակի՝ կին արար իւր զՀաջիջայ այրի ընչեղ, և ապա յայնմհետէ զերծեալ

ի հոգոց օրըստօրեայ պարենին՝ խորամուխ եղև ի խոփմունս և յորոճումն մտաց:

Եւ զի ակն ունէին շրէայք զալստեան Մեսիային, իսկ Քրիստոս խոստացաւ, թէ առաքելոց է ձայր զմխիթարին, որ ուսուցել, զամենայն և յիշեցուցէ զամենայն զբանս նորա՝¹⁾ հարան յայստսիկ միտք և ուշ Մահտի, և յղացաւ խորհուրդ ի միտս նորա, թէ ինքն իսկ իցէ պրն, որում կայ մնայ աշխարհ՝ ուսանել ի նրմանէ: Սակն ուշաթափութեանցն, զորս արտացեալ էր նա՝ զիւրազոյն ևս էր նմա համոզիւր լինել առ մարդիկ, թէ հաղորդութիւնս ունիցի ինքն ընդ հրեշտակս, յորոց և պատգամս ընդունիցի: Եյր 40-ից ամաց էր Մահմէտ, յորժամ քարոզել սկսաւ զփարդապետութիւնն իւր, թէ Մի է Աստուած, և Մահմէտ է մարդարէ նորա: Իսկ քարոզութեան նորա հաւատացին միայն կին նորա և ազգականքն (Երուսէքր և Ելի), այլ և բարեկամք նորա յոյժ սահաւաւորք: Իսկ ժողովուրդն առհասարակ այնպէս սրտմտեցաւ՝ զի հարկ եղև նմա ի փախուստ անկանել ի Մեղին: Եյս փախուստ նորա ի Մեկկիայ ի Մեղին քաղաք զիպեցաւ ի 16-րդի աւուր յուլիսի 622 ամին, և յայսմ օրէ հաշուեն Մահմէտականք զթուականութիւնն իւրեանց, որ կոչեցաւ ձէջիր, այսինքն է փախուստ:

Ի Մեղին քաղաքի եղիտ Մահմէտ իւր համախոհս, որոց ծղնականութեամբ ևմուտ անդրէն ի Մեկկէ և արեւաց նմա, և ձեռն էարկ ի կուռս մեհենին: Եւ թէպէտ խեթայր ժողովուրդն և թախճէր ընդ առիւղ այսպնութեանցն և խորտակման աստուածոյն իւրեանց՝ այլ զահէ

1) Յովհ. ԺՂ. 26:

Հարեալ յահիզ զօրութենէ յաղթողին, որոյ սուր ի ձեռին կախալ և զպատգամս օրինաց իւրոց պահանջէր հնազանդել նմա՝ յանձն առին ամենեքեան և ճաննան զնա առաքեալ Աստուծոյ: Ընդ հուպ և բովանդակ Երաբիա հաւատաց ի մի Աստուած յԱլլահն և յառաքեալն նորա ի Մահմէտ¹⁾:

Օ՛Մովսէս և զՅիսուս ի մարգարէս ունի Մահմէտ, և համարի զինքն կոչեցեալ ի լրումն օրինաց նոցա: Պատգամքն նորա, զորս ասէր ընդունել ի Պարրիէլէ Հրեշտակապետէն²⁾ բանք են յօդուածոցք հոգեշունչք զդիպաց և զգործոց այնր ժամանակի: Առբա ամենեքին

1) Համօրէն տեղեկութիւնք յաղագս երևմանն Մահմէտի և սկզբան աշխարհակալութեանց նոցա՝ յամենայն մատենագրաց մերոց քաղեալ կարգեալ է ի միասին Վ. Պատկանեանց ի Հաւելուածի հրատարակութեանն իւրոյ Պատմութեան Սերէոսի (յէջս 53—70), և Ս. Լ. մին զթարգմանութիւն նոցին ի ռուս լեզու յառաջին Հաւելուածի թարգմանութեանն իւրոյ Պատմութեան Սարգանայ Բարձրբերդցւոյ (յէջս 193—201): Ս. ամս որոյ աւելորդ դատեցաւ մեզ կարգել զայնոսիկ վերստին ի մատենի աստ:

2) Մովսէս Կաղանկայտուացի (էջ 5), Կիրակոս Վանձակեցի (էջ 32), Թովմայ Էրծրունի (էջ 99), Սամուէլ Ընեցի և այլ պատմագիրք մեր վկայեն, թէ Մահմէտի դիպեալ իցէ յուղեորութիւնս իւր արեղայի ումեմն արիանոս աղանդով, որում անուն էր Սարգիս Բհիրայ կամ Բխիրայ, և ի ձեռն նորա տեղեկացեալ քրիստոնէական հաւատոց ըստ աղանդոյն արիանոսաց, այլ և օրինացն Հրէից, յորոց ապա բազում ինչ եմոյծ Մահմէտ ի կուրանս, յերկրորդ ըստ քմաց իւրոց: Իսկ զԿուրանն գրեցին Սադման պարսիկ և Էրութուռաբ իսմայելացի, ըստ վկայութեան թղթոյն Լեւոնի առ ()մար (տես ի մատենիս էջ 58) և նորին Թովմայի Էրծրունւոյ (յէջս 102—103):

յիտ մահուան նորա ժողովեցան ի մի, որ եղև սուրբ զիրքն մահմետականաց Աուրան կոչեցեալ, որ է բովանդակութիւն Համօրէն օրինաց նոցա, յիւս կրօնից Համակ և յաշխարհայինս¹⁾։ Ուսուցանէ Աուրանն Հաւատալ ի մի Աստուած՝ յաւիտեական, յարարիչն և նախախնամող տիեզերաց, ի յարութիւն մեռելոց և ի կեանս յաւիտեականս։ Պատուիրէ երթալ յերկրպագութիւն ի Մեկէ ըստ նախնուսն, թրիատել զարուս ի ծնանելն, ըստ այնմ որպէս առ Արրահամու Հաստատեցաւ, զըւացումն յաճախակի ըստ սովորութեան արեւելեաց, աղօթել Հընգիցս յաւուր, երեսս ընդ Մեկէ կոյս ունելով, պատուիրէ զպահս և զողորմութիւն, ապ իրաւունս բաղմանութեան, արգելու զգուշանալ ի գինւոյ և ի խոզեւելոյ, որ անսուրբն Համարեալ էր։ Վնէ և այս օրէնս կարեւոր, զի Հաւատացեալքն զուն զործեսցին ծաւալել զսուրբ Հաւատս (զՆսլամ) ընդ աղգս օտարս։ Որք անկանիցինն ի պատերազմի՝ ժառանգելոց են զարքայութիւն, յորում մնայցին նոցա ամենազան վայելութիւնք, ուր և յաւերժահարսունք գեղանիք թխակունք ծառայեսցին նոցա։ Ահանք մարդոյ կախեալ կան գնախասահմանութենէ Աստուծոյ, որ յառաջագոյն տնօրինէ իւրաքանչիւրում, և ըստ այս սահման, որ բաղդ կոչի կամ

1) Վոյ թարգմանութիւն Աուրանին ի Հայ լեզու, չև ևս ապագրեալ։ Ի մատենադարանս Սայր Ըթոոյ Ս. Լ. Զմիածնի տեսեալ է մեր օրինակ մի ձեռագիր թարգմանութեան նորա, և զայլ ևս օրինակ ի կայսերական մատենադարանին Իերլին քաղաքի։ ԸՅԼ քանզի չունիմք զարգիս ի ձեռին զօրինակսն՝ ոչ կարեմք ասել Հաւատեալ, թէ մի իցէ արգեօք թարգմանութիւն երկօցունցն և միոյ ժամանակի գրութիւն, թէ որիչ որիչ ի միմեանց։

Ճակատագիր՝ չեք հնար ելաներ։ Արգելու Աուրանն ի կիրառութիւն զամենայն պատկեր, որ նմանութիւն ինչ բերիցէ մարդոյ, զի մի այսու հաւատացեալքն զեղծանիցին և զարձցին անդրէն ի պաշտօն կոող։

Ի կրօնս մահմետականաց մուժաւ բազում ինչ ի հաւատալեաց Հրէից և քրիստոնէից, ի զենէն մազգեղան Օրադաշտի, թերեւս և յաղանդոյ իսկ անտի Մանիքեցւոց։ Արկու յեղանակաւ մուժան ի մահմետականութիւն հաւատալիք ինչ զենին մազգեղան, կամ անընդմիջապէս ի զբազեշտական մատենից, կամ միջնորդութեամբ զրոցն Հրէից և մանաւանդ Թալմուդին։ Ի վերջնոյ աստի են վարդապետութիւնն զյարութենէ մեռելոց, աւանդութիւնք յաղագս երկնից և դժոխոց, բովանդակ վարդապետութիւնն զգիւաց (զիւարանութիւն), նկարագիր ահիզ դատաստանին վերջնոյ և տանջանացն յետ մահու պատմութիւնն յաղագս կամրջին Սիրատ (Sirāt)¹⁾ կոչեցելոյ, հերոյ միոյ նրբութեամբ, որ ձգեալ իցէ ընդ արքայութիւն և ընդ դժոխս՝ անշուշտ մուժեալ է ի Աուրանն ի Միզրաշայ զրոցն Հրէից։ Իսկ անընդմիջական մուժմունք ի մատենիցն Օրադաշտայ, թող զայլն ամենայն՝ և յայս ինչ երեւի, զի բազում ուրեք ի Աուրանին առնի ի կիր զանդիկ բառս dya (daena, զեն)։ Եւսք մահմետական կրօնից մեծաւ մասամբն առեալ են ի նախկին ծիսից Արաբացւոց, մինչ կռապաշտքն էին նոքա, զոր օրինակ երթալն յերկրպագութիւն և ազօթեն ի մկկթին Մեկկէի։ Աւս յետ մահուանն իսկ Մահմետի ընդունի Աուրանն ազգեցութիւնս յօտար գաւանութեանց, աղանդք ի կրօնս մահմետականաց և-

1) Ըստ բառ արաբական ի զէպ ելանէ պահլաւի բառիս Tschinvât.

բեկացան յետ մասնեկոյ **Արարացւոց** ի հաղորդութիւնս
ընդ քրիստոնեայ ժողովուրդս **Նսորւոց**:

Յամի Տեառն 632-րդի յամսեանն յունիսի, որ օր 8
էր ամսոյն, յերկուշաբաթւոյ, մինչ ի մուտս արեգակն
խոնարհէր՝ ի **Մեղին** քաղաքի ի հրապարակի անդ ա-
ռաջի մզկիթին էր տեսանել շարժումն ինչ և շշուկ և
յուզումն. թուէր իմն, թէ կային մնային ժողովուրդն
ամենայն համբաւու իրիք լսելոյ, համբաւու մեծի, այլ
ոչ բերկրութեան. զի դէմք ժողովրդեանն թախծեալք է-
ին առհասարակ: **Ահա** կարգաց քարոյն զժամ աղօթիցն
զինի ճաշու, և յոսն կացին ամենեքեան: **Ալանէր** յայն-
ժամ ի տանէն, որ առ երի մզկիթին կայր՝ այր ոմն ամաց
իրբեւ վաթանից, որոյ գոյնք երեսաց իւրոց սպիտակ, և
դէմք նիհար, հերք մօրուաց նորա ներկեալ ի շառագոյն,
ճակատք լայն ի ներքոյ ապարօշից: **Թուէր** իմն առհա-
սարակ այրն ծերացեալ և ծնկեալ անդր քան զլափ ա-
մաց հասակին իւրոյ: **Սա** էր աներ **Մահմետի**, որում
անուն էր **Աբու-Բէքր**. Ելանէր նա հանդարտ գնացիւք
յաւագ դրունս մզկիթին, զի զաղօթսն պաշտեսցէ ընդ
Մահմետի: Սարտեան ամենեքեան ընդ այս, քանզի ծա-
նեան իսկոյն, թէ ոչ ևս ունի զօրութիւն յանձին **Մահ-**
մետ առ ի դալ ի պաշտօն **Նստուծոյ**, որոյ ոչ երբէք, և
ոչ առհիւանդութեան՝ լքեալ էր զաղօթս հասարակաց,
և դեռ ևս ի նմին աւուր յառաւօտեան պահու տեսեալ
էր զնա ժողովրդեանն: Իսկ **Մահմետ** ի տան իւրում
սնկեալ գնէր տապացեալ ի մահիճս, հանգուցեալ զգը-
լուխ իւր ի մէջ բաղկաց կնոջ իւրոյ սիրելոյ զստեր
Աբու-Բէքրայ, **Այիշայի**, որ էր կին գեղեցիկ ութե-
տան ամաց. թափէր յամախակի յուշոյ և ի ցնորս ան-
կանէր. շունչ նորա դամ քան զգամ արգելոյր ի կոկորդի

իւրում և ծանրանայր և ընդհատէր: Մինչդեռ մրմնջէր
Այլիշայ զաղօթս՝ հետև, և ահա մեռեալ էր Մահմէտ:

Այլ չէ գործ գրելի՝ ի վեր հանել զչափ և զսահման
յուզմանցն և շնչոց, որք յարեան աստի անտի՝ յորժամ
լու եղև ամենեցուն, եթէ վախճանեցաւ Մահմէտ, զի
փոքր մի ևս՝ և տապալէր գործն զոր գործեաց Մահմէտ.
Քանզի յուսացաւ անդէն բաղմութիւնն չև ևս պնդեալ ի
նոր հաւատոյ, թէ ահա դարձուցուք մեզ անդրէն զաղա-
տութիւնն մեր և զկրօնս նախնեաց, և զի յարեան երկպա-
սակութիւնք յաղգականս և ի մերձաւորս Մահմէտի յա-
ղապս յաջորդութեան նորա, զի չէր ցուցեալ մարդարէին
զոք իւր յաջորդ: Այլ բաղմութիւն ժողովրդեանն ըն-
տրեաց զԱբու-Բէքր, զի նմա յանձն արարեալ էր Մահ-
մէտի պաշտել զաղօթս փոխանակ իւր. նմա երդուաւ
և Օմար, ընկեր մտերիմ և գործակից Մահմէտի, և խուս-
տացաւ լինել նմա հաւատարիմ և հնազանդ. և ըստ օ-
րինակի Օմարայ արարին ամենեկեան:

Իբրև երդուան ամենեկեան Աբու-Բէքրի՝ յոան և-
կաց Աբու-Բէքր և ասէ ցայնոսիկ, որ շուրջն կային՝
գրանս զայս. «Ահա ընտրեցէք դուք զես, զի հովուեցից
զձեզ և խնամեցից: Եթէ բարի ինչ արարից՝ օգնական
լերուք ինձ. եթէ չար ինչ գործեցից՝ նախատեցէք զես.
Քանզի ասել զճմարտութիւնն ակն յանդիման արանց
իշխանաւորաց՝ նշանակ է հաւատարմութեան և սիրոյ.
Իսկ ծածկելն՝ նշան դաւաճանութեան: Ամենեկին դուք
հաւատարք լիջիք առաջի աչաց իմոց, հզօրն և տկարն,
և զդպրաստանս ձեր արդարութեամբ դատեցայց: Եւ
եթէ թիւրեցայց երբէք ի ճանապարհայ օրինացն Աս-
տուծոյ և մարդարէին նորա՝ ձեզ ամենեցուն լուծեալ
լիցի թան երդմանն, և մի հնազանդեալք ինձ»:

Արու-Բէքը ընտրեաց իւր յաջորդ զՕմար և զՀեա
 եղև բարեկարգութեանց, և բարւոք խնամեաց զժողո-
 վուրդն, վասն այսորիկ ամենեքեան Հնազանդեցան նմա
 առանց քրթմնջելոյ, և զոհ էին զնմանէ: Իսկ Օմար ոչ
 ըստ օրինակի նորա վարեցաւ, այլ զընտրութիւն յաջոր-
 դին իւրոյ յանձն արար ի կամս և ի ցուցումս վեցից ա-
 րանց աւագաց: Աւ թէպէտ Ալեայ առաւել էին իրա-
 ւունք քան այլոց ի յաջորդութիւն Օմարայ, վասն
 մերձաւոր ազգակցութեանն ընդ Մահմետի, որոյ որ-
 դի հօրեղբօր էր ինքն և կին ունէր զսիրելի դուստրն
 նորա զՓաթիմայ՝ բայց հնարիւք և ջանիւք Ալիշայի
 ոչ ընտրեցաւ նա յայնմ նուագի, այլ Օթման, որ թէև
 պիւ բարի էր և ազնիւ՝ բայց թոյլ ի կամս և յոյլ
 ի գործ, վասն որոյ և չէր բաւական ի ընու զպի-
 տոյս ժողովրդեանն և ի կառավարել զպետութիւնն, որ
 աճէր և զօրանայր օր ըստ օրէ՝ նոր ի նորոյ յաղթու-
 թեամբք: Իբրև սպանաւ նա յամին 655-րդի՝ յարեան
 անդրէն երկպառակութիւնք և պատերազմ՝ ներքին:
 Հուսկ յետոյ ամիրապետ ընտրեցաւ Ալի, որ քաղցր էր
 բարուք և մարդասէր և անպաճոյճ կենօք. յորժամ եր-
 դուէր նմա ժողովուրդն՝ յեց կայր նա յաղեղն իւր:
 Թուէր իմն, թէ միամտութեամբ հնազանդելոց են նմա
 ամենեքին, որում և իրաւունք ծննդեանն իւրոյ յաջո-
 դէին և միաբան ընտրութիւն ժողովրդեանն, այլ ոչ եղև
 պնդէտ: Քանզի հայթայթանօք և ջանիւք Ալիշայի և
 Մուաւեայ ոստիկանին Բաորւոց, այլ և Եմրուի ոստիկա-
 նին Ազիպատսի, որ ի նոսա յարեցաւ՝ բարձին ոմանք
 ամբաստանութիւն զնմանէ, թէ զործակից լեալ իցէ
 սպանմանն Օթմանի, և ապստամբեցին ի նմանէ: Յա-
 րիւնահեղ և ի սաստիկ մարտին անկաւ Ալի և որդի

նորա Հասան, զոր ընտրեալ էր Համախոհինն Ալեայ
յաջորդ նմա: Չամիրապետութիւնն կորզեաց Մուախա,
որ փոխեաց զաթոռ իշխանութեանն ի Մեղինէ ի Վա-
մասկոս:

Իշխանութիւն առաջնոց ամիրապետացն, որպէս
ցուցանէ և բառս Խալիֆ՝ էր առաջնորդութիւն ժողո-
վրդեանն յերս կրօնից, կամ կրօնապետութիւն. այլ նոքա
վարէին և զամենայն գործս ժողովրդոց, նոքին էին և
դատաւորք և զօրափարք զօրացն ի պատերազմի: Յեղա-
նակ կենաց նախկին ամիրապետացն գրեա թէ ոչ իւրք
խաբէր ի կենաց սոսկ առն արաբացւոյ. Աբու-Բէքր
առնոյր ոռձիկ ի դանձուէն Հասարակաց դահեկանս Հինգ
և եթ յաւուրն. ոչ այլ ինչ եթող Օմար զինի մահուանն
իւրոյ, բայց միայն Հանդերձս, զսարուէն իւր և զուզան.
ննջէր նա ի վերայ աստիճանաց մղկթին ընդ մուրացիկս.
Օթման ապր Համար և զմիոյ միոյ դանդի ճշգրտու-
թեամբ: Զէր ամիրապետացն իրաւունք շնորհելոյ ումեք
զկեանս, այլ և նոքին իսկ ընդ դատաստանօք անկանէին:

Հասից պետութեան աղբիւրք էին այսոքիկ. 1) Հարկ
բաւ զլիոյ մարդաթուի յազգաց նուաճելոց, 2) Հարկ
հողոյ, 3) Հարկ յեկամայն ի պէտս աղքատաց, 4) Տա-
սանորդ ի հողոց մահմետականաց, 5) Մաքս ի վաճառաց
և ի գործոց արուեստաւորաց, 6) Նիւթք պաշարոց ի
նուաճեալ ազգաց ի ոռձիկ զօրաց, 7) Տուգանք ի պար-
տելոց, և 8) Հինդերորդ մասն յաւարէն պատերազմի, որոյ
չորեքին այլ մասունք բաշխէին մահմետականաց առհա-
տարակ:

Իշխողին առաջին տեսակք Հարկաց այսոցիկ դոյին
և առ Բիւզանդացիս նոյին անուամբ (tributum capitis և
tributum soli). զիսեմք զի և առ Սասանեամբք էր ի Պարս-

կատան զլիաՀարկ ըստ մարդաթուի: Օմար զառաջինն նշանակեաց ճշգրտօրէն զսակ այսր Հարկի. յԱզգիպտոս և յԲսորիս և ամենայն ուրեք ուր ոսկի էր ի կիրառութեան՝ ամենայն արուի Հասակաւորի կգաւ սակ չորից դահեկանաց (գենար, solidis) ամի ամի. իսկ ուր ուրեք արծաթով վարէին, որպէս ի Միջագետս և ի Պարսկաստան՝ Հատուցանէին զրամս 40 Աստանեանց արծաթիս¹: Եւ ի զանազան աշխարհս և իսկեկիս ըստ զաւտաց զաւառաց փոփոխէր սակ Հարկին: Ըստ այսմ չէր անփոփոխ և սակ Հարկին ի Հոգոյ:

Մահմետականաց ամենեցուն մի և հաւասար էին իւրաւունք. ստացուածք էին Հասարակաց զանձն պետութեան և երկիրք նուաճելոց. էր իւրաւունք ամենայն առն մահմետականի առնուլ թոշակ ամ ըստ ամէ ի զանձուէն. այլ ոչ կարէր ստանալ երկիր և զործել զայն յաշխարհս նուաճեալ աղգաց. զի մահմետականաց էր լինել դաս զինուորական, որոյ ի լրումն պիտոյից Հարկ էր նուաճեալ ժողովրդոց զործել զերկիր և հայթայթել նոցա զպարէնն: Աւան այսորիկ այն ինչ այլ ժողովուրդք զուն զործէին խուսափել յաշխարհադիրն մտանելոյ, որով թէ զերծանիցին ի հարկատուութենէ՝ յօժարութեամբ սրտի մտանէին յաշխարհադիր մահմետականք, որ ինչ աղբիւր էր եկամտից վասն նոցա:

Ժողովուրդք որք չէին մահմետական կրօնիւք՝ ունէին ի պարանոցս իւրեանց նշան յատուկ,²) որ ցուցանէր թէ մտեալ իցէ նոցա յաշխարհադիր:

1) Պահեկանին (գենար), յորում էին գրամք 10—12՝ գինք են ըստ այժմուս ֆրանկք 13 Պաղղիացւոց. ապա ուրեմն նուազագոյն գին գրամոյն համարելի է ֆրանկ մի:

2) Օայս սովորութիւն ակնարկէ Պօնոս և ըստ նմանէ

Վանդի այս օրէնք, որք ի լրութիւն եկին առ Օմարա՝ արտունութիւնս մեծամեծս մատակարարէին առն մահմետականի՝ վասն այսորիկ ի ժամանակի աշխարհակալութեանցն Երաբացւոց զբաղումս յօտար զաւանուութեանց կորզեալ ձգեցին ի մահմետականութիւն, որ ինչ մի է ի պատճառաց ծաւալման մահմետական կրօնից ի սուղ ժամանակի:

Առ նախկին ամիրապետոջն յեղանակք վարչութեան աշխարհաց պետութեանն և հարկապահանջութեան, համարակալութիւն, չափք և կշիռք և զրամք մնացին անփոփոխք ըստ այնմ, որպէս էինն յԵրաբանիւր աշխարհի յառաջնութիւն, մինչ չե ևս տիրեալ էր նոցա Երաբացւոց. զործակալք պետութեանն Յոյնք էին և Պարսիկք, որոց և լեզուք էին ի կիրառութեան ի զործս վարչութեանն: Ժողովուրդք որք ոչ էին մահմետական օրինոք՝ զզործս իւրեանց վարէին ինքեանք, և կրօնապետոցա էր գառաւոր հօան իւրոյ:

Ի ժամանակի ընդունելութեան կրօնիցն Մահմետի ունէին արդէն Երաբացիք զհմտութիւն զործոց պատերազմի, զոր մարթ էր նոցա ուսանել ի մերձաւոր ազգացն, ի Վիւղանդացւոց և ի Պարսից, և մարզել յայնմիկ և ևս ի հանապազորդ կռիւս իւրեանց ընդ միմեանս:

Վասն զինուորութեանն Երաբացւոց յօրինեալ էին ըստ ցեղի ցեղի և էին հեռեակք և հիծեալք: Զէնք հեռեակ զօրուն էին պսպար, նիզակ և սուր, կամ ազեղն և պարս: Ի պաշտպանութիւն իւրեանց ի կիրարկանէին զօրքն հեռեակք ասպար մեծ փայտեայ պատեալ

Ըսողիկ, Թէ «զնէր կնիք կապարեայ ի պարանոցս ամենեցուն» ևն. տես ի մատենիս, էջ 127. Ըսողիկ, յէջս 132 134:

կաշուով կամ թիթեղաւ, կամ ասպար փոքր կոշեցեալ
թարջ. իսկ ղէն պրուձիոյն էր նիզակ երկայն: Դեռ ևս
առ կենդանութեամբ Մաշմախի զիտէին Արաբացիք ար-
բոհել զգօրս ի զունդս երիս, որք ևն զունդ միջակ կամ
կենդրոնի, թեք աջակողմեան և ձախակողմեան, ի յառա-
ջապահս և ի վերջապահս: Իսկ պրուձին ընդ աջմէ և
ընդ ձախմէ պահպանէր թեոյն երկոցունց: Ճոկատ ա-
ռանձինն էր գնդին աղեղնաւորաց, և իւրաքանչիւր ցե-
ղի իւր զրօշակ առանձինն: Վաջալիւր մաշմախական զօ-
րուն էր յոյսն ժառանգելոյ զարքայութիւնն իւրեանց, և
մանաւանդ ակնկալութիւն աւարոյ պարտելոցն և կա-
պուտ անկելոց: Բայց թող զպատմիկ՝ դեր ի վերոյ էր
գինեւորութիւնն Արաբացւոց քան զայլոց աղգաց ժա-
մանակին և այսու, ղի սակաւամիտք էին առհասարակ
և վարժեալք քաղցի և ծարաւու և նեղութեանց, վասն
որոյ և երազունք էին ի պատերազմի:

Առ ամիրապետան առաջնով և մանաւանդ առ եր-
կորդաւն Թիւրքին Արաբացիք բողբոմ աշխարհաց. Ա-
սորիք և Բաբելոն և Նզիպտոս, աշխարհք փարթամք՝
նուաճեցան մի զմիոյ կնի ընդ իշխանութեամբ նոցա:
Ի մէն մի նուաճեալ երկրի կեսոյր յարաժամ բանակ սպա-
ռաղէն, որ ի հնազանդութեան ունէր զժողովորդն և
պաշտպանէր աշխարհին: Զօրավարք բանակացս այսո-
ցիկ էին ոստիկանք, որք յանձանց ըստ կամի ընտրէին
իւրեանց զործակալս: Փոխանորդք էին նոքա ամիրապե-
տաց յիրս կրօնից, այլ և էին առաջնորդք զօրուն, վա-
րիւք զործոց աշխարհին և դատաւորք, նոքին և ժողո-
վոդք հարկաց արքունի ի նուաճեալ ժողովրդոց: Ամի-
րապետն Օմար գհեա եղև կարմնոյ գիրաւունս ոստի-
կանաց, վասն որոյ սահմանեաց ի տեղիս տեղիս զործա-

կալս առանձինն, գաղի կոչեցեալ, որք էին Հարկահանք ան-
կախք յիշխանութենէ ոստիկանաց: Այլ ոչ հաճոյ թուեցաւ
այս յաչս ոստիկանաց, զի հանէր ի նոցանէ զաղբիւնն կա-
րեօր արգեանց նոցա: Արպէս Ամր, որ նուաճեալ էր
զԱղիպոսս և ոստիկան էր նորա՝ բողբոք երարձ ընդդէմ
այսր Հրամանի Օմարայ, թէ պիտիւր լինիցի այս, թէ զեղ-
ջերաց կոմուն ևս ունիցիմ, իսկ զկաթն օտարք կ'իթիցեն:

Օրէնք և սահմանադրութիւնք Օմարայ, որովք
կարգաւորեաց զներքին և զարտաքին վիճակ մահմետա-
կանաց՝ մինչև ցայսօր հիմունք օրինաց համարին յամե-
նայն աշխարհս մահմետականաց:

Յետ արիւնհակոյ պատերազմին Օմանցեանց ընդ առաջ-
նորդութեամբ Մուաւեայ ընդդէմ Ալեայ, որ պարագլուխն
համարեալ էր և պաշտպան վաղեմի կարգաց և սովորու-
թեանց՝ վախճան առնուն ժամանակք նախկին ամիրա-
պետաց և յեղանակի վարչութեան նոցա: Յաղթութիւնն
Մուաւեայ ոչ միայն սկիզբն եղև նորոց կարգաց և վար-
չութեան, այլ և ի նմանէ և այսր անկաւ ի մահմետա-
կանս հերձուածն երեւել ի Մուննիս և ի Շիրիս, որոյ
հերձուածոյն բաղմադիմի եղեն հեռեանք ի դարս դարս
ի պատմութեան մահմետական ազգաց:

Բ.

Հիմնադիր Հարստութեանն Օմանցեանց զոր Մահ-
մէա ձայնէր Աղբառ՝ առ Օմարաւ էր ոստիկան Վամաս-
կոսի, և կարի կարճեալ էին իրաւունք նորա. առ Օթմա-
նաւ ընկալաւ նա զոստիկանութիւն ի վերայ ամենայն Աստ-
րուոց և յոյժ ընդարձակեցաւ իշխանութիւն նորա: Իսկ
իբրև եղև ամիրապետ՝ եղ զաթոռ իւր ի Վամասկոս, որ

եղև և մնաց քաղաքամայր ամիրայետաց ընդ բովանդակ ժամանակ տէրութեանն Օմայեանց, (յամս 661—750):

Վաղաք կարի վաղեմի է Վամասկոս, շինեալ վաղաքոյն քան զսկիզբն պատմական ժամանակաց: Անդապին ի հին դարս երևելի էր նա ընդ բովանդակ Փոքրն Ասիա, և թաղաւորը նորա իշխէին ի վերայ ամենայն Ասորոց: Վասն զրիցն պատշաճութեան գեռ ևս ի կանուխ ժամանակս վայր միջակ եղև Վամասկոս, յորում ի հաղորդութիւն դպին իրերաց ժողովուրդք աշխարհաց աշխարհաց և փոխանակէին զվաճառս ընդ միմեանս, վասն որոյ և ընդ հուպ բարդաւաճեցան ի նմա կեանք քաղաքային: Չն ժամանեալ առ մեզ տեղեկութիւնք, թէ յորում վեճակի լեալ իցէ Վամասկոս ի ժամանակս արապետութեանց Ասորեստանեայց, Վաղղէացոց, Բաբելացոց և Պարսից, առ Աղեկիէլէ մարդարէին և եթ են տեղեկութիւնք կարճաւորք զնմանէ: Աղեքսանդր Մեծն յետ յաղթութեանն առ Բսոսս գետով եղիտ ի Վամասկոսի զգանձս և զհարձս Վարեհի արքային: Յետ Աղեքսանդրի էր Վամասկոս ընդ իշխանութեամբ Աելեկեանց, և զկնի՝ առ Տիգրանաւ արիւնցին նմա Արշակունիք չայոց, իսկ յետ պարտութեանն Տիգրանայ Մեծի ի Պոմպէոսէ՝ անկաւ բովանդակ երկիրն Ասորոց ընդ իշխանութեամբ Հռովմայեցոց, որոց փոխհրպատուք յաճախակի նստէին ի Վամասկոս: Ի քաղաքի յայտնի քարոզեաց Պաւղոս առաքեալ, աստ շինեաց և թէոզոս կայսր տաճար Աստուծոյ, իսկ Վիտիզեախանոս նորոգեաց զհին պարխոսս նորա: Առ պատերազմօքն Բիւզանդացոց և Պարսից կարի անշքացաւ քաղաքն աւերածովք: Աւերակք պարսպացն, որք զոն մինչև ցայսօր՝ վկայ են

ընդարձակութեան նորա ի ժամանակին յորում Թիրեցին նմա Երաբացիք:

Ի ժամանակս Օմնայեանց և ևս ընդարձակեցաւ և պայծառացաւ Պամասիոս. լի և հոծ էին հրապարակք նորա վաճառօք և կերտուածովք երեցունց մասանց աշխարհի. զեռային ի նոսա ժողովուրդ անհամար և զործք ճարտարապետացն Բիւղանդիոյ զարդարէին զնոսա: Սուաւիա շինեաց ի քաղաքին իւր ապարանս. այլ մանաւանդ Վալիդ Ե. ճոխացոյց և զարդարեաց զայն: Յայսմ ժամանակի ապարանք ամիրապետաց պճնէին յոսկի և ի մարմարիոն, ձեղունք նոցա, որմունք և յատակք յորինեալ էին միւսիոնաւ, շատրուանք ջրոց սփռէին զով ամբարար, որոց և կարկաջք և մրմունջք նիրհ քաղցր աչաց բերէին: Արամք հաւուց երգեցողաց զեղգեղէին զցայդ և զցերեկ ի մէջ ոստոց ստղարթախիտ ծառոց և երփն երփն բուսոց պատուտակաց: Ի ներքս ի սրահ սըն կէին զեղեցիկքն ի կանայս աշխարհի, որոց սպաս հարկանէին ստրուկք զգեցեալ ի հանդերձս մետաքսեայս յերեւելիս, երփներանգն գունովք: Ելլ և բազում վիպասանք և բանաստեղծք, երգիչք և նուադահարք բնակէին յապարանս անդ ի խրախուժիւն և ի գովեստ ամիրապետաց:

Ի նախնումն վիճակ կանանց յապարանս ամիրապետաց չէր այնպէս վաթթար և ստորին, որպէս եղև ի յետոյ ժամանակս յաշխարհս մահմետականաց. այլ վայելէին նոքա յազատութեան, և մասն կարեւոր ունէին ի վճիռս քաղաքային գործոց, այնպէս զի երբեմն նոքին խոկ էին ճշմարիտ իշխանք պետութեանն (առ Երզն-Սելեւալ): Իսկ ի ժամանակաց անտի Վալիդի Բ. (յամս 743—744) մուծան հարձանոցք (հարէմք) և փոխեցաւ վիճակ կա-

նանց: Ի Բիւզանդիոյ ընկալան ամիրապետք զսովորութիւնն ունելոյ ներքինիս ի ծառայութիւն տիկնանց և ի պահպանութիւն հարձանոցաց, և յայնմհատէ կղին ներքինիք արք կարևորք ի զրունս իշխանաց արևելեան ազգաց: Ի Պարսկաստանէ մեծաւ սովորութիւնն ըմպելոյ զգինի, թէպէտ և արգելու Սուրանն ի կիր արկանել զայն:

Թէպէտ և ամիրապետքն Վամասկոսի զեղխք և շուսպոք էին առ հասարակ, և ոչ ունէին փոյթ զերաց վարչութեան՝ այլ էին նոցա ինչ ինչ պարտիք, զորովք չէր մարթ նոցա զանցանել: Առաջինն ի պարտուց աստի և ծանրագոյնն քան զամենայն՝ էր երթալ հնգիցս յաւուր ի մղկիթն ի պաշակ զկարգաւորութիւնս հասարակաց աղօթից: Յաւուրս ուրբաթուց հարկ էր ամիրապետաց քարոզել ժողովրդեանն, յայտոսիկ աւուրս, մանաւանդ եթէ տօն դիպէր հանդիսաւոր՝ մեծաւ շքով իջանէին նոքա ի մղկիթն, զգեցեալ հանդերձս սպիտակս և փեղցյր սրածայր ի զլուխն, կլանէին այսպէս յամբիռն և քարոզէին անտի: Օայս առնէին նոքա և յաւուրն յորում ընտրէին յամիրապետութիւն: Այլ և հարկ էր նոցա ըստ վազնմի սովորութեան նստել յաթոռ դատաստանի և դատել, զի նոքին իսկ էին աւագ դատաւորք աշխարհին իւրեանց: Երտաքին նշանք պատուոյ և աստիճանի ամիրապետաց էին մատանի կնքով և գաւազան ի ձև գայիսոնի:

Յորժամ դադարեաց հարստութիւնն Օմայեանց և տիրեցին Եբրասեանք՝ անկաւ յայնժամ Վամասկոս ի մեծութենէն և եղև իբրև զմի ի քաղաքաց դաւառաց փոխանակ նորա ամբարձաւ Բաղդադ քաղաք և եղև աթոռանիստ Եբրասեանց առ երկրորդաւ ամիրապետաւ այսր տոհմի:

Ի ժամանակս Արքատեանց ի պատուի մեծի եղևն Պարսիկք ի դրանն արքունիի և կարեւորք յիսս վարչութեան, որք և աւագ զործակալք էին պետութեանն: Մեծան յարքունիս բարք և սովորոյթք Սասանեանց Պարսից, զորոց և զտօնս սովորեցան տօնել Արարացիք, զՆապոլտոնն, զՄիհրկանն և զԱւամ. զտարազ Հանդերձից նոցա զգեցան և զփեղդոյր նոցա սեաւ կոնաձև: Յայսմ ժամանակի կմուտ և սովորութիւնն խիլսյից, այս ինքն է Հանդերձից ասպնագործից, ոսկեթիւ գրուածովք ի վերոյ, զորս տային ամիրապետք ի նուէր:

Օհնա փոփոխութեանց բարուց յարքունիս և ի տունս մեծամեծաց եկին և խլրտմունք և տատանումն մտաց յիրս կրնից. յարեան ազանդք նորք, ուրք մուծին ի հաւատարիս իւրեանց նորոգութիւնս, և յուլացան առ հասարակ ամենեքեան ի հաւատոյս:

Յերիս դասս տրոհեալք էին դաւառքն ըստ վարչական և քաղաքական հանդամանաց, առաջին՝ երկիրն սուրբ, որ էր Մեկկէ և շրջակայք նորա, երկրորդ՝ աշխարհն յորում էին երկրքին քաղաքքն նուիրականք Մեկկէ և Մեղին, այն է իուն Երաբիա (Higaz), և երրորդ՝ այլ ամենայն աշխարհք պետութեանն: Առ Մուաւհաւ պետութիւնն Երաբացւոց տրոհեալ էր ի նահանգս տասն, յորոց միոյն անուն կոչէր Հայաստան: Առ նախկին Երբասեամբք նահանգք երկուտասան էին, յորոց մին էր Միջագետք (Տէգրիէ) հանդերձ Հայովք և Ետրպատականաւ: Այլ յետոյ անջատեցան Հայաստան և Ետրպատական ի Միջագետաց և եղին նահանգ առանձինն: Աւագ զործակալք ի վերայ նահանգաց էին ոստիկանք, որոց իրաւունք և իշխանութիւն ընդարձակ էին յոյժ: Օմնայեանք հանին յոստիկանաց գահաւսութիւնն ի վերայ գանձուց և

դատաստանաց, որք յանձն արարան առանձինն գործա-
կարաց, և դուն ուրեք ունէին ոստիկանք զտեսութիւնն
դանձուն և դատաստանաց, զոր տային նոցա կրքին
ամիրապետք ի նշանակ սիրոյ և հաւատարմութեան նո-
ցա: Ի ժամանակ ամիրապետութեան Եղիշի Ա. (յամս
680—683) եմուտ սովորութիւն կաշառք ստանալոյ զեշ-
խանութիւն ոստիկանութեան. իսկ զկնի և ևս վատթար
սովորութիւն եմուտ ի նոսա, զի ոստիկանք կային միայ-
ն ի դրունա և յապարանս ամիրապետաց, իսկ զաշխարհ
իշխանութեանն իւրեանց վարէին ի ձեռն հաւատարիմ
արանց իւրեանց. և սոքա ամենայն ջանիւք զհետ լե-
նէին՝ ըստ չափու հնարից և կարից իւրեանց յաւելու
զեկամուտս և զկողոպուտս յաշխարհէն յօգուտ անձանց
իւրեանց և տեսաց ոստիկանաց:

Ըստ նուազել իշխանութեանն ամիրապետաց ի ժա-
մանակս Երբասեանց՝ առաւելուն իրաւունք և իշխա-
նութիւն ոստիկանաց, որք զրեա թէ անկախք էին յա-
միրապետաց. շատանային ամիրապետք այսու և եթ, զի
ծանիցին կրօնապետ և զլուխ ամենայն մահմտականաց:
Սոքա տիրէին միայն ի վերայ նահանգին՝ յորում էր
քաղաքն նոցա աթոռանիստ:

Ըս Երբասեամբ սահմանեցաւ պաշտօն աւագ հրա-
մանատարաց (վեղերք), որք էին սպարապետք ամենայն
զօրաց պետութեանն և առաջին խորհրդականք ամիրա-
պետաց. նոքօք վճարէր ամենայն գործ պետութեանն, և
ի ձեռն նոցա էր մուտն և ելն դրան արքունի: Ըսլ
իշխանութիւնն նոցա կրքին աճէր և կրքին նուազէր
ըստ բուսոյ բարուց և հաճոյից ամիրապետաց:

Ի զիւրեկ զհաղորդութիւնս ամիրապետաց ընդ ոստի-
կանս՝ յօրինեաց Սուաւիտ տուն գալաց, յորում հանէին

Որպէս
կային
նոյն.

Որպէս
զիւրեկ
կային
նոյն.

Որպէս
կային
նոյն.

Որպէս
կային
նոյն.

Ի ժամանակս Արքայականի ի պատուի մեծի եղևն
Պարտիկք ի դրանն արքունիի և կարևորք յկրս վարչու-
թեան, որք և աւագ զործակալք էին պետութեանն։ Սուծան յարքունիս բարք և սովորոյթք Սասանեանց
Պարսից, զորոց և զտօնս սովորեցան տօնել Արարացիք,
զՆալլուզն, զԱհրեւանն և զԱւամ։ զտարազ Հանդեր-
ձից նոցա զգեցան և զինդոյր նոցա սեւա կոնաձէ։ Յայ-
սլմ ժամանակի կմուտ և սովորութիւնն խիւլայից, այս
ինքն է Հանդերձից ասպնագործից, ոսկեթել գրուածովք
ի վերոյ, զորս տային ամիրայեալք ի նուէր։

Օհնա փոփոխութեանց բարուց յարգունիս և ի տունս մեծամեծաց եկին և խլրամունք և տատանումն մտաց յիրս կրօնից. յարևան աղանդք նորք, որք մուծին ի հաւատալիս իւրեանց նորոգութիւնս, և յուլացան առ հասարակ ամենեքեան ի հաւատոյս:

Յերևա դասա տրուհալք էին դաւառքն ըստ վարչական և քաղաքական հանգամանաց, առաջին՝ երկիրն սուրբ, որ էր Մեկկէ և շրջակայք նորա, երկրորդ՝ աշխարհն յորում էին երկոքին քաղաքն նուիրականք Մեկկէ և Մեղին, այն է բուն Երաբիա (Higaz), և երրորդ՝ այլ ամենայն աշխարհք պետութեանն: Առ Մուսաւաւ պետութիւնն Երաբացւոց տրուհալ էր ի նահանգս տասն, յորոց միոյն անուն կոչէր շայաստան: Առ նախկին Երասնամբք նահանգք երկոտասան էին, յորոց մին էր Միջագետք (Ջէզիրէ) հանգերձ շայովք և Ետրպատականաւ: այլ յետոյ անջատեցան շայաստան և Ետրպատական ի Միջագետաց և եղին նահանգ առանձինն: Աւագ գործակալք ի վերայ նահանգաց էին ոստիկանք, որոց իրաւունք և իշխանութիւն ընդարձակ էին յոյժ: Օմնայեանք հանին յոստիկանաց զտեսչութիւնն ի վերայ դանձուց և

Vorname
Nachname
Geburtsdatum
Geburtsort
Mutter:
1) Vater
2) Mutter
3) Großmutter
Vater:
10
Hausnummer

դատաստանաց, որք յանձն արարան առանձինն գործա-
կալաց, և զուն ուրիշ ունէին ոստիկանք զտեսչութիւնն
գանձուն և զատաստանաց, զոր տային նոցա երբեմն
ամիրապետք ի նշանակ սիրոյ և հաւատարմութեան նո-
ցա: Ի ժամանակ ամիրապետութեան Աղլիկ Ե. (յամն
680—683) եմուտ սովորութիւն կաշառք ստանալոյ զիշ-
խանութիւն ոստիկանութեան. իսկ զկնի և ևս վատթար
սովորութիւն եմուտ ի նոսա, զի ոստիկանք կային մնայ-
ին ի դրունս և յազարանս ամիրապետաց, իսկ զաշխարհ
իշխանութեանն իւրեանց վարէին ի ձեռն հաւատարիմ
արանց իւրեանց. և սորա ամենայն ջանիւք զհետ լի-
նէին՝ ըստ չափու հնարից և կարից իւրեանց յաւելու
զեկամուտս և զկողդպուտս յաշխարհէն յօգուտ անձանց
իւրեանց և տեսաց ոստիկանաց:

Ըստ նուազել իշխանութեանն ամիրապետաց ի ժա-
մանակս Երբասեանց՝ առաւելուին իրաւունք և իշխա-
նութիւն ոստիկանաց, որք զրեա թէ անկախք էին յա-
միրապետաց. շատանային ամիրապետք այսու և եթ, զի
ծանիցին կրօնապետ և զլուս ամենայն մահմետականաց:
Սորա տիրէին միայն ի վերայ նահանգին՝ յորում էր
բաղաքն նոցա աթուանիստ:

Եւ Երբասեամբք սահմանեցաւ պաշտօն աւագ հրա-
մանատարաց (վեզիրք), որք էին սպարապետք ամենայն
զօրաց պետութեանն և առաջին խորհրդականք ամիրա-
պետաց. նոքօք վճարէր ամենայն գործ պետութեանն, և զմեծ
ի ձեռն նոցա էր մուան և կը զրան արքունի: Եւ
իշխանութիւնն նոցա երբեմն ածէր և երբեմն նուազէր
ըստ բուսոյ բարուց և հաճոյից ամիրապետաց:

Ի զիւրեւ զհաղորդութիւնս ամիրապետաց ընդ ոստի-
կանս՝ յօրինեաց Սուաւիա տուն զպլսաց, յորում հանէին

Որպէս
կաշիւ
շաւիկ.

Որպէս
գլխիկ
կից մոյշ
զիւն 183
իւրեան

վեզիրք
սպարապետ
զմեծ (2).

պատճէնս յամենայն թղթոց, որք յամիրապետէն յղէին առ ոստիկանս կնքեալք մատանեաւ նորա: Նոյն և սահմանեաց սուրհանդակս թղթատարս ըստ օրինակի Բիւզանդացւոց կամ Պարսից. ի ձեռն սուրհանդակաց յետոյ ժամանակաւ և հասարակ մարդիկ յղէին թուղթս: Եւր առ Երաբացիս և սուրհանդակ թղթատարութիւն աղաւնեաց: Սահմանեալ էին և այլ ևս ատեանք հարկաց, համարա-կալութեանց և արքունի ստացուածոց:

Երբորդն յամիրապետս Երբասեան տոհմն ասէր, թէ հարկ է ամիրապետին ունել գատաւոր արդար, տեսուչ իրաւասէր ի վերայ ներքին բարեկարգութեանց, հմուտ պաշտօնեայ ի վերայ գանձուն արքունի և հաւատարիմ պետ սուրհանդակաց: Ելլ անկ է զիտել զի տեսուչն բարեկարգութեան ի սկզբան անդ պետք էին թիկնապահ զօրաց ամիրապետաց. իսկ որք պետքն կոչէին սուրհանդակաց՝ զործ էր նոցա ի մէն մի նահանգի պետութեանն զիտել զամենայն և տալ տեղեկութիւնս ամիրապետաց, մինչ զի յանկազոյն ևս է կռել զնոսա վերատեսուչս գաղանի ոստիկանութեան ըստ այժմուս: Վոյնն նաև գէտք և լրտեսք առ նոսա:

Յեղանակ վարչութեան գանձուն անկերպարան իմն առ Օսմայեամբք և որիշ որիշ յեղանակաւ վարէին ի նահանգս նահանգս, ամենայն ուրիք ըստ վաղեմի սովորութեան տեղւոյն, յարեմուտս ըստ յեղանակի Բիւզանդիոյ և յարեկը՝ ըստ Պարսից: Սահմանադրութիւնն Օսմայ Ե. յազադս հարկաց յար և նման էին օրինացն Խոսրովայ Ենուշուսեանց: Հանդոյն ամին մուծին Երաբացիք ի կիրառութիւն առ իւրեանս և զչափս և զկշիռս և զգրամս աղագոս այսոցիկ: Եւ Երբասեամբք իսկ ոչ սահմանեցաւ ճշգրիտ յեղանակ հարկացն ժողովելոյ. քանզի

մէն մի նահանգի էին ուրոյն ուրոյն վիճակ և իրաւունք,
ըստ պայմանաց դաշինն, յորժամ նուաճեցան ընդ իշխա-
նութեամբ Երաբացւոյ, կամ ըստ արտունութեանցն,
զորս տուեալ էր նոցա ամիրապետաց:

Հարկք նահանգաց մասնէին ի գանձարանս ոստիկա-
նաց, որք ընդին անտի զպիտոյս զօրաց և զայլ ծախս-
վարչութեան նահանգին, իսկ զմնացուածն յղէին ի նի-
դանքն արքունի առ ամիրապետս: Ըստ նուազել իշխանու-
թեան ամիրապետաց և առաւելու իրաւանց ոստիկանաց
նուազեցան և հաւքն արքունի, զի ոստիկանքն զմնա-
ցուածս հարկաց ոչ յղէին այլ ևս յարքունիս:

Տեսակք հարկաց ի ժամանակս Երբասեանց էին պ-
տքիկ. 1) Հարկ հողոյ ըստ երկց տեսակաց նորա, այս
ինքն է ա) ըստ չափու հողոյն, բ) ըստ եկամտից և գ)
ըստ կապալոյ. 2) Հարկ ստացուածոց. 3) Տասանորդ ի
նաւաց. 4) Հինգերորդն յարդեանց մետաղաց և յարօտից.
5) Պլխահարկ նուաճելոց. 6) Սակ տանց դրամահա-
տութեան. 7) Հասք մարտից. 8) Սակ աղահատից և
ձկնատեղեաց. 9) Հարկ վան շինելոյ ի շուկայս և ի
հրապարակս քաղաքաց կրպակս. 10) Հարկ ջրաղացից
և զործատանց, (որպէս ի Պարսկաստանի զործատունք
վարդեջրոյ). 11) Հարկ յիրաց պաճուճանաց:

Պատմագիտք ոմանք Երաբացւոյ, Իբն Խալիքուն, որ
եկաց ըստ Հէջրի յամս 158—170, յամս Տեան 775—
786, Սողամայ (վախճ. յ337 ամին Հէջրի, 948—9
ամի Տ.) Իբն-Խորդադբէզ (255—59 Հէջրի, յ870—
92 ամի Տ.) աւանդին տեղեկութիւնս քանի մի կարճա-
ռօտս յաղագս վարչութեան գանձուն առ Երբասեամբք
և սակի հարկացն միոյ միոյ նահանգի: Ըստ վկայու-
թեան Իբն-Խալիքունի ի միջոցի ամաց 775—786 միա-

Համուռ գումար արծաթոյն, որ կմուտ ի գանձն արքունի՝ էին 411 միլիոնը զրամոց, ըստ Առդամայ յամս 819 —20 գումար գանձուն էին միլիոնը զրամոց 371 և կէս, ըստ Խորդադրէզի ի միջոցի 845—74 ամաց հասն արքունի գանձուն ոչ առաւելան քան զ293 միլիոնս զրամոց: Չպատճառս նուազման արքունի հարկաց ամ ըստ ամէ զԷրին է մակաբերել ի պատմութենէ անախ պետութեանն ամիրապետաց: Յարաժամ կռիւք և խռովութիւնք, կրկառաւորութիւնք ի ներքոյ և պատերազմունք արտաքոյ, շաղկութիւնք ամիրապետաց և անյազուրդ ընչասիրութիւն ոստիկանաց ապականեցին առհասարակ զաշխարհն ամենայն, և մինչդեռ կեղեքէին զժողովուրդն ոստիկանք վասն հարկաց՝ ունայն էր յարծաթոյ գանձն ամիրապետաց, վասն այսորիկ և կոնյծ ամիրապետն երկրորդ Ներսէսեանց ի վարձու տալ զնահանգսն ոստիկանաց, որք կշռէին նմա զարծաթն ըստ որոշեալ սակի:

Ասկ հարկին որ ելանէր ամի ամի ի Հայաստան աշխարհէ՝ ըստ վկայութեան Ին-Խարզունի էր 13 միլիոն զրամոց, ըստ Առդամայ ինն միլիոնից և հարիւր հազարաց, իսկ ըստ Խորդադրէզի չորից միլիոնից: Այլ նահանգք քանի մի հնոյն Հայաստանի համարեալ էին ի մասունս Վարդապետանի և Միջագետաց:

Որպէս յիշատակեցաք ի վեր անդը՝ առ Ներսէսեամբք գործակարք պետութեանն Երաբացւոց և մանաւանդ տեսուչք գանձուն Պարսիկք էին և Յոյնք, որք և վարէին լեզուօք իւրեանց, այլ և արծաթ և ոսկի ամենայն, որ էին ի կիրառութեան՝ Պարսից էին և Բիւզանդացւոց: Իսկ իբրև նստաւ յաթոռ Երզն-Մելիք՝ ձեռն էարկ ի փոփոխութիւնս կարեօրս, փոխանակ Յունաց

և Պարսից եղ գործակալս մահմետական կրօնիւք, հմոյծ ի կիրառութիւն զլեզուն Արաբացւոց ի գործս վարչութեան, և կոխեաց զբամ արաբացի գրովք, (յամի Տեառն 717—718): Սահմանեաց ի պետութեանն կշիռ հասարակաց, որով ամենեկին վարեցին, և զբամոյն կշիռ ⁷/₁₀ մեխալաց, իսկ դահեկանին (դենար) կշիռ միոյ մեխալի: Վրամոյն ի պղնձոյ բազում յոյժ էին տեսալք, ըստ կշոյ նոցա և ըստ մեծութեան: Ի վերայ զբամոց ոսկւոյ և արծաթոյ կոխէին ամիրապետք զանուանա իւրեանց. իսկ ոստիկանաց էր հրաման կոխել զանուանս իւրեանց ի վերայ պղնձոյ և եթ: Մինչև ցայս վայր յայտնի են վայրք 160, յորս հատանէին զբամք, և որոց անուանք զբոշմեալ տեսանին ի վերայ զբամոցն Արաբացւոց: Բազում անգամ փոխանակ անուանց քաղաքացն, յորս հատեալ են զբամքն՝ զբոշմեալ են անուանք նահանգացն, յորս էին քաղաքքն. զոր օրինակ Քնի Ատրպատական (Ադերբեյջան) փոխանակ Արտաշիւլայ (Արդեբիլ), Հայաստան (Արմինիա) փոխանակ Վուհայ (Վեքի), Սինիք (Արրան) փոխանակ Պարտաւայ (Վեքղան): Այլ երբեմն զնին անուանք քաղաքացն և նահանգացն ի միասին. զոր օրինակ Հարունապատ և Հայաստան: Ի վերոգրեցոյց երեւի, զի և ի Հայաստան աշխարհի էին զբամատունք քանի մի, յորս կոխէին զբամք: Ի մերում ժամանակի դոն դեռ ևս զբամք կոխեալք յԱւրմիա, յԱմիզ, ի Պարտաւ, ի Վուին, ի Մարիգին, ի Մծբին, ի Տփղիս և յայլ տեղիս, որք ամենեկեան ի սկզբանէ անտի Բ. դարուն համարեալ էին մասունք Հայաստան նահանգին:

Օխուտորութիւնն Արաբացւոց զեր ի վերոյ էր բան զՅունաց և Պարսից վասն բարիոք կարգաց և կարգա-

ւորութեանց, որք դամ մի սահմանեալք յՕմարայ՝ ոչ փոփոխեցան յետոյ, իբր զի չէք յիշատակութիւն առ պատմագիրս Երաբացւոց, թէ յաջորդացն Օմարայ մերձաւորաց փոփոխեալ իցէ ինչ ի կարգացն այնոցիկ: Զինուորք նոցա հլու էին հրամանատարաց իւրեանց և արխանիստք. թռչակ կարգեալ էր նոցա բաւական. կրօնք քաջալեր էին նոցա ի հանգերձեալ կեանս և յոյս կողոպուտից յաստիս: Ըստ սահմանադրութեան Պուրանին ամենայն զինուոր ունէր մասն յաւարէ թշնամեաց, վասն որոյ և զինուորութիւնն առ նոսա, որպէս ի վեր անդր յիշատակեցաք դամ մի՝ ոչ միայն դործ էր աստուածահաճոյ, այլ և արդիւնաւոր: Եւ Օմմայեամբք ի սուղ ժամանակի ուսան Երաբացիք զարուեստ պատերազմի ի Բիւզանդացւոց և ի Պարսից. զօրավարք նոցա, ըստ օրինակի Բիւզանդացւոց, աւուր միոյ ճանապարհաւ հետի ի թշնամեաց՝ զակիշ դործէին, դորով շերտաւոր փակէին և փոս հատանէին: Յաշխարհս նուաճելոց ի պատշաճաւոր վայրս կազմէին բանակ մնայուն, յորում բռնակէին զինուորք նոցա հանգերձ ընտանեօք իւրեանց և ընդունէին թոշակ յարքունուստ: Ի յետոյ ժամանակս փոխանակ տալոյ նոցա զթոշակն՝ տային նոցա աշխարհ մի, յորոյ յեկամտիցն կերակրեացին, այլ դործել զերկիր յաշխարհին ոչ էր նոցա հրաման, քանզի օրէնք մահմետականաց արգելուն նոցա զերկրագործութիւն. զի անկ է նոցա կեալ զինուորութեամբ: Բանակն Եարպատականի ի սկզբան անդ զնէր ի Մարաղայ, ապա փոխեցաւ յԱրտաւիր:

Եւ Օմարաւ միոյ միոյ մահմետականի էր թոշակ ամ ըստ ամէ 500—600 դրամոց. իսկ առ Եբբասեամբք ընդունէր հեռակն ~~գրամս~~ 80 յամսեանն, իսկ հեծեալն

դրամն 160: Ջօրացն Արարացւոց թիւ առ նախկին ամիրապետօք յՕմմայեան տանէ էր իբր 60 հազարաց, յորոց վերայ ծախէին ամի ամի դրամք 60 միլիոն, ապա ուրեմն դրամք հազար ըստ զինուոր: Այլ իբրեւ նուազեցաւ գանձն արքունի վասն յոռի մատակարարութեան՝ պակասեցաւ սակ թռչակի զօրացն, կամ թէ ոչ գայր ճշգրտութեամբ ըստ սահմանեալ ժամանակաց:

Չէնք արարացի զօրուն էին որպէս և յառաջն՝ սուսեր, նիզակ և ասպար, ազնոն և կապարձք և դրահք էին նոցա և մեքենայք պաշարման և քարաձգութեան ըստ օրինակի Ֆունաց: Առ ի գիւրիւ զշուս և զշարժմունս զօրաց և զաղխից նոցին՝ յարգարէին խնամով զուղիս, զաղխս բանակին և զօրաց փոխէին ի տեղւոջէ ի տեղի բարձեալ ի վերայ ուղտուց: Ասան այսր ամենայնի ծախէր արծաթ մեծագումար, որպէս զի ի կազմաւորութիւն բանակի միոյ 40 հազար զինուորաց ի չուել յաշխարհն Սակաստան՝ ծախեցան առ Աբղլ-Մելիքաւ երկու միլիոնք դրամոց: Ըստ ածել իշխանութեանն Արարացւոց առաւելոյր և թիւ զօրաց նոցա ևս քան զեւ, առ ամիրապետաւն Մայմունաւ (816—7) թիւ զօրաց բանակին, որ պահէր զաշխարհն Իրան՝ էր 125 հազարաց: Ըստ այսմ փոփոխէր և կազմութիւն զօրաց նոցա ըստ ազգի ազգի զի զինուորք արարացի ծննդեամբ պակասէին դամ քան զգամ և յաւելուին զինուորք ի նուաճեալ ազգաց, յորոց բազումք ընդունէին զկրօնս մահմետականաց և մտանէին ի զինուորութիւն նոցա յուսով հարուստ աւարաց: Ի սուղ ժամանակի զունդ առանձինն եղեն նոքա, որում տուաւ պաշտօն արքունի թիկնապահաց: Բայց այս ձեռնարկութիւն ամիրապետաց փաստար յոյժ եղև վասն պետութեան

նոցա, զի զօրավարքն թիկնապահաց ընդ հուպ այնքան զօրացան յարքունի գրանն և զայնպիսի զգեցան իշխանութիւն՝ մինչև նստուցանել զոք յաթոռ ամիրապետութեան կամ ընկնուլ յաթոռոյ ըստ կամի իւրեանց. այլ թող զայս և բնակիչքն Բաղդադաց և առհասարակ Արաբացիք խեթիւ աջօք հայէին ընդ այս, զի զանց արարեալ ամիրապետաց զԱրաբացւոյք՝ յայլոց ազգաց ընտրէին իւրեանց թիկնապահս:

Գ.

Յարաբիրութիւնք մահմետականաց ընդ ազգսն, որք չիցին մահմետական կրօնիւք՝ սահմանեալ են ի Սուրանի, որ պատուիրէ հաւատացելոցն մարանչել ընդ նոսա ցանդ, մինչև ածցին ի մահմետականութիւն կամ յաղթեալ արկցին զնոսա ընդ ծառայութեամբ իւրեանց: Յորժամ մտանէին ազգքն օտարք ի դաւանութիւնն մահմետականաց՝ ընդունէին զամենայն իրաւունս առն մահմետականի. իսկ եթէ մնային ի դաւանութեան իւրեանց՝ կէին այլովք սահմանօք և կարգօք իբրև հպատակք և հարկատուք յաղթականաց իւրեանց: Աւ քանզի յաւուրցանտի Մահմետի ծաւալեցաւ շուրջանակի իշխանութիւնն Արաբացոց ի վերայ ազգաց քրիստոնէից՝ վասն այսորիկ և յարաբիրութիւնք նոցա և պատմութիւն վիճակի քրիստոնէից ընդ իշխանութեամբ մահմետականաց սկսանին յօրէ անտի ծաւալման կրօնիցն Մահմետի. սա ինքն Մահմետ յաղթեաց քրիստոնէոյ ժողովրդոցն որք ի հարաւակողման Արաբիոյ և կռեաց ընդ նոսա դաշինս, որք պահին մինչև ցայսօր:

Օմար մերժեաց արտաքս յԱրաբիոյ զհամօրէն քրիս-

տոնեայս. արգել այլոց ազգաց խօսիլ և ընթեռնուլ մատեանս յարաբացի լիզու. բայց սահմանադրութեանցդ ոչ էր նպատակ հալածիլ կամ նեղիլ զգաւանոցս օտար կրօնից, այլ զի Երաբացւոց միայն լիցի աշխարհն Երաբիա, և զի մի խառնեացին մահմետականք ընդ օտարս և մի մուրեկացին յօրէնս նոցա. քանզի թոյլ ետ քրիստոնէիցն մերժիլոց յԱրաբիոյ՝ առնուլ ընդ իւրեանս զինչս և զստացուածս իւրեանց, և հրամայեաց տալ նոցա յաշխարհս նուաճեալս պետութեանն իւրոյ՝ երկիր նոյ՝ վին չափով, որքան էր նոցա ի հայրենի աշխարհին իւրեանց յԱրաբիա: Արշնպէս և յորժամ էառ Օմար զԲուսադէմ՝ կռեաց ընդ ժողովրդեան քաղաքին դաշինս ուխտի, թէ մի ձեռն արկցէ յազատութիւն քրիստոնէից և յեկեղեցիս նոցա և մի յինչս նոցա և եկեղեցեաց և վանաց նոցա: Իսկ յորժամ տրեկաց նա Եսորւոյ՝ եղ ընդ նոսա այլ պայմանս, որոյ սահմանադրութիւնք մինչև ցայսօր համարին օրէնք յարաբերութեանց մահմետական ժողովրդոց ընդ քրիստոնեայս: Օայս թուղթ պայմանի ըստ Արէմէրի (յէջս 102—4) ածեմք աստ ի ներքս բովանդակ ի բարւոք վերահասութիւն հանգամանաց կենաց քրիստոնէից առ նախկին ամիրապետք:

«Ննուամբն Եստուծոյ, զթաճին և ողորմածին: Եյս է թուղթ առ Օմար Իբն Քատտար իշխան հաւատացիլոց (մսլիմանաց), ի քրիստոնէից քաղաքին (այս անուն):

Յորժամ մտէք դուք յայս աշխարհ՝ աղաչեցաք զձեզ վասն ապահովութեան (աման) կենաց մերոց և ընտանեաց, ընդից մերոց և վասն եղբարց մերոց հաւատացիլոց, և խոստացաք ձեզ՝ զի մի շինեսցուք յայնմէկտէ ի քաղաքի աստ և շուրջ զնովաւ վանս և եկեղեցիս, մի մենաստանս և մի անապատս ի նորոյ, և մի նորոգեսցուք զա-

ւերեալն անդրէն և զայնոսիկ որ ի քաղաքամասին անդ
 մահմետականաց իցեն. զի մի արդեւոյութ ամահմետակա-
 նաց՝ ունել յեկեղեցիս մեր բնակութիւն զերիս գիշերս,
 և զի կերակրեսցուք մեք զնոսա. զի մի ընկալցուք և
 մի պահեսցուք ի տունս մեր և յեկեղեցիս մեր գէտս և
 զամենայն այլ թշնամի ամահմետականաց. զի մի ուսու-
 ցուք որդւոց մերոց ընթեռնուել զՊուրանն. զհաւատա-
 լիս կրօնից մերոց մի պաշտեսցուք յայտնապէս և մի յա-
 րեցուցուք զոք ի պաշտամունս մեր: Այլ և մի արդե-
 լուցումք զոք յաղագիցաց մերոց, եթէ կամիցի ունել
 զկրօնս ամահմետականաց. զի պատուեսցուք զամահմետա-
 կանս, և յոսն կացցուք ի տեղեաց, եթէ կամիցին նոքա
 նստիլ, զի մի նմանեսցուք նոցա եթէ տարազու փեղու-
 րաց իցէ և եթէ ապարօշից, եթէ ի կօշիկս և եթէ ի
 զերծումն հերոց: Խոստացաք մի վարիլ լեզուաւ նոցա,
 և ոչ անուանս մեզ գնել ըստ անուանց նոցա, մի նստիլ
 ի վերայ թամբի և մի սուսեր ածել ընդ մէջ, մի առնուլ
 գնոց զէնս և մի արկանել զանձամբ, և մի դրել ի վերայ
 մատանեաց մերոց բառ արաբացի, մի վաճառել գինի. զհերս
 ի վերոյ ճակատուց մերոց զերծուլ և հանդերձութ մերովք
 վարիլ յորում վայրի և իցիմք: Օ-ի դօաի ածցուք ընդ
 մէջս, մի դիցուք խաչ ի վերայ տաճարաց մերոց, մի տար-
 ցուք զխաչն և զսուրբ զդիրս մեր ի շուկայս և ի հրապա-
 րակս ամահմետականաց, զի զզանգակս տաճարաց մերոց
 մի ուժգին հարկանիցիմք, և մի բարձր ձայնիւ ընթերց-
 ցուք զհօգեոր մատանս մեր յաղօթարանս մեր, եթէ
 ամահմետական ոք առ երի կայցէ. զի մի արասցուք թա-
 փօրս հանդիսաւորս արմաւենեօք և խաչեւք. և մի ի
 ժամ թաղման ննջեցելոց մերոց ձայնիւ մեծաւ երգեսցուք
 և մի մոմեղէնս լուցցուք ի շուկայս և ի հրապարակս

մահմետականաց. զի մի կալցուք սարուկս՝ որք լնալ ի-
ցին յառաջագոյն սարուկք մահմետականաց, և զի մի
զխաւսցուք զմահմետականն ի տան իւրում: Երբև ըն-
թերցաւ Օմար զայս թուղթ պայմանաց՝ յաւել յանձ-
նէ ձեռք իւրովք. «զի մի հարցուք զոք մահմետական:
Չայս ամենայն խոստանամք պահել մեք և հաւատա-
կիցք մեր. և փոխանակ սոցա ընդունիմք ի ձէնջ ապա-
հովութիւն (կենաց և ստացուածոց մերոց). և եթէ վրի-
պեացուք իւրք յամենայնէ ի սոցունց, զոր խոստացաք,
և յորս հարկեցուցէք դուք զմեզ՝ պահանջեցէ ի մէնջ
պաշտպանութիւն ձեր, և դուք զերծ լիջիք առնել ընդ
մեզ զոր օրինակ ընդ հետողս և ընդ ապստամբս:

Ընդ ամենայն ժամանակս իշխանութեան իւրոյ զհեա
լինելւ Օմար, զի սահմանադրութիւնքն իւր կատարեա-
ցին ճշգրտութեամբ, և ոչ տայր թոյլ քրիստոնէից վարել
պաշտամունս ի պետութեանն: Երբև խնդրեաց մի ոմն
յոսսիկանաց հրաման ի նմանէ յազազս կարգելոյ զքրի-
ստոնեայս ի գործակալութիւն արքունի՝ զայս ինչ ես
նմա պատասխանի Օմար. «մի տայք թոյլ անհաւատից
միջամուխ լինել ի գործս մեր, մի տայք նոցա զայն, զոր
Աստուած արգել և մի յանձն արասջիք նոցա զգանձս
ձեր: Յուշի՛ կալջիք զպատուիրանս զայսօրիկ, զի են ի
նոսա ճշմարիտ սկզբունք կենցաղավարութեան: Ե-
լում ումեմն զրեաց Օմար զթուղթս զայս. «որոյ իցէ
ատենադպիր քրիստոնեայ՝ մի ապրեացի ընդ նմա և մի
սիրեացէ զնա, մի նստուցէ զնա առ երկ իւր և մի խոր-
հուրդ արասցէ ընդ նմա. քանզի և առաքեալն Աստու-
ծոյ (Մահմետ) և ամիրապետն որ է փոխանորդ նորա՝
ոչ տան թոյլ ունել արքունի գործակալս ի քրիստոնէից
նուաճելոց: Երբև խնդրեաց Մուսաիս Բէն Երու Սու-

Ֆեհան յՕմարայ հրաման կարգելոյ ի գործակալութիւն դըրխտոնեայ ոմն ճարտար արուեստիւ համարտակալութեան՝ ետ նմա պատասխանի Օմար, թէ պահեսցէ զմեզ Տէր ի չարէ. ընթերցայ ղթուղթն քո յաղագս քըրխտոնէին. այժմիկ մեռեալ է քրխտոնեայն այն: Խաղաղութիւն ընդ քեզ:

Այլ ի սուղ ժամանակի մոռացօնք եղին սահմանադրութիւնքն Օմարայ: Գեռ ևս առ նախկին ամիրապետօքն ի տանէն Օմայեանց ոչ միայն բարձ և պատիւ ընկալան քրխտոնեայք յարքունի դրան, որպէս Ախդադ որ եղև բանաստեղծ պալատանն Արդլ-Մեկեբայ, այլ և բազումք եղին արքունի գործակալք:

Օմար Բ. որդի Արդլ-Աղիզայ, զի կարի ջերմեռանդն էր ի մահմետական կրօնս՝ նորոգեաց վերստին զսահմանադրութիւնս զորս հաստատեալ էր Օմարայ Ա. որ յաղագս քրխտոնեայ հպատակաց: Առ ամենայն կուսակալս իւր յղեաց հրաման այսպիսի. «Իւր եղև ինձ, թէ ի նախնումն յորժամ մահմետականք արեւին զաւառի իրիք՝ ընդ յառաջ ելանէին նոցա անհաւատքն, իսկ մահմետականք պահանջէին ի նոցանէ աջակից լինել իւրեանց ի վարչութեան երկրին, իբրու յայն սակս թէ բանիրունք իցեն նոքա և հմուտք վարչութեան և հարկահանութեան: Այլ ոչ է մարթ բանիրունս լինել և մտացիս այնոցիկ, յորոց վերայ հեղաւ բարկութիւնն Աստուծոյ և մարդարէի նորա: Աւ այս այսպէս ձգեցաւ յորչափ ժամանակս սահմանեալ էր Աստուծոյ: Ոչ է ինձ յայտ, թէ իցէ՞ արդեօք ոստիկանի ուրուք գործակալ որ ոչ իցէ՞ մահմետական օրինօք. եթէ ծանկեաց ոստիկան այսպիսի՝ մերժեցից զնա ի պաշտամանէ իւրմէ: Վանդի առաջին պարտիք ձեր են մերժել զնոսա (զքը-

քիստոնեայս) ի պաշտամանց և խափանել զկրօնս նոցա. ապա ուրեմն անկ է ձեզ ածել զնոսս յամօթ և ի նախատինս, զոր սահմանեաց Աստուած վասն նոցա: Օգոյշ լերուք, զի մի նստցին քրիստոնեայք ի վերայ թամբի, այլ ի վերայ կապերտից, և մի կանայք նոցա ի թամբս փայտեղէնս կամ ի կաշւոյ, այլ ի դձուձ կապերտս, զոր սփռեն ի սնարս բեռնաբարձ անասնոց, և զի յորժամ հեծանիցին՝ զոտս իւրեանց ի մի կողմն անասնոյն արկցեն ի խոնարհ: Օայս ամենայն պատուիրեսջիք խստիւ զործակալաց ձերոց: Հնազանդ լերուք հրամանն իմումս:

Թող զայս՝ յաւել Օմար Բ. պատուէր, զի համօրէն քրիստոնեայք զերծուցուն զհերս իւրեանց ի վերոյ ճակատուն և գօտի ընդ մէջ ածցեն. արգել նոցա զգինուլ վերարկուս (կապայս), ապարօշս զլխոց (տայլէսան) բստ զիսնոյն մահմետականաց, այլ և զէնս: Յետ այսորիկ հրամայեաց, զի կործանեցեն առհասարակ զամենայն եկեղեցիս քրիստոնէից, որք շինեալք իցեն ի նորադոյն ժամանակս, այլ արգել արկանել ձեռն յայնոսիկ որք գոյին ի ժամանակին յորում մահմետական կրօնք մուծան յաշխարհն: Ոստիկանն Վամասկոսի Վլիթ զեկեղեցին քրիստոնէից յանուն Ս. Յովհաննու արար մրդկիթ մահմետականաց. փոխանակ նորա ետ Օմար քրիստոնէից այլ եկեղեցի, որ չէր նոցա յառաջադոյն: Եւ խստմբերութեան կարգացս այսոցիկ բազումք ի քրիստոնէից ընկալան զմահմետական կրօնս: Բայց առ Օմմ մայեամբք վայելէին առհասարակ քրիստոնեայք ի շնորհս ամիրապետաց, իբր զի ոչ ոք ի նոցանէ հալածեաց և նեղեաց զքրիստոնեայս բաց յՕմարայ Բ:

Իսկ յորժամ ամիրապետեաց տունն Աբբասեանց՝ և ևս յաւելաւ աղգեցութիւն քրիստոնէից, զի նոցին յանձն

արար ամիրապետն Մանսուր խուզիլ և ըմբռնել զմնացորդս տանն Օմմայեանց և զՀամախոհս նոցա. այլ թուի թէ կարի տազնապեցին քրիստոնեայք զմահմետականս իշխանութեամբ իւրեանց, յոր վասն ամբաստան եղև զնոցանէ առ ամիրապետն մեծազօր իշխան մի (Շէրիֆ իբն Շէյբ). վասն որոյ և ընկեցան քրիստոնեայք յիւրաքանչիւր իշխանութեանց Հրամանաւ ամիրապետին: Հանդոյն սմին և ամիրապետն Մեհդի (Մահադի) ըստ ամբաստանութեան մահմետականաց եւ Հրաման, զի մի կալցին ոստիկանք և առհասարակ ամենայն մահմետականք ատենադպիրս իւրեանց ի քրիստոնէից. և սպառնայր հատանել զձեռն այնոցիկ որք ֆեսասկար գտանիցին յայսմ իրի: Սոյնպէս և Հարուն էս Ռաշիդ ըզձուցեալ Համբաւութէ մահմետական բարեպաշտ իցէ՝ հրովարտակաւ ընկէջ զքրիստոնեայս յիշխանութեանց արքունի գործակալութեան, և Հրամայեաց նոցա զգնուլ տարազ հանդերձից այլազգ ի մահմետականաց, և զեկեղեցիս նոցա աւերեաց: Ամիրապետն Մամուն որ ի սկզբան անդ յաջողէր քրիստոնէից՝ յետ նուաձնից զՎրպախս և դառնալոյ յԱզիպտոս՝ սահմանեաց կանոնս ինչ ընդդէմ նոցա:

Եւ յաջորդօք երկոքսմբք Մամունայ և ի սկիզբն իշխանութեանն Մոթաւաքէի տուան անդրէն քրիստոնէից իրաւունք արքունի գործակալութեան. և այնչափ բազմացաւ թիւ գործակալաց քրիստոնէից, զի համարէն պաշտօնեայք առ ամիրապետին և մօր նորա և սղգականաց նորա, այլ և ամենայն գործակալք զանձուն և զինուորական և քաղաքային գործոց ի քրիստոնէից անտի էին: Արեւցին նոքա որոգայթս ընդդէմ մահմետական գործակալաց, զի յօրինեալ ցանկ մի ամենայն ա-

ւադ գործակալաց մահմետականաց և ի վերին երեսս մուծեալ ի ցանկն և զոնուանս քանի մի քրիստոնէից՝ հառն զայն ցՄոթաւաքէլ, թէ արքն նշանակեալք փարթամացեալ են յոյժ դանձուք։ Բայց մահմետականացն կանխեալ ցրեցին զխորհուրդս նոցա և այնպէս ամբաստան եղին զնոցանէ առ ամիրապետն, զի ընկէջ զամենայն քրիստոնեայս յիշխանութեանց իւրեանց, այլ և յամի Տեառն Տէմ-բզի եւ Հրովարտակ, զի ամենայն քրիստոնեայք ի վերոյ զգեստուց իւրեանց արկցին կապերս փոքր դեղին դունով և մի զգնուցուն ի սպիտակս, որով խորեցին ի մահմետականաց։ Այնպէս Հրամայեաց Մոթաւաքէլ, զի ասպանդակք քրիստոնէից փայտեղէնք լիցին, և տաճարք նոցա կործանեցին, զբլխահարկ ըստ մարդաթուի կրկնապատիկ լիցի քան զառաջինն. զի մի երթիցն նոքա ի բաղանիս մահմետականաց, այլ լիցին նոցա բաղանիք իւրեանց առանձինն, յորս ծառայեցն քրիստոնեայք, և զի մի ունիցին քրիստոնեայք ի ծառայութեան իւրեանց մահմետականս։ Եւ առ ի հսկել այսմ ամենայնի կարգեցաւ գործակալ յատուկ։

Իբրեւ ամբ չորք անցին ի վերայ՝ Հաստատեաց վերըստին Մոթաւաքէլ զօրէնսն զորս սահմանեաց յառաջագոյն, և զայլս եւս յաւել ի նորոյ, զի մի ունիցին քրիստոնեայք իրաւունս նստելոյ յերկար, այլ յէջս և ի ջորիս և եթ, զի յետուստ կողմանէ թամբիցն Հաստատեցն գունդս երկուս փայտեղէնս. ի վերայ տանց նոցա եղաւ սակ հարկի ամ ըստ ամէ տասանորդ մասն զնոց նոցա։ Ի զրուսս տանց նոցա եղան փայտեղէն կերպարանք զիւաց և զերեզմանք նոցա հաւասարեցան հոյոյ։ Ատրկայն քրիստոնէից Հրամայեցաւ կրել ի վերոյ

վարտեաց ձորձս երկուս զանազան գունովք, ի լայնութիւն չորից մատանց: Երգելաւ մահմետականաց, զի մի ուսուցցին զքրիստոնեայս և մի կարգեսցին զնոսա ի գործակալութիւն: Ելլ առ յաջորդօք Մոթաւաքէլի մոռացօնք եղին օրէնք նորա, և քրիստոնեայք մաին անդրէն յարքունի գործակալութիւնս և եղին երեւելք ի պետութեանն:

Յորժամ նստաւ յաթոռ ամիրապետութեան Մուկ-տաղիր-Բ'իլլահ յամին 908՝ ընկէջ զքրիստոնեայս յիւրաքանչիւր իշխանութեանց և հրամայեաց մի կարգել զնոսա յարքունի գործակալութիւն: Նոյն ինքն ետ սպանանել զքրիստոնեայ ոմն Նասր անուն, զի էր ատենադպիր առ առն մահմետականի: Ամիրապետն Ռադի-Բ'իլլահ նորոգեաց անդրէն զսահմանադրութիւնս նախորդաց իւրոց ընդգէմ քրիստոնէից: Վերջին եղև սա ամիրապետ անկախ անձնիշխան, զի յայսմ ժամանակի համօրէն քաղաքային իրաւունք ամիրապետաց էին ի ձեռս պետին արքունի թիկնապահաց, որում անուն կոչէր ամիր ալ-ուամր:

Ելլ ի վերայ այսր ամենայնի օրէնք մահմետականաց արգելութիւն նոցա միջամուխ լինել ի կրօնական գործս քրիստոնէից, որք յայսմ մասին վայելէին յազատութեան և յանկախ իրաւունս հոգեւոր տնտեսութեան: Այնպէս և ամուսնական խնդիրք քրիստոնէից զերծ էին յօրինաց նոցա, բայց միայն եթէ այլն և կինն քրիստոնեայ դիմեալ եկեսցին առ գոտաւորն մահմետական: Տուեալ էր քրիստոնէից իրաւունք պաշտելոյ զազօթս իւրեանց, նորոգելոյ զեկեղեցիս իւրեանց և զվանս ըստ նախկին ձեւոց նոցա, այլ և շինել եկեղեցիս ի նորոյ, բայց մի ի քաղաքս մեծամեծս, ուրանօր մահմետականք առաւել

5) Հարունն էռ-Ռաշիգ, որդի էլ-Մեհդեայ, յամս 170—193, (786—809).

6) Մահմէտ էլ-Ամին, որդի Հարունայ, յամս 193—198, (809—813).

7) Երզուլլահ (Երզլայ) էլ-Մամունն, որդի Հարունայ, յամս 195—218, (810—833).

8) Երու-Իսհակ Մահմէտ էլ-Մուտասիր-Բիլլահ, որդի Հարունայ, յամս 218—227, (833—842).

9) Երու-Ջաֆար Հարուն էլ-Պաստէկ-Բիլլահ, որդի էլ-Մուտասիրի, յամս 227—232, (842—847).

10) Երու-Ֆադլ Ջաֆար էլ-Մութէվէկիլիլ Ալեալահ (Մոթաալահ), որդի էլ-Մուտասիրի, յամս 232—247, (847—861).

11) Երու-Ջաֆար Մահմէտ էլ-Մուտասիր-Բիլլահ, որդի էլ-Մութէվէկիլիլի, յամս 247—248, (861—862).

12) Երու-Երբաս Ահմէտ էլ-Մուտային-Բիլլահ, որդի Մահմէտի, յամս 248—252, (862—866).

13) Երու-Երզալլահ Մահմէտ էլ-Մուտէկ-Բիլլահ, որդի էլ-Մութէվէկիլիլի, յամս 252—255, (866—869).

14) Երու-Երզալլահ Մահմէտ էլ-Մուկտեղի-Բիլլահ, որդի էլ-Պաստէղի, յամս 255—256, (869—870).

15) Երու-Երբաս Ահմէտ էլ-Մուտամիդ-Ալեալահ, որդի էլ-Մութէվէկիլիլի, յամս 256—279, (870—892).

16) Երու-Երբաս Ահմէտ էլ-Մուտաղիդ-Բիլլահ, որդի էլ-Մուվաֆֆիլիլի, յամս 279—289, (892—902).

17) Երու-Մահմէտ Ալի էլ-Մուկդիֆի-Բիլլահ, որդի էլ-Մուտաղիդի, յամս 289—295, (902—908).

18) Երու-Ֆադլ Ջաֆար էլ-Մուկտեղի-Բիլլահ, որդի էլ-Մուտաղիդի, յամս 295—320, (908—932).

պէս ասէ Պօլլարիոս՝ Հասանէր առ նա յայնժամ թուղթ մի յառնէ միջէ անծանօթէ Մեկկէքաղաքին, զի ընդունիցի Խոսրով զՄահմէտ՝ մարդարէ Աստուծոյ, բարկա-

գերս արձակէին ի գառազդացն, յորժամ կամէր արքայից արքայն յորս վտանգաւոր ելանել: Ի ծառայութիւն և ի զբօսանս արքային մեծի պահէին փիղս ինն հարիւր և վաթսուն, յորժամ ի չու ելանէր արքայն՝ զաղիս նորա և զվրանս բարձեալ տանէին զինի նորա երկոտասան հազար ուղտուք մեծամեծօք և ութ հազարօք մանոււմբ: Յախօսս արքունի էին ջորիք և երիվարք վեց հազար, յորոց երազագոյնքն և գեղեցկագոյնք էին Սքերդիս և Բայիզ: Փուշտիպանք վեց հազար կային յարաժամ ի պահպանութիւն գրանն արքունի, ի ներքին դահլիճս պալատանն սպաս հարկանէին ստրուկք երկոտասան հազար: Իսկ ի հարձանոցի արքային կէին աղջկունքք երեք հազար, գեղեցիկքն ի բովանդակ Մսիայ: Պանձըն արքայի անհամար, որ էր յոսկւոյ և յարծաթոյ և յահանց պատուականաց, ի ծանրագնի կերպասուց և յանուշահօտ խնկոց՝ պահէր ի նկուղս հարիւր. իսկ ի դահլիճին որ կոչէր Բագաւերդ պահէր պարզեն հօգմոց, որք վանեցին ընկեցին զտորմիդ նաւացն շերակղի ի նաւահանգիստ մի Մսորոց որ էր ընդ իշխանութեամբ Խոսրովու, թշնամւոյ նորա: Եւ զուրք շղոմարաք մեծաբանէին առասպելօք՝ լինել երեսուն հազարաց վարագուրից և առագաստից պճնելոց ի զարդ որմոց պալատանն, և սեանց քառասուն հազարաց յարծաթոյ, կամ թերևս ի մարմարինէ ծեփեալ արծաթով, յորոց վերայ յենոյր գմբէթն. իսկ ի ներքոյ կախեալ զգմբէթէն հազար գնդից ոսկեղինաց ի նմանութիւն շարժման մոլորակաց և նշողից Օդիակոսին»: Օայս նկարագիր Պիրբունի (գլ. ԽՕ) Ու. Կ. Պորտէր ի ճահ համարի աւերակացն, զորս եղիտ յարեւելից կուսէ Կրմանշահի յանուանեալն Տախտ-ի-Մոսղանի, (աթու գրախոի): Ըն ափն ծովակին Ուրմիայ ընդ մէջ Երասխի և Տիգրիսի է գիւղ մի, որ անուանեալ կոչի Պաստակերտ:

ցեալ Խոսրովու պատառեաց զԹուղթն¹⁾ զոր իբրև լուաւ ՄաՀմէտ՝ աղաղակեաց «Այսպէս պատառեացէ Աստուած զԹաղաւորութիւնն Խոսրովու և անտես արացէ զաղաչանս նորա»։ Քանզի մերձ էր ՄաՀմէտ ի սահմանս պետութեանցն երկոցունց՝ զիտէր ուշի ուշով, որպէս երևի յերաներորդ զլսոյ Աուրանին, թէ զիարդ վատթարէին նոքա զմիմեանս, և զեռ ևս ի ժամանակի յաղթութեանցն Պարսից զուշակեաց, թէ զկնի ամաց ինչ անցցէ յաղթութիւնն ի կողմն Յունաց։

Յորժամ դարձաւ Հերակլ յաղթանակաւ ի պատերազմէն Պարսից՝ ընդ առաջ ևլ նմա յԱմասոյ զեսպանն ՄաՀմէտի, որ կարգայր առ ամենայն Թաղաւորս երկրի և ազինս, զի ընկալցին զօրէնս ՄաՀմէտի։ Յանորոշ պատասխանւոյն Հերակլին ի կարծիս եղին Երարացիք, թէ ընկալաւ Հերակլ ի ծածուկ զկրօնս մահմետականաց, վասն այսորիկ և խաղաղութիւն եղև ընդ նոսա առ վայր մի։ Այլ ընդ հուպ ի պատճառս սպանման պատգամաւորի միոջ մահմետականի արշաւեցին Երարացիք երեք հազարք թուով ի Պաղեստին ընդ արեւելս Յորդանան գետոյ։ Վրօշակն սուրբ յանձն արարաւ Օէյլդի. կարգեցան և այլ երկու արք, որք առաջնորդելոց էին զօրուն զկնի միմեանց, եթէ զիպէր մահու հասանել Օէյլդի. իսկ եթէ գէպ լինէր անկանել և երկոցունցն վերջնոց՝ ապա տուեալ էր զօրացն հրաման՝ ընտրել իւրեանց զօրավար զո և կամիցին։ Աւարդարև անկան ի ճակատամարտին սոքա երեքեան մի

1) Չէ մարթ գիտել հաւաստեաւ զամն՝ յորում յղեաց ՄաՀմէտ զԹուղթս զայս, համակ և զԹուղթն առ Հերակլ կայսր նովին իմաստով։

դինի միջոց, և զօրավար ընտրեցաւ Վալէդ որ նորոգ ընկալեալ էր զմահմետականութիւնն. ամբարձեալ նորա զգրօշակն աղաղակեաց, «մատերութեք յառաջ և մի երկրնէք, մեզ կայ յաղթութիւն կամ արքայութիւնն: Յետ յաղթութեանն զոր յաղթեաց քրիստոնէից Վալէդ՝ ընկալաւ անուն յորջորջանաց «Սուսեր Աստուծոյ: Զկնի մահուանն Մահմետի Վալէդ ըստ հրամանի Երուսէքրի ասպատակեաց ի սահմանս տէրութեանն Պարսից և քանի մի յաղթութեամբք հարթեաց իւր ճանապարհ ի կողմանս Եփրատաց, այլ առ վայր մի զտեղի էսա յորչաւանաց իւրոց ի Պարսիկս և դարձաւ յԱսորիս՝ առաջնորդել զօրուն Երաբացւոց ընդդէմ Յունաց: Եւ յայսմ երեւելի ճակատամարտին առ Յարմուկ զետով (յամին 634) եղիտ նա յաջողութիւն, զի յաղթահարեաց եհար զՅոյնս սաստկապէս և հարթեաց ճանապարհ Երաբացւոց յԱսորիս: Եւ յիշխանութեանն Օմարայ յաղթութիւնս բազումս տարան Երաբացիք, զօրավարն նոցա Երու Օբէյդա տիրեաց Պամասկոսի, Խիմնայ, Բասալէէկի, Տիրեքիոյ, Անտիոքայ և Հալէպի: Իսկ այլ բանակ մի Երաբացւոց ընդ առաջնորդութեամբ Ամրի տիրեաց Պաղեստինի: Երուսաղէմ երաց զգրունս իւր առաջի Օմարայ:

Ի ամին Ժամանակի սկսաւ վերստին զործ պատերազմի ընդդէմ Յաղկերտի Սասանեանց արքայի, և թէպէտ ի սկզբան անդ ոչ յաջողէր մարան Երաբացւոց՝ այլ յետոյ ընկալան զյաղթութիւնն երեւելի առ Պաղեստաւ (յամին 635 կամ 636), յետ որոյ անցին Երաբացիք ընդ Եփրատ գետ և առին զՏիւրքոն զաթուանիստ քաղաք Սասանեանց, և հիմն եղին երկուց քաղաքաց նորոց Բասրայի և Աուշայի առ ի պահպանութիւն

աշխարհին: Եւ թէպէտ աշխատեղե Յաղկերտ ի քանի մի նուազս զգէմ ունիլ արշաւանին՝ այլ ոչ յաջողէր նմա, մինչեւ ուր ուրեմն ի ճակատամարտին առ Նէհա-վէնդիւ խորտակեալ և պարտեալ զլիսովին՝ Ճեպեաց ի փախուստ, և Երաբացիք յառաջեցին մինչեւ ցԱպահան, զոր առեալ աւերեցին. ապա ի սուղ ինչ ժամանակի տի-րեցին դամ քան զդամ ամենայն զաւառացն Պարսկաս-տանի ի Հարաւոյ կուսէ, այսինքն է Արմանայ, Սեջես-տանի, Մկրանայ և քաղաքացն Տուսայ, Սարուրի, Սաահրի, Շիրաղի, Գարաբջիրդի և այլոց: Իսկ ի Հիւ-սիսակողմն Պարսկաստանի տիրեցին ափանցն Ասպից ծովուն, Թարարիստանի, Զորջանի և Ետրպատականի, և յարեկս կոյս ամենայն զաւառացն մինչեւ ցափունս Ըմու Գարեայ գետոյն: Սակաւ մի յետոյ այն է յամս 640—641 Ըմր իրն-էլ-Ըաս նուաճեաց զԼեզգիպատոս Հանգերձ քաղաքաւն Եղէքսանդրի և հուպ ի Մեմփիս հիմն էարկ նորոյ քաղաքին Պոստատայ, որ զարդիս կո-չի Գահիրէ: Երշաւեաց Ըմր անտի յարեմուստ և ընդ իշխանութեամբ իւրով արար զբարբարիկոս ժողովուրդս Հիւսիսակողմանն Եփրիկէի: Եյլ և յեա մահուանն Օ-մարայ յամին 644 ոչ ինչ զկայ առին յաղթութիւնք և տիրապետութիւնք Երաբացւոց: Ըս ամիրապետաւն Օթ-մանաւ որդւով Եֆֆանի Մուաւիա որդի՝ Եբու-Սո-ֆեհանի, որ ազգակիցն էր նորա՝ զինու զօրութեամբ էառ ի Բիւզանդիոյ քաղաքս քանի մի ի Փոքրն Եսիա և զԱր-րեաէ կղզի. և Եբուլլայ որդի Սաադայ որ եկաց փո-խանակ Ըմրի՝ ընդարձակեաց զիշխանութիւնն Երաբա-ցւոց յԵփրիկէ և ես յարեմուստ: Ետրպատական և Թա-րարիստան, Զորջան և Արման, որք ապստամբեալն է-էին զայսու ժամանակաւ՝ ընդ հուպ նուաճեցան ան-

դրէն: Օգնի Օթմանայ (վախճ. 656) և յաջորդին նորա
Եւայ (վախճ. 661) զամիրապետութիւնն կորզեաց տունն
Օմմայեանց, որոց իշխանութիւնն ձգեցաւ մինչև ջամն
132 ըստ Հէջիրի (ամ Տ. 750): Եյս են անուանը չո-
րեքտասան ամիրապետացն յՕմմայեան տանէն.

1) Մուաւիա Ա. որդի Եբու-Սոֆեանի իբն Ումէյի,
ըստ Հէջիրի յամն 41—60, (ամք Տ. 661—680).

2) Եզդեգ Ա. որդի Մուաւիայ, յամն 60—64, (680—
683).

3) Մուաւիա Բ. որդի Եզդեգի, ամիսս ինչ յամին
64, (683).

4) Մուան Ա. որդի Էլ-Հակէմի, յամն 64—65,
(684—685).

5) Եբդ-Մեւք որդի Մուանայ, յամն 65—86,
(685—705).

6) Վալեգ (Վալեթ) Ա. որդի Եբդ-Մեւքի, յամն
86—96, (705—715).

7) Սուլէյման որդի Եբդ-Մեւքի, յամն 96—99,
(715—717).

8) Օմար որդի Եբդ-Եզդեայ, յամն 99—101,
(717—720).

9) Եզդեգ Բ. որդի Եբդ-Մեւքի, յամն 101—105,
(720—724).

10) Հեշամ որդի Եբդ-Մեւքի, յամն 105—125,
(724—743).

11) Վալեգ Բ. որդի Եզդեգի, յամն 125—126,
(743—744).

12) Եզդեգ Գ. որդի Վալեգի, ամիսս իբրև 6, յամին
126, (744).

13) Իբրահիմ որդի Պալեդի, յամս 126—127, (744—745).

14) Մուսան Բ. որդի Մահմետի, յամս 127—132, (744—750).

Առ Պալեդաւ Ա. սահմանք իշխանութեանն ամիրապետաց ընդարձակեցան առաւել յոյժ մինչև ի ծագս լրութեան իւրեանց. զի յարեւելս կոյս ձգէին մինչև ց՝Քաշգար և ց՝Հնդիկս, իսկ ընդ արեւմուտս զօրացն Երաբացւոց նուաճեալ զամենայն Հիւսիսակողմն Եփրիկայ՝ անցին անտի ի Սպանիա ընդ նեղուցն, որ առ նուամբ զօրավարին նոցա կոչեցաւ յայնմհետէ, և տիրեցին Պիրենեան կիսակղզւոյն։ Աւ թէպէտ բազում ձգամբք զհետ եղին արեւմտեան Գուլթք Հալաճիկ զնոսա՝ այլ յաղթահարեցան յարիւնահեղ ձախառամարտի անդ առ Քէրէսաւ զք լա Ֆրոնտէրայ յամի Տեառն 711-րդի, յետ որոյ մեծագոյն մասն Սպանիոյ անկաւ ընդ իշխանութեամբ Երաբացւոց։ Աամէն Երաբացիք նուաճել և զԳաղղիա աշխարհ, յոր արշաւեալ էր նոցա ի քանի մի նուագս բազմաձեռն գնդօք, այլ ոչ ժամանեցին ի լրումն կամաց իւրեանց. զի յամին 732-րդի առ ամիրապետաւն Հեշմաւ եհար զնոսա սաստկապէս Սարդոս մականուանեալն Առան (Մարտել) առ երի Տուրքաղաքին. և յայնմհետէ դադարեցին արշաւանք նոցա անդր ևս յաշխարհս Աւրոպիոյ։

Ի ժամանակս իշխանութեան վերջնոյ ամիրապետին յՕմմայեան տանէ Մուսանայ Բ. յարեան ի պետութեանն խռովութիւնք և երկպառակութիւնք, որոց հեղինակք էին մանաւանդ սերունդք Եբրասայ Հօրեղբօրն Մահմետի, որք խռովէին զժողովուրդն ընդդէմ տանն Օմմայեանց, թէ բռնաբար կորզեալ իցէ նորա զաթոռ

դրէն: Տօկնի Օթմանայ (վախճ. 656) և յաջորդին նորա
Եղայ (վախճ. 661) զամիրապետութիւնն կորզեալ առնն
Օմմայեանց, որոց իշխանութիւնն ձգեցաւ մինչև յամն
132 ըստ Հէջիրի (ամ Տ. 750): Եյս ևն անուանք չո-
րեքաւորան ամիրապետացն յՕմմայեան տանէն.

1) Մուաւիա Ե. որդի Եբու-Սոֆեանի իրն Ումէյի,
ըստ Հէջիրի յամն 41—60, (ամք Տ. 661—680).

2) Եզիզ Ե. որդի Մուաւիայ, յամն 60—64, (680—
683).

3) Մուաւիա Բ. որդի Եզիզի, ամիսս ինչ յամին
64, (683).

4) Մուսան Ե. որդի Էլ-Հակէմի, յամն 64—65,
(684—685).

5) Եբդ-Մեղէք որդի Մուսանայ, յամն 65—86,
(685—705).

6) Վալիզ (Վալեթ) Ե. որդի Եբդ-Մեղէքի, յամն
86—96, (705—715).

7) Սուլէյման որդի Եբդ-Մեղէքի, յամն 96—99,
(715—717).

8) Օմար որդի Եբդ-Եզիզայ, յամն 99—101,
(717—720).

9) Եզիզ Բ. որդի Եբդ-Մեղէքի, յամն 101—105,
(720—724).

10) Հեշամ որդի Եբդ-Մեղէքի, յամն 105—125,
(724—743).

11) Վալիզ Բ. որդի Եզիզի, յամն 125—126,
(743—744).

12) Եզիզ Գ. որդի Վալիզի, ամիսս իբրեւ 6, յամին
126, (744).

13) Իբրահիմ որդի Վալելի, յամս 126—127, (744—745).

14) Մրուան Բ. որդի Մահմետի, յամս 127—132, (744—750).

Առ Վալելիդաւ Ա. սահմանք իշխանութեանն ամիրապետաց ընդարձակեցան առաւել յոյժ մինչև ի ծագս լրութեան իւրեանց. զի յարեւելս կոյս ձգէին մինչև Գաւզար և ցնդիկս, իսկ ընդ արեւմուտս զօրացն Երաբացւոց նուաճեալ զամենայն Հիւսիսակողմն Ափրիկայ՝ անցին անտի ի Սպանիա ընդ նեղուցն, որ անուամբ զօրավարին նոցա կոչեցաւ յայնմհաէ, և տիրեցին Պիրենեան կիսակղզոյն: Աւ թէպէտ բազում ճգամբք զհետ եղեն արեւմտեան Գուլթք հալածել զնոսա՝ այլ յաղթահարեցան յարինահեղ ճակատամարտի անդ առ Վէրէսաւ զըլա Ֆրոնտէրայ յամի Տեան 711-րդի, յիտ որոյ մեծագոյն մասն Սպանիոյ անկաւ ընդ իշխանութեամբ Երաբացւոց: Ամէին Երաբացիք նուաճել և զԳաղղիա աշխարհ, յոր արշաւաւ էր նոցա ի քանի մի նուագս բաղմաձեռն գնդօք, այլ ոչ ժամանեցին ի լրումն կամաց իւրեանց. զի յամին 732-րդի առ ամիրապետան Հեշմաւ եհար զնոսա սաստկապէս Ասուրոս մականուանեալն Առան (Մարտէլ) առ երի Տուրքաղաքին. և յայնմհաէ դադարեցին արշաւանք նոցա անդր ևս յաշխարհս Աւրոպիոյ:

Ի ժամանակս իշխանութեան վերջնոյ ամիրապետին յՕմմայեան տանէ Մրուանայ Բ. յարեան ի պետութեանն խռովութիւնք և երկպառակութիւնք, որոց հինակք էին մանաւանդ սերունդք Եբրասայ հօրեղորօն Մահմետի, որք խռովէին զժողովուրդն ընդդէմ տանն Օմմայեանց, թէ բռնաբար կորզեալ իցէ նորա զաթոռ

ամիրապետութեանն: Վլուխ եկաց երկառակելոցն Մազմէտ իրն Ալի թոռնորդի Եբբասայ, որ իբրեւ ծանեաւ եթէ ընդ ամենայն ծագս պետութեանն տիրեն աղմուկք շփոթից՝ յայտնի ապստամբեաց ի Մրուանայ, զհետ նորա յարեցան բազումք, մանաւանդ որք ի դաւառս Պարսկաստանի, և օր ըստ օրէ յաւելոյր թիւ համախոհից նորա: Եբու Մսլիմ զործակիցն Մազմէտի հալածեաց զհրամանատար ամիրապետին ի Խորասան աշխարհէ և տիրեաց Մէլիի, որ էր քաղաքամայր Խորասանայ: Իսկ այլ մասն զօրուն Եբբասեանց եմնւոյ յԻրակ և տիրեալ Աուշայի՝ հռչակեաց ամիրապետ զԱբուլ Եբբաս բէն Մազմէտ: Եւ Ջարբ զետով պարտեցաւ Մրուան յԵբբասեանց, որով փտանդեցաւ իսպառ իշխանութիւն տոհմին նորա. զի և Վամասկոս յետ պարտութեանն ապստամբեաց ի Մրուանայ, որ փախեաւ յԱզխպոտս, յորում և սպանաւ յամին 750-րդի: Ի տանէն Օմնյեանց, զոր սպառ սպուռ ջնջել խորհեցան Եբբասեանք՝ ապրեցաւ թող զայլս և Եբգէո-Սազման, որ յամին 756 մեկնեցաւ յԱպանիա և հիմն եդ անկախ իշխանութեանն, որ կոչեցաւ ամիրապետութիւն արեւմտեան Օմնյեանց:

ՅԱբուլ-Եբբասայ սկիզբն առնուն տիրապետել ամիրապետք յԵբբասեան տանէ, որոց այս են անուանք.

1) Եբուլ-Եբբաս էս Սաֆֆախ, որդի Մազմէտի, ըստ Հեջիրի յամն 132—136, (ամք Տ. 750—754).

2) Եբու-Ջաֆար (Ջափր) էլ-Մանսուր, որդի Մազմէտի, յամն 136—158, (754—775).

3) Մազմէտ էլ-Մէհդի, որդի էլ-Մանսուրի, յամն 158—169, (775—785).

4) Մուսս էլ-Պադի, որդի էլ-Մէհդեայ, յամն 169—170, (785—786).

5) Հարուն Էս-Ռաշիդ, որդի էլ-Մեհդեայ, յամս 170—193, (786—809).

6) Մահմէտ էլ-Նմին, որդի Հարունայ, յամս 193—198, (809—813).

7) Երզուլլահ (Երզլայ) էլ-Մամուն, որդի Հարունայ, յամս 195—218, (810—833).

8) Երու-Իսհակ Մահմէտ էլ-Մուտասիմ-Բիլլահ, որդի Հարունայ, յամս 218—227, (833—842).

9) Երու-Ջահար Հարուն էլ-Պատէկ-Բիլլահ, որդի էլ-Մուտասիմի, յամս 227—232, (842—847).

10) Երու-Ֆադլ Ջահար էլ-Մութէվէկիլի Ելեալահ (Մութաալէ), որդի էլ-Մուտասիմի, յամս 232—247, (847—861).

11) Երու-Ջահար Մահմէտ էլ-Մուտասիր-Բիլլահ, որդի էլ-Մութէվէկիլի, յամս 247—248, (861—862).

12) Երու-Եբրահ Եհմէտ էլ-Մուտային-Բիլլահ, որդի Մահմէտի, յամս 248—252, (862—866).

13) Երու-Երզալլահ Մահմէտ էլ-Մուտէդ-Բիլլահ, որդի էլ-Մութէվէկիլի, յամս 252—255, (866—869).

14) Երու-Երզալլահ Մահմէտ էլ-Մուկադդի-Բիլլահ, որդի էլ-Պատէզի, յամս 255—256, (869—870).

15) Երու-Եբրահ Եհմէտ էլ-Մուտամիդ-Ելեալլահ, որդի էլ-Մութէվէկիլի, յամս 256—279, (870—892).

16) Երու-Եբրահ Եհմէտ էլ-Մուտադդի-Բիլլահ, որդի էլ-Մուվաֆֆիլի, յամս 279—289, (892—902).

17) Երու-Մահմէտ Ելի էլ-Մուկդիֆի-Բիլլահ, որդի էլ-Մուտադդի, յամս 289—295, (902—908).

18) Երու-Ֆադլ Ջահար էլ-Մուկադդի-Բիլլահ, որդի էլ-Մուտադդի, յամս 295—320, (908—932).

- 19) Աբու-Մանսուր Մահմէտ էլ-Կադր-Բէլլահ, որդի էլ-Մուտադդի, յամն 320—322, (932—934):
- 20) Աբու-Աբբաս Ահմէտ էն-Ռադի Բէլլահ, որդի էլ-Մուկանդիրի, յամն 322—329, (934—940):
- 21) Աբու-Իսհակ Իբրահիմ էլ-Մուտասկի-Բէլլահ, որդի էլ-Մուկանդիրի, յամն 329—333, (940—944):
- 22) Աբու-Ասադ Աբդուլլահ էլ-Մուստեֆի-Բէլլահ, որդի էլ-Մուկանդի, յամն 333—334, (944—946):
- 23) Աբու-Ասադ էլ-Մուշադդալ էլ-Մուդի-Բէլլահ, որդի էլ-Մուկանդիրի, յամն 334—363, (946—974):
- 24) Աբդու-Ահրիմ Աբու-Բէկր էն-Տայի-Բէլլահ, որդի էլ-Մուստայ, յամն 363—381, (974—991):
- 25) Աբու-Աբբաս Ահմէտ էլ-Կադր-Բէլլահ, որդի էլ-Մուտասկայ, յամն 381—422, (991—1031):
- 26) Աբու-Ջաֆար Աբդուլլահ էլ-Այիմ բի-Ամրիլլահ, որդի Ապրի, յամն 422—467, (1031—1075):
- 27) Աբդուլլահ էլ-Մուկադի բի-Ամրիլլահ, որդի Մահմէտի իբն-էլ-Այիմի, յամն 467—487, (1075—1094):
- 28) Աբու-Աբբաս Ահմէտ էլ-Մուստադդէր-Բէլլահ, որդի էլ-Մուկադայ, յամն 487—512, (1094—1118):
- 29) Աբու-Մանսուր Փադլ էլ-Մուստարշիդ-Բէլլահ, որդի էլ-Մուստադդէրի, յամն 512—529, (1118—1135):
- 30) Աբու-Ջաֆար Մանսուր էն-Ռաշիդ-Բէլլահ, որդի էլ-Մուստարշիդի, յամն 529—530, 1135—1136):
- 31) Աբու-Աբդուլլահ Մահմէտ էլ-Մուկանդի բի-Ամրիլլահ, որդի էլ-Մուստադդէրի, յամն 530—555, (1136—1160):
- 32) Աբու-Մուշիկ Բուսուֆ էլ-Մուստանջիդ-Բէլլահ

լահ, որդի էլ-Մուկոսեֆեայ, յամս 555—566, (1160—1170):

33) Աբու-Մահմէտ էլ-Հասան էլ-Մուստաֆի բի-
Ամրիլլահ, որդի էլ-Մուստանջիդի, յամս 566—575,
(1170—1180):

34) Աբու-Աբբաս Ահմէտ Էն-Նասր Լիզին-ալլահ,
որդի էլ-Մուստաֆեայ, յամս 575—622, (1180—1225):

35) Աբու-Նասր Մահմէտ էլ-Օադէր բի-Ամրիլլահ,
որդի Էն-Նասրի, յամս 622—623, (1225—1226):

36) Աբու-Տաֆար էլ-Մանսուր էլ-Մուստանսիր-
Բիլլահ, որդի էլ-Օադէրի, յամս 623—640, (1226—
1242):

37) Աբու-Ահմէտ Աբդուլլահ էլ-Մուստասիմ-Բիլ-
լահ, որդի էլ-Մուստանսիրի, յամս 640—656, (1242—
1258):

Ի սկիզբն տէրութեանն Աբբասեանց աթոռ իշխա-
նութեանն փոխեցաւ ի քաղաքս քանի մի, որպէս ի Մերփ
և յԱբար և ի Հաշէմիա. այլ ուր ուրեմն հաստատե-
ցաւ ի Բաղդադ քաղաքի, զոր շինեաց Աբու-Տաֆար էլ-
Մանսուր: Առ ամիրապետաւս այսուիկ մանաւանդ առա-
ւելան ազգեցութիւն և իշխանութիւն Պարսից ի պետու-
թեանն. զի նոքին իսկ էին որք ձեռնառու եղին տանն
Աբբասեանց հասանել յիշխանութիւն, վասն այսորիկ և
կրօնաւորք իմն համարեալ էին նորոյ հարստութեանն:
Իբրև ամիրապետեաց Հարուն էն-Ռաշիդ՝ խաղաղացոյց
ղերկիրն ի պատերազմաց ընդ Խաղարս և ընդ Բիւզան-
դացիս, յաղթեալ երկոցունց, և ձեռն արկ ի ներքին բա-
րեկարգութիւնս աշխարհին իւրոյ, պաշտպան եկաց վա-
ճառականութեան և արուեստից, կոչեաց առ ինքն զա-
կանաւոր զիտունս ժամանակին իւրոյ, և այնպէս քաջա-

լիւրէր զքերթողս և զգիտունս՝ մինչև ժառանգել նմա
անուն մեկնուստի արեւելից։ Ըստ այսմ յեղանակի վա-
րեցան և յաջորդքն նորա էլ-Ամին և էլ-Մամուն, յորոյ
կրկնորդն սիրող էր և վարդապետութեան գննին մաղ-
ղեղանց։ Վարդեայ նա իւր իշխանակից և յաջորդ զԱլի
որդի Մուսայի ի սերնդոցն Ալեայ, որպէս զի այսու դա-
դարեացին ի քրթմնջիւղ Ալեանք, որք պնդէին յար, թէ
իւրեանց իցէ աւագ իշխանութիւն ի պետութեանն յիրս
կրօնից։ Այլ համախոհք և ազդակիցք նորին իսկ Մա-
մունի յուզեցան ընդ այս և ապստամբեալ ի Մամունայ
կղին իւրեանց ամիրապետ ի Բաղդադ զԻբրահիմ որդի
էլ-Մէհդեայ։ Ընդ լուր համբաւոյս այսորիկ փութացաւ
նկն Մամուն ի Մերվ քաղաքէն ի Բաղդադ և օգնու-
թեամբ Տաղէրի զօրավարին իւրոյ ընկէց յաթոռոյն զԻբ-
րահիմ, ընդ հուպ մեռաւ և Ալի իբն-Մուսայ։ Յետ
Հարունայ յարեան անդրէն ներքին կրկառակութիւնք
և պատերազմունք յազազս իշխանութեանն՝ ընդ էլ-Մա-
մուն միտեալն ի Պարսիկս և ընդ էլ-Ամին կուսակիցն
Արարացոյ, որ պարտեալ անկաւ ի պատերազմի։ Յետ
Մամունի նստաւ յաթոռ կղբայր նորա էլ-Մուսասիմ,
որ զառաջինն ընտրեաց իւր թիկնապահս յազատադիր
գերեաց ի տաճիկ ազգէ, որք ապա կարի վտանգեցին
զպետութիւնն։

Ամիրապետն էլ-Վատէկ-բիլլահ որդի Մուսասիմի
ընդ ամենայն ժամանակս իշխանութեան իւրոյ, որ ամս
5 ձգեցաւ՝ զհետ կղև միայն կրօնական խնդրոց և հա-
լածէր ուժգին զայնոսիկ, որք ոչ ըստ մտաց իւրոյ խոր-
հէին ի հաւատոյս. յաջորդն նորա Մութաւաքէլ հա-
մարձակ հալածէր զԻրէայս և զքրիստոնեայս ի պետու-
թեան իւրում, այլ և կարի նեղէր զտոհմն և զհամա-

խոհս Ալեանց: Յամին 850-րդի գործ յոյժ փնասակար
գործեաց Մոթաւաքէի, զի զամենայն աշխարհս իշխա-
նութեանն իւրոյ բաժանեաց որդւոց իւրոց երեցունց,
անդրանկանն իւրում Մահմետի եւ ի ժառանգութիւն
դաւառս Ափրիկէի, զհիւսիսակողմն Ասորւոց եւ Մի-
ջագետաց, զԵրակ, զԱնդ, զՄկրան եւ զԵղուադ: Եւ-
կրորդին, որում անուն էր Տալիս՝ յանձն արար զԽորա-
սան, զԽարարխատան, զՈւէյ, զԱտրպատական, զՀայս
եւ զՊարսիկս. նմա հաւատաց յամին 854-րդի զաւագ
իշխանութիւն ի վերայ արքունի զանձուն եւ զտեսչու-
թիւն ի վերայ ամենայն տանց դրամահատութեան, եւ
եւ նմա իրաւունս կոխելոյ զանուն իւր ի վերայ դրա-
մոց: Իսկ կրտսերն Երրահիմ ընկալաւ վիճակ ժառան-
գութեան զԵրման, զՄամասկոս եւ զՊաղեստին: Եւ որ-
պէս առ Հարունաւ, որ ձեռնարկեաց բաժանութիւն այս-
պիսի՝ անկան երկարաւակութիւնք ընդ էլ-Ամին եւ էլ-
Մամուն՝ սոյնպէս եւ առ Մոթաւաքէիւ յարեան վէճք
եւ խռովութիւնք ի տոհմին Աբբասեանց, եւ մինչդեռ պա-
տերապմօք եւ ներքին շփոթիւք նուաղէր զամ քան զգամ
զօրութիւն ամիրապետացն՝ զօրանային եւս քան զեւ ոս-
տիկանք նահանգաց եւ թօթափեալ յանձանց զիշխա-
նութիւն ամիրապետաց՝ ընէին տեսք (ամիրայք) աշ-
խարհաց անկախք ի նոցանէ, որպէս Եգիպտեանք, Աղա-
բեանք, Իսլանք, Տուլունեանք, Տագերեանք, Մոթֆա-
րեանք, Սամանեանք, Վէյլէմիաք եւ այլք: Ամիրապետն
էռ-Պաղի-բիլլահ խորհեցաւ սանձահարիլ զպալերասան
զնացս ոստիկանաց եւ սահմանեաց զպաշտօնն կռիցեալ
էմիր էլ-ուամար, որ է ամիրայ աւագագոյն, որում յանձն
արար զվարչութիւն համօրէն գործոց զինուորականաց
եւ քաղաքացնոց: Այլ այս սահմանադրութիւն նորա ոչ

ինչ օգտեաց ի բարեկարգութիւն զործոց պետութեանն, այլ մանաւանդ և ևս փութացոյց զվախճան իշխանութեան ամիրապետաց. զի յայնմհատէ մեծաւ ջանիւք զհետ լինէին արք իշխանասէրք կորզել ի ձեռս բերել զպաշտօն էմիր էլ-ուամարութեան, և ընկալեալ զայն՝ վարէին զամենայն զգործս պետութեանն անձնիշխանութեամբ յամենայնի, թողեալ ամիրապետացն միայն զեշխանութիւնն ի խնդիրս կրօնից:

Հուսկ ուրեմն առ ամիրապետութեամբն էլ-Մուստասիմի արշաւեցին Մոզրէք ի սահմանս պետութեանն Երաբացւոց և յամի Տեառն 1258-րդի առին զԲաղդադ քաղաք և սպանին զէլ-Մուստասիմ, որով բարձաւ տէրութիւնն Երբասեանց, և կործանեցաւ ամիրապետութիւնն արեւելեան:

Ե.

Երուստ բանաստեղծութեան, որ ի մեծի պատուի էր առ Երաբացիս անդստին ի վաղեմի ժամանակաց հատէ՝ յետ մուծման կրօնիցն Մահմետի և ևս բարդաւաճեցաւ: Մահմանեցան կանոնք յաղագս յանդաց, վանիկց և ամանակաց. փութան ի քերթութեամբս նոցա նմանաձայնութիւնք ճարտասանականք, բռնադբօս աւարտք յանդաց և սկրտութեամբ և այլ բազում նրբութիւնք արուեստաւորք: Սակայն որչափ առաւելան քերթողական երկք ի վերջն ժամանակի ըստ արտաքին ձեռն զայնչութեան և ըստ զիւրալուր հնչմանն՝ այնքան պակասեցին ի նոսա աւելն քերթողական և ոգին աշխոյժ, որպէս էրն նախ քան զժամանակս Մահմետի: Ի բազում քերթողական զրուածոց արաբացի զպրութեանն արժան է յիշատակել զերե-

ւելի մատեանն առակաց կոչեցեալ Հաղար և մի գիշերք,
որ Թարգմանեալ է յամենայն լեզուս Եւրոպացւոց, վի-
պասանութիւնքն Հարիւրկայ և առակքն Լոխմանի,
որք մինչև ցայսօր յեղյեղին ի բերանն ժողովրդեան մերոյ:
Այլ և Կուրանն բովանդակ գրեալ է յանգաւոր արձակ
բանիւք. և են վայրք ի նմա վսեմք, մանաւանդ ի նկա-
րադրի անդ վերջն դատաստանին և տանջանացն ի
դժոխս:

Այլ մանաւանդ առ Պարսիկս ծագկեցաւ արուեստն
քերթողական յետ մտանելոյ նոցա ընդ իշխանութեամբ
Երաբացւոց և յորէնս նոցա: Հռչակեալ են ընդ ամենայն
աշխարհ վէպքն Հնոյն Պարսկաստանի, կոչեցեալ Պիլք
Խազաւորաց (Շահնամէ), զոր գրեաց Ֆիրդուսի (վախճ.
յամին 1030), Բուրաստանն վարդից (Վիւլիստան) և
Տնկոցն (Բոստան) Սաադեայ (1189—1291), և երգքն
սիրոյ և խրախմանաց մեղուաշուրթն Հաֆիսի (վախճ.
յամս 1389—94), քերթուածքն Ջամեայ (վախճ. յամին
1492) և այլ բազում գրուածք առակաւորք, վէպք և
պատմութիւնք, յորոց սակս աշխարհ բանաստեղծից անկ
է կոչել զՊարսկաստան:

Ընդ աճել իշխանութեանն Երաբացւոց, յորժամ ի
հաղորդութիւնս մաին Երաբացիք ընդ Բիւզանդացիս,
և մանաւանդ յաւուրց անտի Օմմայեանց, իբրև փոխեցաւ
աթոռ իշխանութեանն ի Վաքմասկոս՝ գիտութիւնք և ա-
րուեստք կարի յառաջեցին առ նոսա: Ի սկզբան անդ
հրահանգիւք Երաբացւոց էին ճարտարքն և գիտունք
Բիւզանդացւոց, զորս կոչէին ամիրապետք ի Վաքմասկոս
էր զոր ի կառուցանել նոցա ապարանս հոյակապս, էր
զոր ի վերատեսչութիւն գանձուց և զայլս պաշտամամբ
բժշկութեան: Այլ մահմետականաց Երաբացւոցն ու-

սեալ ի նոցանէ՝ ի սուղ ժամանակի գերազանցք եղին քան զվարդապետս իւրեանց յարուեստս այլ մանաւանդ ի գիտութիւնս։ Աստ սկիզբն եղև նորոյ ճարտարապետական ոճոյն, որ կոչի Նրաբացի-Բ՛իւղանդական, որոյ յառանձինք են սիւնքն վայելչատեպք թիթեք, և բաղմութիւն ծաղկանկար զարդուց։ Գիտունքն Բ՛իւղանդացւոց հիմնեցին ի Վամասկոս ճեմարանս, յորս աւանդէին զարուեստ ուսողութեան և զբժշկութեան և զբրնական գիտութիւնս. և առ ի գիւրիւ զուսումն սոցա՝ թարգմանեցին ի յունէ յարաբացի լեզու զմատենանս, որք ճառէին զայսոցիկ գիտութեանց, ուսուցանէին ի ճեմարանն նաև զփիլիսոփայութիւն, զգիտութիւն լեզուաց և զքերականութիւն, որ կարևոր յոյժ էր վասն լեզուին Նրաբացւոց։ Յետոյ ժամանակաւ մեծաւ և աստուածաբանութիւն ըստ հաւատալեացն մահմետականաց, որ պատճառք եղև ծագման հերձուածոց և աղանդոց ի կրօնս նոցա։ Առ մահմետականս ի Վամասկոս, ի Բաղդատ, ի Սպանիա և ի Պարսս ծաղկեցան մանաւանդ գիտութիւնքն ուսողականք, այն է աստեղաբաշխութիւն, տարրաբանութիւն, ուսողութիւն և աշխարհագրութիւն ուսողական. զաստանորդական ոճ՝ զրութեան թուոց, որով վարի այսօր աշխարհ ամենայն՝ զառաջնն ի կիրառութիւն մեծին Նրաբացիք, առեալ ի Հնդկաց. նոքին իսկ եղին հեղինակք հանրահաշուին, որ մինչև ցայսօր առ Նւրոպացիս անուանի արաբացի բառիւ Վըջէրայ։ Ի Բաղդադ, ի Սմրղանդ, ի Բուխարայ և ի Հերադ էին ճեմարանք և մատենադարանք և գիտանոցք, յորս զննէին զշարժմունս երկնային մարմնոց և պարապէին յաստեղաբաշխութիւն։ Երու Ռիհան ընդ համօրէն միջին դարս առաջն համարեալ էր գիտուն

յաստեղաբաշխութեան, յուսողութեան և յաշխարհա-
ղրութեան: Յամին 1080-րդի զառաջինն Հաշուեաց Օ-
մար Քէյան զերկարութիւն տարւոյն կարի ճշգրտու-
թեամբ: Քարաէսքն երկնից և մասանց աշխարհի, զորս
յօրինեցին զիտունք Արաբացւոց ի Ժ և ի ԺԵ. դարս՝
ի պատուի մեծի էին առ Աւրոպացիս մինչև ցդարսն
ԺԵ և ԺԶ. իսկ յօրինեալքն ի Ամրղանդ ի Պարսից
լեզու՝ մինչև ցայսօր ժամանակի օգտակարք են զիանոց:
Այլ ոմանք ի զիանոց նոցա մուրեցեան յաստեղաբաշխու-
թեանէ յաստեղագիտութիւն, այսինքն է ի գուշակութիւն
ապառնեաց ըստ շարժմանց երկնային մարմնոց, և ի
տարրագիտութեանէ յալքիմիա, որ է սուտ արհեստ բա-
ղադրելոյ զոսկի: Ի բնական գիտութեանց ծագեալ էր
ի նոսա բնագիտութիւն, մանաւանդ մասն մի նորա, որ
կոչի լոյս և տեսութիւն. իսկ ի բժշկական գիտութեանց՝
դեղաբանութիւն և անդամադննութիւն, ի պէտս որոյ
յօշէին զիտունք նոցա զգիտելունս մեռելոց և զննէին,
թէպէտ և արդելուն զայս կրօնք մահմետականաց: Ա-
տեանն կոչեցեալ Տարերք բժշկական գիտելաց, զոր զը-
րեաց Ագիլեննա (վախճ. յամին 1037) թարգմանեցաւ ի
Լատին լեզու և յընթացս քանի մի դարուց էր դասա-
ղիւք յաղաղս աւանդելոյ զգիտութիւն բժշկութեան:
Այլ և արուեստն երաժշտութեան բարդաւածեցաւ կա-
ւի ի նոսա, յորոց առեալ ասն, եմոյծ յԱւրոպա զիւ-
րառութիւն երաժշտական խաղից Վիվոյ Արեցցոյ ի
ԺԵ. դարուն:

Քան զամենայն մատենա Յունաց ի պատուի էին
առ Արաբացիս մատենանքն Արիստոտէի փիլիսոփային,
զորս թարգմանեցին յարաբացի լեզու և զրեցին բազում
զերս մեկնութեանց ի փերաց նոցա, մանաւանդ մեծ

փրկափայլեց Երաբացեաց իրն Ուրջ, որ հասարակօրէն կոչի Ավերբոյէս (յամս 1105—1198):

Օ.

Ի սկիզբն աշխարհակալութեանցն Երաբացեաց Հայաստան աշխարհ բաժանեալ էր ընդ երկոսին պետութիւնս սահմանակիցս, ընդ Բիւզանդացիս ասեմ և ընդ Պարսիկս, որոց նոյն սահմանք էին ի Հայս, որք հաստատեցանն ընդ Մօրիկ կայսր և Խոսրով Բ. Փարսէղ¹⁾, և նորոգեցան անդրէն առ Հերակլիւս²⁾:

Յորժամ ասպատակեցին Երաբացիք ի Պարսիկս՝ ոմանք ի նախարարացն Հայոց իւրաքանչիւր պյուսձիովք չողան ի թիկունս օգնականութեան Պարսից, և բազումք ի նոցանէ անկան ի ճակատամարտի անդ³⁾: Ելլ իբրեւ տապալեցաւ հիմն ի վեր տէրութիւնն Սասանեանց՝ մասն մի Հայաստանեաց աշխարհին, որ էրն ընդ իշխանութեամբ Պարսից, որպէս Մասեացոտան և Երազածոտան, Վուին և այլք ևս յարեւելս կոյս՝ առժամանակ մի եղին ինքնիշխանք, կամ որպէս ճահ ևս է ասել բանիս՝ անիշխանք, և անմիաբան լեալ ամենայն ազատացն՝ կորուսին զերկիրս Հայոց» (Աեր. էջ 103): Միայն իշխանն Ուշաունեաց Թէոփորոս ըստ իւրոյ քաջ իմաստութեան խնամ ածէր աշխարհին իշխանութեամբ զօրավարութեան, և զգուշանայր սահմանաց նորա: Ելլ ընդ հունս յարեան ասպատակքն և արշաւանք Երաբացեաց յեր-

1) Տես զսահմանն առ Յովհ. Կաթ. յէջս 87—88:

2) Սեբէոս, էջ 101:

3) Սեբ. յէջս 103, 107:

կիրս Հայոց, որ քանզի նուազեալ էր յուժոյ վասն ներքին երկպառակութեանց և ապականարար պատերազմացն ընդ միմեանս Յունաց և Պարսից՝ ոչինչ կարաց զդէմ ունել մահմետական հրոսակացն, որք զային ի յադթել կամ ի մեռանել:

Օսկիղըն արշաւանաց Երաբացւոց տարբեր ի միմեանց աւանդեն մատենագիրք մեր, որք մերձաւորքն են ժամանակաւ իրացն հղելոց, որպէս Սերէոս, Ղևոնդ և Յովհան Մամիկոնեան: Ղևրջինս այս դնէ զառաջին արշաւանս Երաբացւոց ընդ կողմն Տարօնոյ, որ չիք առ Ղևոնդի և առ Սերէոսի. Ղևոնդ դնէ զառաջին ելս Երաբացւոց ի Հայս յԱտրպատական կողմանէ, որ չիք նոյնպէս առ Սերէոսի. այն ինչ զարշաւանսն, յորում առին Երաբացիք զՎուին՝ ունին և Սերէոս և Ղևոնդ և ամենայն պատմագիրք յետ նոցա, որպէս և զմիւս արշաւանսն, յորում յիրիս առաջս բաժանեալ զնոյն թըշնամեաց ասպատակեցին յայլ և այլ մասսունս Հայաստանեայց աշխարհին: Եյլ զիարդ և իցէ՝ որպէս մէքս հաւանեալք եմք՝ համօրէն այսոքիկ կ'ք Երաբացւոց՝ ասպատակք հինից և եթ էին, որք զային հարկանէին զաշխարհն և առեալ զաւար և զգերութիւն՝ զանային անդրէն յետս, առանց հարկեցուցանելոյ զՀայս կամ նուաճելոյ զնոսա ընդ իշխանութեամբ իւրեանց: Նուաճումն Հայաստանեայց ընդ իշխանութեամբ Երաբացւոց և սկիղըն հարկատուութեան նոցա՝ ըստ կարծեաց մերոց հղե յետ ասպատակացս այսոցիկ, յամս 651—661:

Ասպատակն առաջին Երաբացւոց ըստ վկայութեան Յովհաննու Մամիկոնեանի (յէջս 57—58) հղե ութ ամօք յետոյ քան զմահն Խոսրովու Բ. (վախճ. յամին 628) առաջնորդութեամբ Երզնահիմայ քեռորդոյն

Մահմետի, որ ութեւտան հաղարօք զօրաց եկն հմուտ
 ի Տարօն և պահանջեաց հատուցանել նոցա հարկս։
 Ոմանք ի նախարարացն Հայոց եկին ի կոչն Տիրանայ
 տեառն Մամիկոնեից, և եղև թիւ գնդին Հայոց իբր
 ինն հաղար զօրաց, որք թէպէտ և նուազագոյնք էին
 քան զթնամիս, այլ ոչինչ թուլացեալ ելին ընդդէմ նո-
 ցա և փոքր միւս ևս և պարտէին գնոսա. այլ Սահու
 իշխան Մնձաւացեաց զօրու իւրով ելք զգունդն Հայ-
 ոց ի պահուն՝ յորժամ ի վճիռ գայր ելք պատերազ-
 մին, որով բեկաւ զօրութիւն գնդին Հայոց։ Տեսեալ
 Տիրանայ թէ ամենայն ինչ ի վերջ հասեալ է՝ յարձակե-
 ցաւ ի ներքս, լաւ համարելով մեռանել քան տեսանել
 զեկեղեցին Աստուծոյ հարկատու լեալ Տաճկաց, և պա-
 տառեալ յերկուս զուղմն՝ պատահեցաւ Սահուայ և
 ասէ, «կաց, ուրացեալ Սահու, զի ըմբռնեաց զքեզ
 Քրիստոս ի ձեռս իմ և ձգեաց զզուին Սահուայ, և
 ինքն անդէն պսակեցաւ երկու իշխանօքն»։ Իսկ Երզնա-
 չիմ անցանէ ընդ Հարք ի Բասեան և ի Վանանդ և
 առեալ հարկս դառնայ ի Տաճկաստան։

Ղևոնդ (էջ 7) և ըստ նմանէ Ասողիկ (էջ 120)
 պատմեն զայլ իմն ասպատակէ, թէ յետ աւարելոյ զաշ-
 խարհն Պարսից և բառնալոյ զթագաւորութիւնն Սա-
 սանեանց՝ մեծ մասն զօրուն Երաբացւոյ հատեալ աս-
 պատակէին յաշխարհս Հայոց ընդ կողմն Պարսից և յա-
 ւարի առնուին զաւանս Մարաց, զգաւան Վողթն և
 զգաստակերտն՝ Նախջաւանու. ապա անցուցանէին զա-
 ւարն և զգերիս. ընդ դեռն Նրասխ առ ճուղայրով, զորս
 մասն մի զօրուն առեալ ամենէր յաշխարհն իւրեանց. իսկ
 միւս մասն խաղաց և ևս յարեմուտս կոչս ի սահմանս
 իշխանութեանն Յունաց ի վերայ Պոսկոպի զօրավարին

Յունաց, որ բանակէր ի Աողովիա: Այլ յուղեոջն յանկարծակի եհաս ի վերայ նոցա Թէոդորոս Ուշտունի Հանգերձ զօրուն իւրով և դարանամուտ եղեալ կոտորեաց զբազումս ի Թշնամեաց, և ինքն առեալ զկապուտ անկելոյն մեկնեցաւ ի Պոսկոպէ և զնաց ի Պառնի: Իսկ զօրուն Արաբացոց դիմեալ յառաջ՝ հարին սաստկապէս զՊոսկոպ, և ժողովեալ զառ և զկապուտ բանակին Յունաց՝ դարձան յաշխարհն իւրեանց: Չէ յայտնի ստուգիւ ժամանակ այսր ասպատակի, զի ամն քսան երկրորդ իշխանութեանն Աբու-Բէքրի Օմարայ և Օթմանայ, յորում զայն զնեն Ղւեոնդ և Ասողիկ՝ չէ մեկին և իմանալի մինչև ցայսօր, զի ոչ գիտեմք թէ զոր ամն թուականութեանս մերոյ համարի Ղւեոնդ առաջին ամ իշխանութեան նոցա:

Յերկոսին յայսօսիկ ասպատակս, յորոց առաջինն ի հարաւոյ մուծեալ ի Հայս, ի գաւառէն Տարօնոյ ընդ Հիւսիս ձգեցաւ մինչև ցՊառն և անտի յարեւիս մինչև ցՂւանանդ, և երկրորդն ի Պարսից մարզէն ձգեցաւ յարեւմուտս Հիւսիսոյ՝ ոչ ժամանեցին Արաբացիք ի Պուին ոստանն Հայոց ի ժամանակին. այլ մերձեցեալ ի նա՝ յետս ընդ կրունին դառնային: Իսկ երրորդ ասպատակ նոցա, կարեորագոյն քան զերկոսին զառաջինս, զորմէ զրեն զրեա թէ ամենայն մատենագիրք մեր, Ղւեոնդ (էջ 9), Ասողիկ (էջ 120), Յովհաննէս կաթողիկոս (էջ 105), Սամուէլ Անեցի և մանաւանդ Սերէոս հանդամանօրէն՝ (էջ 108—109) ձգեցաւ մինչև ի Պուին քաղաք: Յայսմ նուազի որպէս և զառաջինն մտին Արաբացիք ի Հայս յԱսորեստան կողմանէ ընդ Ճանապարհ Չորոյ կամ Չորայոյ յաշխարհն Տարօնոյ, և աւարեալ յուղեոջն զՂւնունիս, զԱղիովիդ և զԱողովիա՝ թափեցան յԱյրա-

բառ, և անտի գիմնըն յարեւելս ի Վուին քաղաք: Իշխանք երեք ուրք ելեալ էին ժողովել զգորն ճապաղական՝ փութացան անցին ընդ կամուրջն Մեծամորի (յարեմախցն կուսէ Վունայ) որ տանէր ի քաղաքն, և աւերեալ զայն յետոյ իւրեանց՝ զոյժ արկին ի Վուին: Եւ ժամանեալ զօրուն Երաբացւոց ցգեան Մեծամորի ոչ կարէին անցանել ընդ այն, «բայց ունէին առաջնորդ իւրեանց զՎարդիկ իշխան Մոկաց որ կոչէր Եկնիկ», որ առաջնորդեալ նոցա անցոյց յայնկոյս գետոյն, և նոքա հարեալ ասպատակաւ զերկիրն ամենայն մերձեցան ի Վուին: Եւ թէպէտ ոչ զիպեցաւ ի քաղաքին Թէոդորոս Ռըշտունի որ գնացեալ էր ի Նախջաւան, այլ ուրք ի քաղաքին էին ժողովուրդք արիացան ի պաշտպանութիւն անձանց և քաղաքին: Իսկ թշնամեացն «արկեալ մուխ շուրջանակի՝ մերժեցին ծխովն և նետաձգութեամբն զպահապանս պարսպին և կանգնեալ սանդուխս ելին ի պարիսպն և անկեալ ի ներքս բացին զդուռն քաղաքին: Եւ զիմեալ ի ներքս զօրք թշնամեացն սատակեցին սրով զբաղմութիւն քաղաքին, և առեալ զաւար և զկապուտ՝ ելին և բանակեցան արտաքոյ քաղաքին» և յետ աւուրց ինչ ելին և գնացին ընդ նոյն ճանապարհ ընդ որ եկեալն էին, հանգերձ բաղմութեամբ զերեւոյց ոգւոց երեսուն և հինգ հազարաց: Ի Վողովիս դաւառին դաբանակալ լինի նոցա Թէոդորոս Ռշտունի սակաւ արամբք, այլ ոչ ինչ ազդեալ նոցա՝ փախստական լինի ինքն առաջի նոցա, որք դառնան աւարաւն յԱսորեստան¹⁾:

1) Օտարբեր ցուցմունս պատմագրացն մերոց յաղագս ժամանակի առմանն Ղունայ տես յԹ-րդ ծանօթութեան մատենիս:

Չորրորդ արշաւանք Երաբացուց ի Հայս, զորոյ
գնհարադիր ունին Սեբէոս (յէջս 116—117), Ղևոնդ
(էջ 11) և ըստ նմանէ Եսողիկ (էջ 122) և այլք՝ տար-
բեր աւանդին յերկոսին պատմադիրս առաջինս ըստ ժա-
մանակի և ըստ տեղւոյ արշաւանին: Յայսմ նուազի մը-
տաննն Երաբացիք ի Հայս յԱտրպատական աշխարհէ
և բաժանին յառաջս երիս, այն է ըստ Ղևոնդի ի Վաս-
պուրական, ի կոմն Տարօնոյ և ի Պոդովիտ, իսկ ըստ Սե-
բէոսի՝ յԱյրարատ, ի սեփական գնդին կողմանս և յԱ-
ղւանս: Յետ բազում աւարառութեանց և սպանմանց
դոց պաշարէ մին ի գնդիցն զամրոցն Արծափաց: Չո-
րացն Հայոց որ յամրոցին արիաբար պատերազմեալ ընդ
հինին՝ բազում օձիրս փնասուց զործեցին նոցա, մինչև
ծանուցեալ թշնամեաց զիյն զաղանի ի բերդն՝ զիշերայն
զաղտադողի ելաննն անդր և կալեալ ի քուն զպահա-
պանն սպանանն և ունին զտեղին մինչև ցառաւօտ
և ի միւսում աւուր խուժեն ի ներքս, և յետ սաստիկ
կոտորածից և աւարառութեանց ի բազում անհոգու-
թեան լինին: Եստ ուրեմն Հասանէ ի վերայ նոցա թէո-
րորոս Ռշտունի և ընդ նմա արք վեց հարիւր վառեալք
զինու, և հարեալ կոտորէ իսպառ զԲամայեւացիսն, որք
էին ողիք իբրեւ երեք հազարք, և թափէ զգերիսն և զա-
ւարս ի ձեռաց նոցա: Իսկ յայլոց յերկուց գնդացն մին
յաւարի առնու զկողմանս Տայոց, Վրաց և Աղւանից
(Սեբէոս), և միւսն զՎասպուրական մինչև ց՝ Նախջաւան
քաղաք (Ղևոնդ): Լուեալ Պոստանդնի կայսեր զյաղ-
թութենէն թէոդորոսի Ռշտունոյ՝ ուրախ լինի յոյժ
և արձակէ նմա շնորհակալութիւն մեծ:

Ժամանակ այսր արշաւանի այլազգ գնի յերկոսին
ժամանակակից պատմադիրս. Սեբէոս գնէ զայն յերկրոր-

դի ամին Աոստանդնի, այն է յամի Տեառն 642-րդի. իսկ Վեռնդ և ըստ նմանէ Եսողիկ՝ յերեսներորդի վեցերորդի ամի իշխանութեանն Երուբեքրի, Օմարայ և Օթմանայ, որ ինչ ըստ թուակարգութեանն Վեռնդայ (որ դնէ զառումն Վունայ ի Գանն-Վեյքերդ ամի նոցին իշխանութեան և յեւրդ ամին Աոստանդնի) տայ զամն երկոտասաներորդ Աոստանդնի, զամ Տեառն 652:

Վանդի ի Ժամանակի արշաւանացս այսոցիկ ոչ պաշապանէին աշխարհին Բիւղանդացիք, որք տեարքն համարեալ էին նորա, իսկ նախարարքն առ անմարանութեան իւրեանց և առ տկարութեան ոչ զօրէին զգէմ ունել բաղմամբոյն հրոսակացն՝ ուստի հարկեցաւ աշխարհն հպատակիլ լծոյն Երաբացւոց, որում խորհրդոյ պարագլուխ եկաց Թէոդորոս Ռշտունի: Եյս նուաճումն ըստ վկայութեան Սերէոսի եղև յերկոտասաներորդ ամին Աոստանդնի (յամի Տեառն 652-րդի). «ապրտամբեցին շայք, ասէ Սերէոս (էջ 138), և ի բաց կացին ի թագաւորութենէն Յունաց՝ և հնազանդեցան ի ծառայութիւն արքային Իսմայելի, եզին ուխտ ընդ մահու, և ընդ դժոխոց դաշինս կռեցին Թէոդորոս Ռշտունեաց տէր ամենայն իշխանաւքն շայոց ի բաց ընկեցեալ զաստուածային դաշնաւորութիւն»: Աոյն ինքն Սերէոս ի ներքս բերէ զպայմանս դաշինն, զոր կնքեաց ամիրապետն ընդ իշխանս շայոց, Թէ «Եյս լեցի ուխտ հաշտութեան իմոյ ընդ իս և ընդ ձեզ որչափ ամաց և դուք կամիջեք, և ոչ առնում ի ձէնջ սակ զերբեամ մի. ապա յայնժամ տաջեք երդմամբ, որչափ և դուք կամիջեք. և հեծեալ կալէք յաշխարհիդ Ժէ հազար, և հաց յաշխարհէն տուք, և ես ի սակն արքունի անդարեմ. և զհեծեալն յԵսորիս ոչ խնդրեմ, բայց այլ ուր և հրա-

մայեմ, պատրաստ լիցին ի դործ. և ոչ արձակեմ ի բեր-
դորայս ամիրայս, և ոչ տաճիկ սպայ՝ ի բազմաց մինչև
ցմի հեծեալ: Թճնամի մի՝ մոցէ ի Հայս. և եթէ դայ
Հոռոմ ի վերայ ձեր՝ արձակեմ ձեզ զաւրս յաւգնակա-
նութիւն որչափ և դուք կամիջիք: Աւ երդնում ի մեծն
Աստուած՝ եթէ ոչ ստեմ (Սեր. էջ 138): Իբրև լուաւ
Աոստանդին կայսր զելանելն Հայոց ի ծառայութենէ
Իւրմէ՝ եկն ի Հայս բազմաձևոն գնդաւ ի պատժել զա-
պատամբսն. կաթողիկոսն Ներսէս և բազումք ի նախա-
բարացն իւրաքանչիւր զօրու ելին ընդ առաջ նորա իր-
բև տեառն իւրեանց: Այլ Թէոդորոս Ուշտունի ոչ ծա-
նեաւ զնա և ոչ եկն ի կոչ նորա, միտեալ զօրով յԱրա-
բացիս ըստ ուխտին դաշնաւորութեան, սոյնպէս և ոչ
Պիրք և Աղուանք և Սիւնիք, որք միաբան էին խոր-
հրդոյն նորա: Թէպէտ և կարի ջանացաւ Աոստանդին
զուամբ ածել զԹէոդորոս, այլ ոչ կարացեալ ունել
զնա՝ հրամայեաց զօրացն աւերել զգաւառ իշխանու-
թեան նորա և զՊիրս, զԱղուանս և զՍիւնիս. և ինքն
ձմերեալ զօրու իւրով ի Վուին՝ զհետ եղև միաբանելոյ
զՀայս ընդ Յոյնս ի հաւատոյս և ստիպելոյ զնոսա զի
ընկալցին զԺողովն Քաղկեդոնի (Սեր. էջ 119). Իսկ ի բա-
նալ դարնան չուեաց անդրէն ի Աոստանդնուպոլիս: Յետ
մեկնելոյ նորա Թէոդորոս Ուշտունի օգնականութեամբ
Արաբացւոց մերժեաց յամենայն աշխարհէն զզօրս Յու-
նաց և եհաս յաղթանակաւ մինչև ցՏրապիզոն. և նուա-
ռեալ զՀայս ընդ տէրութեամբ Արաբացւոց՝ չոգաւ ի
Վամասկոս և ընկալաւ ի Մուսուեայ իշխանութիւն ի
վերայ Հայոց, Վրաց, Աղուանից և Սիւնեաց: (Սեր.
էջս 138—143):

Օհանդամանս այսր նուաճման ոչ ունի Պ. Լեոնդ.

ըստ վկայութեան սորա (յէջս 14,15) Մուսաիա յառաջնում ամի իշխանութեան իւրոյ և ի Կէ ամի Ասսանդնի¹⁾ զրեաց հրովարտակ ի ձայս, թէ «եթէ ոչ հարկեսցիք ինձ և ոչ անկջիք ընդ լծով ծառայութեան իմոյ՝ ի սուր սուսերի մաշեցից զամենեւեան»։ Աւերկուցեալ ի սպառնալիաց թղթոյն՝ Ներսէս Շինող կաթողիկոս և նախարարք աշխարհին «յանձին կալան հարկել բռնութեան Իսմայէլացւոցն», ետուն պատանդս Մուսաիայ զՎրիգոր Մամիկոնեան և զԱմբաս Քաղբատունի, և «հառին ի վերայ աշխարհիս ձայոց հարկս շատ հեկան ի միում ամի հատուցանել նոցա, և աներկիւղ մնալ ի բնակութիւնս իւրեանց» (Վիճոյք, էջ 14)։

Այս դաշնաւորութիւն հարկատուութեան եղև անշուշտ յետ մահուանն Թէոդորոսի Ռշտունայ (յամին 656), ապա ուրեմն յետոյ է քան զնուաձումն ըստ Սերէոսի։ Թերևս յետ առաջնոյ նուաձմանն, զոր Սերէոս աւանդէ՝ եղին անդրէն խլրամունք ի ձայս և հաղորդութիւնք կաթողիկոսին և նախարարաց ոմանց ընդ Վիւղանդացիս. յաղագս որոց զրեաց ամիրապետն զԹուղթն սպառնալիաց, յորմէ հարկեցան ձայք կամալ թէ ակամայ առնուլ յանձն զլուծն Արաբացւոց։ Չէ հար զարդիս միաբանել ընդ միմեանս զաւանդեալս ի մատենադրացոյ, այլ զայս և եթ կարեմք հանել ի վեր յամենեցունց ի դոցսնէ, թէ յետ բազմադիմի արշաւանաց Արաբացւոց ի ձայս յամս 636—648՝ հարկեցան ապա ձայք ի բաց կալ ի ծառայութենէ Վիւղանդիոյ և ճանաչել իւրեանց տէր զամիրապետս (յամին 652). իսկ

1) Վասն թուականացոյ տես ի վերջ մատենիս զճանօթութիւնն 11։

յամին 661 նուաճեցան ամենեւին ընդ իշխանութեամբ
նոցա դաշամբ Հարկատուութեան:

Իսկ պատմագիրն Երաբացւոյ Բեկագորի (ed. Goeje
1866, յէջս 199—202) այլազգ ի մատենագրաց մերոց
աւանդէ յաղագս նուաճման շայաստանի ընդ Երաբա-
ցւոյք: Բաւ տորին վկայութեան առ իշխանութեամբ
Օթմանայ (644—656) շարիր իբն Մէսլէմէ զօրա-
վար Երաբացւոյ զօրու 6—8 հազարօք յարձակեցաւ
ի շայս ընդ ճանապարհ Եսորւոյ և Միջագետաց և
կկեալ պաշարեաց դքաղաքն Սալիկալայ և էառ զայն:
Իսկ իբրև լուաւ շարիր, թէ դան շայք ի վերայ նորա
հանդերձ զօրօք Ելանայ, Եփսաղաց և Խաղբաց՝ զը-
րեաց խնդրեաց յՕթմանայ և ի Մուաւեայ զօրս ի թի-
կունս օգնականութեան. առաքեաց նմա Մուաւիա զունդ
մի երկու հազար զօրաց ընդ առաջնորդութեամբ զօրավա-
րին Սուֆայ քաղաքին. իսկ Օթման ի ձեռն զօրավարին
Սեւմանայ իբն Ռարիա յղեաց նմա զօրս վեց հազար:
Եւ ընդ հուպ յարեան երկպառակութիւնք ընդ շարիր
և ընդ Սեւման, որում ապա հրամայեաց Օթման ար-
շաւել յԱռան (Սիւնիս): Իսկ շարիր յեա տիրելոյ Սա-
լիկալայ քաղաքին խաղաց զնաց ի Խլաթ, յԱրձէշ և
Դշտիշատ, և անցեալ ընդ դեան Քրդաց (ընդ Երասիս)
կկն պաշարեաց զՎուլին, և բնակիւքն բացին զգրունս
քաղաքին առաջն նորա: Եստի զիմեաց նա ի Բադրե-
հանդ, ի Նախշաւան, ի Սիւնիս, ի Սայոց ձոր, ի Վեր-
ջան և ի Տփղիս, զօրս ամենեւին նուաճեաց ընդ իշխա-
նութեամբ Երաբացւոյ:—Վհէ Բեկագորի և զթուղթն
դաշինն, զոր կնքեաց շարիր ընդ Վուլին քաղաքի, զօ-
րինակ զայս.

«Անուամբն Եստուծոյ զթածին և ողորմածին. այս

է դիր, զոր շնորհաց շաբիր որդի Մէսէմեայ քրիստոնէից, մոգաց և շրէից քաղաքին Վուռայ, ներկայից և բացակայից:

«Շնորհեցի ձեզ զապահովութիւն կենաց և ընչից ձերոց, ղեկեղեցեաց և տաճարաց և զպարսպաց քաղաքին ձերոյ, և յապահովի լինիք: Եւ մէք հաստատուն պահեցուք զայս դաշն պայմանի, ղի հաճեցայք և խոստացաք դուք տալ ղլիսահարկ և տուրս ի կալուածոց: Վկայ է Աստուած, և բաւէ վկայութիւն նորա»:

«Օայս թուղթ դաշին կնքեաց մատանեաւ իւրով շաբիր որդի Մէսէմեայ»:

Եւ տիրապետութեամբն Արարացւոց անկերպարան իմն էր քաղաքական վիճակ շայաստանի. ղի Արարացիք իւրեանց համարեալ զաշխարհն՝ պահանջէին հնազանդիւ նոցա և տալ զսակ հարկին. իսկ Բիւզանդիոյ քամահեալ ղձեռներիցութեամբ նոցա՝ իւր կարծէր զայն ըստ առաջնութիւն: Յորժամ ի շայս դիմէր Աստանդին կայսր՝ «ընդ առաջ եղեն նմա ի Վերջան արք Իսմայէլացիք և մատուցին նմա թուղթ յիշխանէն իւրեանց, որ էր ղրեալ այսպէս, թէ շայ+ իճ Են, անդ մի երթար. ապա թէ երթաս՝ ես դամ ի վերայ քոյ և առնեմ զքեզ որ անդրէն փախչի ոչ կարես: Իսկ արքայ Աստանդին ասէ. Աշխարհն իճ, և ես երթամ. դու եթէ դաս ի վերայ իմ, Աստուած արդարութեան դատաւոր է» (Սիր. էջ 139): Սիրա ժողովրդեանն շայոց ազդեցութեամբ և օրինակաւ եկեղեցական դասուն միտեալ էր ի Բիւզանդիա, ի պետութիւնն քրիստոնեայ. և ի սկզբան անդ յաճախակի ապստամբէին նախարարն ընդդէմ Արարացւոց առ ի թօթափել զուծ նոցա. այլ քանզի ոչ յընդհանուր աշխարհն սփռէին ապստամբութիւնքն այլ պարփակէին

ի վայրի միոջ, և սակաւաւորք էին որք մասն ի նոսա
ունէին՝ վասն այսորիկ գիւրաւ անդրէն նուաճէին
զնոսա Արարացիք:

Յայտոսիկ ժամանակս մարտից ևրկառակութեան,
անթիւ սպանմանց, գերութեան առից, խռովից, կապա-
նաց, նեղութեանց, աւաւերելոյ աւանից, հրդեհից շինուա-
ծոց և ամենայն փաստուց բազում աշխարհաց յերկուց
կողմանց՝ որպէս ասէ Ասողիկ՝ (էջ 85) և ևս վառթա-
րէր զիճակ աշխարհին վասն անխոհմ քաղաքականու-
թեանն Յունաց. զի յորժամ ապստամբէին նախարարք
Հայոց ընդդէմ Արարացւոց և խնդրէին օգնականութիւն
ի նոցանէ ընդդէմ նեղչաց իւրեանց՝ ոչ տային նոքա օգ-
նականութիւն ինչ կարեւոր, որով թէ ի բաց թօթա-
փէին նախարարքն զուծն Արարացւոց և մտանէին ան-
դրէն ի ծառայութիւն նոցա. իսկ յորժամ Հայք հարեալ
և վառթարեալ առ հարկի մտանէին ընդ լծովն Արա-
րացւոց՝ յայնժամ դային գունդք Յունաց, բայց ոչ ի
պաշտպանութիւն աշխարհին ընդդէմ գերչաց նորա, որ-
պէս դործ էր խոհեմութեան՝ այլ առ ի պատժել զՀայս
զօրէն ապստամբաց և յաւերել զաշխարհն: Աւ բաց
յայտոցիկ գումարէին ժողովս եկեղեցականս և ընդ ահիւ
զօրաց շուրջանակի պաշարելոց հարկեցուցանէին զՀայս
ընդունել զժողովն Վաղկեդոնի (Աբ. էջ 119. Ասողիկ,
էջ 89): Յորժամ տառապեալ յանհնարին նեղութեանցն
յերեսաց ոստիկանաց դիմէին նախարարք Հայոց առ
Յոյնս և խնդրէին ի նոցանէ, զի թոյլ տացին զաղթել
ի սահմանս պետութեան նոցա՝ (Ղ. և ոնդ, յէջս 23, 35,
133, 168) տային նոցա տեղե բնակութեան կամ ի հե-
ռաւոր ծագս Թրակիոյ կամ յերկրս ծովուն Պոնտոսի
(Փշթ քաղաք), (Ղ. և ոնդ, յէջս 35, 168. Ասողիկ, յէջս

201, 278): Վասն այսր յեղանակի քաղաքավարութեանն Բիւզանդիոյ տաղտկացան ի նոցանէ բազումք և բարւոք ևս վարկանէին ընդ իշխանութեամբ լինել Երաբացւոյ քան թէ նոցա:

Իսկ ոստիկանացն տեսելի թէ հանապաղ ի հաղորդութեան են նախարարքն Հայոց ընդ Բիւզանդիոյ և ապստամբն յար ընդդէմ իւրեանց, մանաւանդ հայրենասէր տունն Մամիկոնեանց, որ դնէր զանձն միշտ ի վերայ ազատութեան աշխարհին և եկեղեցւոյ նորա՝¹⁾ խեթիւ աջօք հայէին ընդ նոսա և համարէին թէ միշտ խօշ և զայթակղութիւն լինելոց են իշխանութեանն իւրեանց (Վիսնդ, էջ 31), վասն այսորիկ՝ զհետ լինէին բառնալ ամենեկին ի միջոյ զտոհմն նախարարացն Հայոց կամ զէթ տկարագոյնս կացուցանել, որպէս զի յապահովի լիցին յապստամբութեանց նոցա և աշխարհն նուաճեսցի միամտութեամբ ընդ լծով իւրեանց:

Ի սկիզբն ախրապետութեանն Երաբացւոյ կարգէին ամիրապետք իշխանս ի վերայ Հայոց ի նոցին իսկ նախարարաց, որպէս զԹէոդորոս Ռշտունի (Սեբ. էջ 143), զՎրիդոր Մամիկոնեան, զԷշտ պատրիկ Բաղրատունի (Վիսնդ, յէջս 14, 16) և զայլս. բայց ի ժամանակաց Երզն Մելիքի (685—705) յԵրաբացւոյ և եթ կարգէին ոստիկանքն, որք իշխէին երբեմն յատկապէս ի վերայ Հայաստանեայց, այլ երբեմն ընդ իշխանութեամբ միոյ ոստիկանի էին Հայք և Նարպատական ի միասին, զի որպէս ի վերոյ յիշատակեցաք՝ առ ժամանակ մի նահանգ մի էին Երաբացւոյ Նարպատական և Հայք:

1) «Համադասոյ Մամիկոնեան . . . զնախնական քաջութեանցն պայման միշտ Զանայր լրութեամբ կատարել մրցաբանաց կրթութեամբ»: Յովհ. կաթ. էջ 112:

Բժոռանիստ քաղաք ոստիկանացն Հայաստանի էր Վուին, մայրաքաղաքն Հայոց սկսեալ ի Վ դարէ հետէ, որ էր քաղաք փարթամ և կարի բազմամարդ¹⁾։ զի որ-

1) Ըստ վկայութեան Խատախրի պատմագրին Բարաբազոց Վուին քաղաք, որ աթոռանիստ էր կուսակալացն Հայաստանի՝ կարի բազմամարդ էր և վաճառաշահ։ Հիւսէին անդասուիս աղնիւս և գորգս և խոնջանունս, և կերպասս ընտիրս ի պէտս բարձից և բաստեռանց։ Եւ նոցա ներկ մի որդան կարմիր (Alkermes), որով զասուիս ներկանէին։ Եւ նոցա անդ և դիպակս մեծագնիս մետաքսեայս, ծաղկեալ երփնեւրանգն գունովք։ Եւ անգէ Խատախրի, թէ ի ժամանակի իւրում էր քաղաքն Վուին ի ձեռս քրիստոնեայ իշխանաց, որք նուաճեալք էին ընդ իշխանութեամբ ամիրապետաց, որք և հարկս հատուցանէին։ Եւ յետոյ հանին ի նոցանէ ի ժամանակս իրն Հակալի (Hakal) Բարաբազի զիշխանութիւնն և տիրեաց աշխարհին Յուսուփ իրն Եպի Սադ։ Յայսմ ժամանակի սահմանք Հայաստանի էին ի հիւսիսոյ նահանգն Պարտաւայ, յարեւելից Ետրպատական, ի հարաւոյ Սիջազետք (Տէգիբէ), իսկ յարեւմտից կուսէ քաղաքն Կալիկալայ համարէր սահմանագլուխ ընդ Հայս և ընդ Բիւզանդիոյ զանդիա։ Հաղորդութիւնս ունէին Հայք ընդ Բիւզանդիոյ ընդ Ճանապարհ Տրապիզոնի, որ ի ժամանակին յայնմիկ էր դեռ ևս ընդ իշխանութեամբ կայսերացն Յունաց և էր նաւահանգիստ երեւելի և քաղաք վաճառաշահ, ժողովէին այսր վաճառականք ի տեղեաց տեղեաց և աստի յուղի անկանէին ի Բիւզանդիոն՝ ի վաճառ հանել անդ զաղնիւ ազնիւ անկուածս Հայաստանի, զդիպակն մետաքսեայ և կերպասս ի պէտս զգեստուց։ Կրէմէր, էջ 342։

Ընդ նոյն Ճանապարհ Տրապիզոնի գային և վաճառք ի Բիւզանդիոյ, և մտանէին ի Հայս և անտի յարեւելս, որպէս տեսանել ի պատմութենէ Յովհաննու կաթողիկոսի, թէ «Ընդէր, ասէ (Սմբատ արքայ. առ Եփշին ոստիկանը) զհարեալ դիմեալ գաս յուշինչ պէտս, զի թէ սէր ընդ կայսեր և զի՝ և այն ևս վասն ձեր օգտի, զի թերեւ որ պիտոյ է

պէս երևի ի վկայութենէ Թովմայի Արծրունւոյ (էջ 230) ի մեծի շարժին որ եղև յամին 893-րդի՝ մեռան ի Պուին քաղաքի ողիք առաւել քան ի թանապուհ հաղար: Չարդիս գոն միայն մնացուածք աւերակաց նորա: Բայ ի Պունայ նստէին երբեմն ոստիկանքն և ի Նախջաւան և ի Պարտաւ:

Ոստիկանացն իշխանութիւն, որպէս զրեցաք ի վեր անդր՝ երբեմն ածէր և երբեմն նուազէր ըստ կամաց ամիրապետացն, որք անձամբ ընտրէին զնոսա և առաքէին ի կառավարութիւն աշխարհիս. էին նոքա ընդհանրապէս ընդ իշխանութեամբ ամիրապետաց անընդմիջապէս, որոց և հասուցանէին զհարկ աշխարհին. այլ երբեմն հպատակէին նոքա աւագ ոստիկանացն Ատրպատականի և Նսուրոց: Ընտրէին ոստիկանք յանձնէ զործակալս իւրեանց (ամիրայս), որոց զօրծ էր մանաւանդ ժողովել ի դաւառս դաւառս զհարկս և հասուցանել առ ոստիկանս.

ամիրապետին մեծի և զքոյ ևս դիւրաւ զպէտս ի յունակահաց անտի գտանել մարթացից և ի նպաստ օթտութեան ձեզ ընծայել զերևելի հանդերձից և զարդուց և զսպասուց վայելել. այլ և վաճառականաց, որք ընդ գենիդ. քո՝ բացեալ ձանապարհ, զի արասցեն մուտ յաշխարհս նոցա, և ի նոցա լիութենէն փարթամացուցեն զձեր գանձարանսդ» (էջ 201): «Եւն պատմագիր այլուր (յէջս 249—250) բացայայտ ևս նկարագրէ զերևելի հանդերձան, զգարս և զսպասուց վայելչ, զորս ընդունէին չայք ի Բիւղանդիոյ. «Իսկ արքայի (Սըմբատայ), ասէ, ուրախ լեալ ի բարեձիր պարգևս նորա (Յուսփայ)... նմա ընծայէր բարեվայելուչ և չքնադատես և երևելի զարգս հանդերձանաց; և նկարակերտ կաղմուածս բաղմականաց կարմրութեամբ որդանց, և բմբակս և նուագս և կամար ի համակ ոսկւոյ՝ Գործ հոռմայական ճաքորտաց, յերանգս գունակ գունակ ապակւոյ»:

տոքա կոչին առ պատմագիրս մեր հրամանատարք կամ պահանջողք հարկի (Վեոնդ, յէջս 136, 138, 139): Ունէին ոստիկանք ընդ իշխանութեամբ իւրեանց գունդ մի զօրաց, որովք ի հնազանդութեան պահէին զաշխարհն նուաճեալ:

Ոչ լինէին նոքա միջամուխ ի ներքին վարչութիւն աշխարհին, որ էր ի ձեռս նախարարաց. այլ հարկեցուցանէին զժողովուրդն, զի ծանիցին զամիրապետն տէր իւրեանց և հատուցեն զհարկին սակ ամ ըստ ամէ: Առ Սուլաեաւ նշանակեցաւ սակ 500 դահեկանաց (Վեոնդ, էջ 14), իսկ յետոյ առաւելեալ դամքան զգամ ի ժամանակս Սմբատայ թաղաւորի և հաս մինչև ցվաթսուն հազար դահեկան (Յովհ. կաթ. էջ 270): Յաճախակի է ընթեռնուլ առ պատմագիրս մեր, մանաւանդ առ Վեոնդեայ, թէ կարի յոյժ տաղնապէր ժողովուրդն ծանուցեալ, թէ կարի յոյժ տաղնապէր անդր քան զսահման իշխանութեան իւրեանց կեղեքէին զաշխարհն իրսման իշխանութեան իւրեանց (Վեոնդ, յէջս 127, տուլթեամբ և հարստահարութեամբ (Վեոնդ, յէջս 127, 135, 137, 139 և այլն):

Ելլուծին նախարարացն Հայոց ի սկզբն անդ ընդունէր ոռձիկ ուտեստի յամիրապետաց, դահեկանս հարկէր հազար յամի, այլ յետոյ հատան ոռձիկքն յարքունուստ, և հարկեցան նախարարք յանձանց իւրեանց հողալ նոցին զոռձիկս (Վեոնդ, էջ 113, 128):

Եկեղեցին Հայոց առ ոստիկանօք վայելէր ընդհանրապէս յազատութիւն կրօնից և պաշտամանց, զի ամիրապետացն չէր կէտ նպատակի բռնի հարկեցուցանել զաշխարհն յընդունիլութիւն մահմետական կրօնից: Եւ յիշատակին երբեմն առ պատմագիրս մեր կողպուողք և կեղեցեաց և հալածանք յիրս կրօնից և բազում անդամ

ի մասնաւոր զիպուածս նաՀատակութիւնք քրիստոնէից՝ որք ոչ առնուին յանձն զկրօնս մահմետականս: Վասն եկեղեցականաց ի պատուի էր առ ոստիկանս, և բազում անգամ երթային կաթողիկոսն Հրեշտակութեամբ առ նոսա և առ ամիրապետս, խնդրել զիւրութիւն ինչ վասն ժողովրդեան իւրեանց, և զառնային պատուովք և ընծայիւք, ընկալեալ զինդիրսն (Վեռնդ, յէջս 28—31):

Յետ մտանկէջ Հայոց ընդ իշխանութեամբ Երաբացոց թէպէտ և կրօնք երկոցունց ազգացն և պայմանք յարաբերութեանց նոցա ընդ միմեանս խտրոց մեծ արկանէին ընդ մէջ նոցա՝ բայց ընկալան անշուշտ Հայք ի նոցանէ ազդեցութիւնս որպէս ի սովորոյթս և ի բարոյս վասն Հանապազօր կենցաղավարութեան ընդ նոսա, սոյնպէս և յարուեստս, ի զիտութիւնս և ի զպրութիւնս, որք բարգաւաճեալ էին առ Երաբացիս: Եւս ազդեցութիւն Երաբացոց տեսանի մանաւանդ ի զպրութիւնս, որպէս ի քերթուածս, յորս մուծան ամանակք նորք և յանդք, որք անձանօթք էին Հայոց նախ քան զԵրաբացիս, սոյնպէս և յարձակ զրուածս, որք պճնեցան ճարտասանական պերճաբանութեամբ և կուտակութեամբք Հոմաձայն և Հոմանիշ բառից: Կսկ յաղաղս ազդեցութեանն Երաբացոց ի զիտութիւնս՝ չէ մարթ մեզ ասել որոշակի ինչ զարդիս. զի մինչև ցայսօր Հրատարակին և Հետազօտին ի մատենագրացն մերոց նախնեաց զրեթէ միայն երկք պատմականք և աստուածաբանականք, յորոց չէ Հնար ի վեր Հանել զայս ազդեցութիւն. իսկ երկքն ուսողականք և մանաւանդ բժշկականք, յորս առաւելապէս մարթ է տեսանել զազդեցութիւն արաբացի զիտութեանց՝ չև ևս են ընծայեալ ի լոյս և մնան ցանդ ընդ զրուանաւ, թէպէտ և ոմանք ի նոցանէ են կարի Հե-

տաքննականք¹⁾։ Վասն այսորիկ ցանկալն է յոյժ, զի և
այսօրիկ երկք գայցնն ի լոյս և զօրէն պատմական և
աստուածաբանական մատենիցն մատչելի լինցին զիանոց
և պողաբերիցն զարգասիս իւրեանց իլլումն պատմու-
թեան ուսողական և բժշկական զիտութեանց։

Յորժամ նուազեցաւ իշխանութիւն ամիրապետացն
և անձնիշխանաբար տիրել կալնն ոստիկանք ի վերայ
նահանգաց պետութեանն՝ յայնժամ ամիրապետքն առ ի
կարծիլ զապերասան ստամբակութիւնն ոստիկանաց իւ-
րեանց՝ զհարկահանութիւնն աշխարհին յօժարութեամբ
յանձն առնէին նախարարացն չայոց և թեթեացուցա-
նէին իսկ զսակ հարկին, և առհասարակ ընդարձակէին
զերաւուհա և զիշխանութիւնն նոցա։ Տոհմն Բագրատու-
նեաց որ ի վաղուց հետէ ակնկալէր մեծութեան և պա-
տուոյ հասանել՝ ընկալաւ զսպարապետութիւնն զօրացն
չայոց, իսկ առ ամիրապետութեամբն շեշմայ (յամս
724—743) նաև զիշխանութիւնն ի վերայ աշխարհիս
չայոց, (Վեոնդ, 112, 128). և յայնմհետէ զօրացիալ և
ևս բարգաւաճեցաւ, մինչև զի յիննիրորդ դարուն Եշոտ
ևս բարգաւաճեցաւ, մինչև զի յիննիրորդ դարուն Եշոտ
ևս բարգաւաճեցաւ, մինչև զի յիննիրորդ դարուն Եշոտ
ևս բարգաւաճեցաւ, մինչև զի յիննիրորդ դարուն Եշոտ

1) Սին միայն ի բժշկական երկոց նախնի մատենագրաց
մերոց ընծայեալ է ի լոյս մինչև ցայսօր, Զերմանց մխիթա-
րութիւնն Սինիթարայ բժշկապետի շերացւոյ, յորում և է
սեռանել զփաստ ապացուցի ազգեցութեան գիտութեանցն
Երաբացւոց ի վերայ մերոց. քանզի ի նախարարնն անդ յայտ-
նէ հեղինակն, թէ «Եւ Սինիթար շերացի . . . վարժե-
ցայ ի դպրութիւն Երաբացւոց, Պարսից և շերացւոց...
զի ունէին դարուեստ բժշկութեան լի և կատարեալ ըստ
առաջին իմաստնոցն». և փոքր մի զկնի՝ թէ «յաղագս այ-
սորիկ յօժարեցի. . . առնել զգիրքս զայս ի շերացւոց և յԵրաբացւոց»։
և ի Պարսիկ գրեներաց։

և ընծայս պատուականս, զոր լուեալ կայսերն Վարսղի
Բ. Մակեդոնացւոյ, որ սերեալ էր ի Հայ ցեղէ՝ առա-
քեաց և ինքն նմա թագ և ծիրանիս Հանդերձ թղթով
խնդակցութեան, յորում որդի սիրելի անուանէր զԱշոտ,
և զթագաւորութիւն նորա՝ սիրելի և մերձաւոր սրտի
իւրոյ քան զամենայն թագաւորութիւնս:

Այլ ոստիկանքն Ատրպատականի յորժամ տեսնե-
թէ ըստ ձեռն նոցա ելանէ մասն մի կարեւոր Հայաս-
տանի յաղագս իշխանութեանն Վաղրատունեաց, որ օր
քան զօր զօրացեալ ի Հաղորդութիւնս մտանէր ընդ կայ-
սերս և ընդ ամիրապետս անընդմիջապէս՝ զհետ եղևն
նուաճելոյ զնոսա, վասն որոյ բազում անգամ ինքնազուխ
յարձակէին ի սահմանս իշխանութեանն Վաղրատունեաց
և հարկանէին սրով և գերութեամբ. ի միում յարշաւա-
նաց նոցա առ երկրորդաւ արքայիւն Վաղրատունեաց
յոյժ սաստիկ եղևն աւերածք և կոտորած աշխարհին,
յետ որոց եկն սոմլէ համաճարակ, որ ծախեաց զբազ-
մութիւն ժողովրդոց: Բսկ կայսերքն Վիւղանդիոյ թէ-
պէտ և բարեկամք էին տանն Վաղրատունեաց, որ ինչ
երևի և ի յաճախակի ընծայից, զորս ուէին միմեանց
վեհապետքն երկոքին՝ այլ պատաղեալ ի ներքին դաւս և
յերկպառակութիւնս պալատանն՝ ոչ ունէին պարապ ի
ժամանակի արշաւանացս այսոցիկ՝ զի թէ ձեռն օգնու-
կանութեան կարկառեցևն Վաղրատունեաց: Վանդի
ճանուցեալ իսկ էր Վիւղանդացւոց, թէ յաղագս ապա-
հովութեան սահմանացն իւրեանց անկ է պաշտպանել
անկախութեան Հայոց յերեսաց ամիրապետացն և ոս-
տիկանաց, և թէպէտ կայսերք փոփոխէին յաճախակի
այլ յամենեւին ի նոսա էր անփոփոխ այս կէտ նպատա-
կի: Արպէս յամի Տեառն 920-րդի պատրիարքն Եփեմ-

Բազրատունեաց և պաշտպանէին նմա զինու և խորհրդովք: Եւ յորժամ ի նահանջումն եկն իշխանութիւն ամիրապետացն և ոչ ևս զոյր ի նոցանէ վստանդ վստն կայսերութեանն, այլ մանաւանդ նոքին կայսերք ի ձեռն զօրավարաց իւրեանց, Հայոց մեծաւ մասամբն՝ հանէին մի զմիոյ կնի քաղաքս և զաւառս յԵրաբացոց՝ փոխեցաւ յայնժամ և յեղանակ յարաբերութեանցն Յունաց առ Բազրատունիս, փոխանակ սիրոյն և պաշտպանութեանն զոր ցուցանէին կայսերք յառաջագոյն՝ զհետ եղին այնուհետեւ նուազելոյ զնոսա զամ քան զգամ և ուր ուրեմն բարձին ամենեկն իշխանութիւն նոցա, այնպէս զի ի ճահ է ասել թէ նուազումն իշխանութեան ամիրապետացն եղև պատճառք բարձման և իշխանութեանն Բազրատունեաց:

Ժամանակն և հանգամանք կենաց Ղևոնդեայ, զորոյ պատմութիւն ընծայեմք իւրոյ նորոգ տպագրութեամբ՝ չնն յայտնի ճշգրտօրէն, զի ոչ ինքն և ոչ ուրք զինի նորա պատմագիրք չասեն ինչ օրոշակի զայսմանէ: Չայս ինչ և եթ զիտեմք, թէ եկաց նա յԱթերորդ դարու և էր եկեղեցական, զոր ոմանք վարդապետ կոչեն և այլք երէց: Չպատմութեան զիրս իւր գրեաց նա ի խնդրոյ տեսուն Շապհոյ Բազրատունեոյ, հանգոյն Սովխիս Խորենացոյ, Եղեշէի, Ղազարայ Փարպեցոյ և այլոց պատմագրաց մերոց, որք ի խնդրոյ իշխանաց ի զրի հարին զանցս և զգիպուածս աշխարհիս մերոյ: Ի ձեռագիր օրինակս պատմութեանն Ղևոնդեայ է խորագիր այսպիսի. «Պատմութիւն Ղևոնդեայ մեծի վարդապետի Հայոց որ յաղագս երեւելոյ Մահմետի և զինի

257, Additions, էջ 136 և անդր): Յամի Տեառն 1856-
րդի Ս. Ս. Շահնազարեանց ընծայեաց ի լոյս ի Փարիզ
քաղաքի զթարգմանութիւն պատմութեանն Ղևոնդեայ
ի լիզու Վաղղիացւոց հանդերձ բաղմութիւ ծանօթու-
թեամբք, ընդ խորագրաւ «Histoire des guerres et des con-
quêtes des Arabes en Arménie, par l'éminent Ghevond vartabet
arménien, écrivain du huitième siècle»: Իսկ յամին 1857 զա-
ռաջինն ընծայեաց նա ի լոյս ի նմին քաղաքի և զհայե-
րէն բնագիր պատմութիւնն հանդերձ ծանօթութեամբք,
զորս մեծաւ մասամբն առեալ էր ի հայ ի գաղղիական
թարգմանութենէն իւրմէ: Չապաղիրն իւր արար Ս.
Ս. Շահնազարեան ըստ միում օրինակի, զոր գաղա-
փարեալ էր նորա ի ձեռագիր պատմութենէն Ղևոնդեայ
մատենադարանացն Ս. Եջմիածնի: Յամին 1862 ըստ ա-
ռաջարկութեան Ղեմարանին Պիտութեանց որ ի Ս.
Պետրոսբուրգ՝ արար Վ. Պատկանեան զթարգմանութիւն
պատմութեանս ի լիզու Ռուսաց և յաւել ի նմա ծանօ-
թութիւնս բազումն կարի հետաքննականս ի բացատրու-
թիւն և ի բարեւոք վերահասութիւն պատմութեանն:

Նորս այս մեր տպագիր արարաւ համեմատութեամբ
առաջնոյ տպագրին ընդ ձեռագիր օրինակի պատմու-
թեանն Ղևոնդեայ որ առ մեզ, զորմէ աւանդեալ են
լիակատար տեղեկութիւնք ի Յառաջաբանի պատմու-
թեանն Եսողեան յէջս 17—18: Եւ քանզի, որպէս անդն
յիշատակի, թերի էր ի ձեռագրի յայտնի պատմու-
թիւնն Ղևոնդեայ ի սկիզբն մինչև յղլուին ԺՊ (յէջն
43 տպագրիս մերոյ) վասն այսորիկ խնդրեցաք յարժա-
նապատիւ Յուսիանէ վարդապետէ Մովսիսեանց տալ
գաղափարել ի ձեռագիր օրինակէն Մատենադարանին
Ս. Եջմիածնի զմասնն թերի ձեռագրիս մերոյ, զոր ըն-

կալիալ՝ շնորհակալիս բազում ունիմք առ Հայրն արժա-
նապատիւ:

Բազդատութեամբ ձեռագիր օրինակացս այսոցիկ
ընդ առաջնոց տպագրին՝ ըստ խնդրոյ մերում կազմեաց
զրնագիր մերոյս Տպագրի Առ. Մալխասեանց, Հանդերձ
յուշմամբք տարրեր ընթերցուածոցն ի ստորոտս իւրա-
քանչիւր իջից:

Ղլխակարգութիւնք յայսմ Տպագրի նշանակեցան
ըստ բաժանմանց զխոց Ձեռագիր օրինակին որ առ մեզ,
քանզի զլխակարգութիւնք Փարիզեան Տպագրին՝ ոչ են
Ղլեոնդի, այլ Հրատարակչի նորին Ա. Վ. Շահազար-
եանց: Օգտակար վարկաք յաւելուլ ի վերջ մատենիս
Թարգմանութեամբ զայնոսիկ ի ծանոթութեանցն Ք.
Պատկանեան և Ա. Շահազարեան, որք ըստ կարծեաց
մերոց կարեւորքն են ընթերցողացն Հայոց:

Չայս Հրատարակութիւն Ղլեոնդեաց յօգուտ Բն-
կերութեանն Տփղեաց Հրատարակութեան Հայերէն զրոց
արարաք՝ զօրով կտակակատար Հանգուցելոյն Յովսէփայ
Իզմիրեանց, արծաթոյն զոր նուիրեաց ի յիշատակ նորա
եղբայր Հանգուցելոյն վասն այսր նպատակի: Տեղեկու-
թիւնք քանի մի զանմոռանալի բարեկամն մերոյ և զազ-
դասէր առնէն Յովսէփայ Իզմիրեանց եղիալ են ի Հրատա-
րակութեանն Եսողկան (Յառաջաբան, յէջս խդ—խե)
որպէս և յօգուածք Ատակին նորա յԼ. յաւելուածին:

Ա. ԵԶԵԼՆՑ:

ՄԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆՔ

- Kremer A.* Culturgeschichte des Orients unter den Chalifen. 2 Bd. Wien, 1875.
- Kremer A.* Culturgeschichtliche Streifzüge auf dem Gebiete des Islams. Leipzig, 1873.
- Weil G.* Geschichte der Chalifen, 3 Bd. Mannheim, 1846—51.
- Sédillot L. A.* Histoire général des Arabes, 2ème édit, 2 vol. Paris, 1877.
- Lebeau,* Histoire du Bas-Empire. Edit. St. Martin, Paris 1830.
- Gibbon E.* The history of the decline and fall of the Roman Empire. London, 1840.
- Rambeaud A.* L'Empire grec au dixième siècle. Paris, 1870.
- Le Rou G.* La civilisation des Arabes.
- Petermann I. H.* De ostikanis, arabicis Armeniæ gubernatoribus. Berolini, MDCCCXL.
- Hübschmann.* Zur Geschichte Armeniens und der ersten Kriege der Araber. Aus dem Armenischen des Sebêos. Leipzig.
- Flügel G.* Geschichte der Araber. Leipzig, 1867.
- Тизенгаузенъ В.* Монеты Восточнаго Халифата. Спб. 1873.
- Гурасъ В.* Права христіанъ на Востоцѣ по мусульманскимъ законамъ. Спб. 1865.
- Ս. Քրիստիանի և Մատթեոսի պատմութեան նշառումանի քաղեալք յարարացի պատմագրաց, թարգմ. Կար. Իւթիւճեան. Կ. Պոլիս. 1874.**

Յովհանն— Սահլիմէնի Պատմութիւն Տարօնոյ։ Վնենտիկ,
1832.

Վարդանայ Բաքլէբէրդչոյ Պատմութիւն տիեզերական.
Սոսկուայ, 1861.

Սեբէոսի Եպիսկոպոսի Պատմութիւն ի Հերակլէն. Ս. Պետեր-
բուրգ, 1879.

Յովհանն— Կալիսիէոսի Պատմութիւն. Երուսաղէմ, 1867.

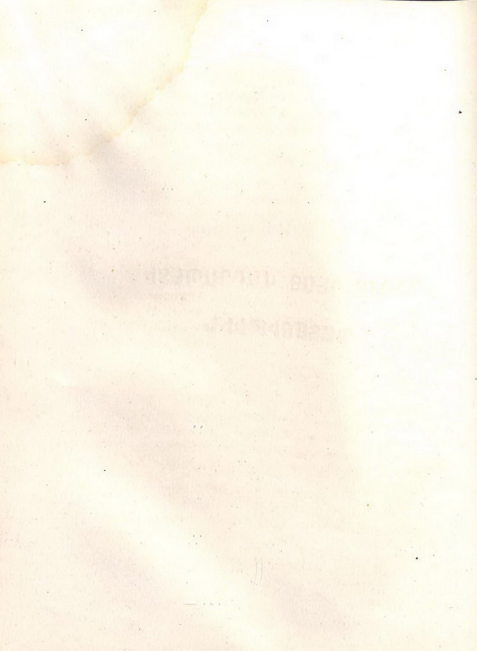
Ստեփանոսի Լասկէան Պատմութիւն տիեզերական. Ս. Պե-
տերբուրգ, 1885.

Թովմայի Երծրոնոյ Պատմութիւն տանն Երծրունեաց. Ս.
Պետերբուրգ, 1887.

ՂԵԻՈՆԴԵԱՅ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՂԵՒՈՆԴԵԱՅ

ՄԵԾԻ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ ՀԱՅՈՑ

ԳԼՈՒԽ Ե.

ՆԱԼԻ և առաջին որք և Ամիր-ալ-Մուսնիք¹ ա-
նուանեցան. զի զէ² ամ կալեալ զեշխանութիւնն Մահ-
մա՝ մեռանի⁽¹⁾: Յետ այնորիկ փոխանորդէ զեշխանու-
թիւնն Մահմետի Եբու-Բաքր և Ամր և Օթման³, ամս
Է՛⁽²⁾ ի մեռասաներորդ ամի Հերակղէ⁴ աստուածապա-
կեալ և բարեպաշտ թաղաւորին Հոռոմոց, որ⁵ մինչդեռ
էր կենդանի աստուածապակեալն Հերակղէս⁶ ոչ կա-
լացին սփռել զասպատակս իւրեանց ի վերայ⁷ Հրէաս-
տանի. զի Համբաւ քաջութեան նորա սփռեալ էր և զար-
հուրեցուցանէր զնոսա: Աւ նորա տիրեալ ունէր զեշխա-
նութիւնն Հրէաստանի և Ասորեստանի մինչև ի վախ-
ճան կենաց իւրոց⁽³⁾:

Աւ իբրեւ թաղաւորեաց որդի նորա⁸ փոխանակ Հե-

¹ 2.^ա ամիրբլմուսնիք

² 8.^ա քսան

³ 2.^ա աւթման. և ամնայն ուրեք
զկնի՝ աւ փոխանակ օ:

⁴ 8. աստ և զկնի՝ Հերակղեաց

⁵ 2.^ա զոր

⁶ 8.^ա Հերակղէս

⁷ 2. աստ և ի ստորե բազում ան-
գամ՝ ի վերս

⁸ 2.^ա նորաց

բակղի հօր իւրոյ՝ յայնմհետէ զարթոյց տէր զհոգի ա-
րանցն չարաց, զի առցէ նոքօք զվրէժխնդրութիւն յաղ-
ղէն քրիստոնէից¹, զորս² մեղաքն առաջի տեսնն Աս-
տուծոյ մերոյ: Աւ սկսան դունդ կազմել և զօրս գու-
մարել ի վերայ իշխանութեանն Աստատնդնի, ի վերայ
Հրէաստանի և Ասորիստանի, զի զպատուէր օրինադրին
իւրեանց ունէին օժանդակ³, զոր պատուիրեացն որ-
մանցն սերմանողի⁴, թէ ակէք ի վերայ աշխարհաց, նուա-
ճեցէք զնոսա ընդ ձեռամբ ձերով, զի մեզ, ասէ, տուեալ
է ի վայելս⁵ զպարարութիւն երկրի. կերայք զմիս ընա-
րելոց⁶ երկրի և արբէք զարիւն զօրաւորաց: Որոյ և
սաղրիւք եղին և առաջնորդք՝ Հրէայք⁷, որք երթեալ
ի բանակս Մադիամու ասէին ցնոսա Վերահամու, ա-
սեն, խոստացաւ Աստուած ապ զնաեկիչս երկրի ի ծա-
ռայութիւն, և մեք եմք ժառանգք⁸ և որդիք նահապե-
տին: Այդ ի մէջ տաղտկացաւ Աստուած վասն չարու-
թեան գնացիցն մերոյ և երարձ ի մէջ զթաղաւորու-
թեան գաւազանն և մտանկաց զմեզ ի սարկութիւն ծա-
ռայութեան. այլ և դուք էք զաւակք⁹ Վերահամու և
որդիք նահապետին: Ալէք ընդ մեզ և փրկեցէք զմեզ ի
ծառայութենէ արքային¹⁰ Յունաց, և ի միասին կայցուք
զիշխանութիւնս մեր: Իբրեւ զայս ևս լուան՝ քաջալի-
րեալ զիմեցին ի վերայ Հրէաստանի:

Իսկ ապա ազդ եղեալ թաղաւորին Յունաց՝ զրէ-

1 2.¹ քրիստոնէից

2 Տ.¹ որք:—Օր. Տ. և 2.¹ այսպէս

3 2.¹ առ. ժընդակ

4 2.¹ սերմանաւղի

5 Ի Տ. պակասեք ի վայելս

6 2.¹ ընդրելոց

7 2.¹ որոց և սաղրիչ քեզ են՝ և

հրէայք առաջնորդք:—Տ.¹ Որք և
սաղրիչ ձեզ և առաջնորդ հրէայք
են:—Մեք այսպէս:

8 2.¹ ժառանգք

9 2.¹ ծառայութեան. այլ և գույ-
րաւակ

10 2.¹ այբային

առ զօրաւարն որ ի Զրէաստանի՝ զլուսայ¹, ասէ, թէ Սա-
ռակինոսք ելին յարձակեալ² ի վերայ Զրէաստանի և Ա-
սորեստանի: Երգ զուամբնա զզօրս քոյ և մարտիր ընդ
նոսա և արգել զնոսա. զի մի ասպատակեցնն ի վերայ
երկրիդ մերոյ և ածիցեն սուր և սատակումն ի վերայ
դոցա³. այլ արգ սպառազինեալ կազմեա զզօրս քոս⁴:
Դսկ նորա⁵ ընկալեալ զհրամանն օգոստական՝ զրէր⁶ առ
զօրազուլսս որ ընդ իւրով իշխանութեամբ, զի ուր և
իցեն՝ առ նա հասցեն: Աւ վաղվաղակի հասեալք՝ ի
միասն լինէին բանակ մեծ. և խաղացեալ յառաջ զնա-
ցին ընդդէմ հինին նորա որ զօրացեալ⁷ զայր ի վերայ
նոցա: Երթեալ յանդիման լինէին միմեանց ի սահմանս
Ապառաժն Երաբիոյ⁸. տեսանէին զբանակս Մաղիամու-
անթիւ բազմութեամբ, և իբրեւ զգունդս մարտիոյ՝ զան-
շափութիւն ուղտուցն և ձիոց: Ապա անդիտացեալ զօ-
րուն Յունաց անդիտութիւն⁹ մեծ՝ զատուցանէին
զազլոս բանակին իւրեանց բացադոյն ի նոցանէն¹⁰ բա-
ղում վառանք, Լքանէին ի բանակին և զերիվարսն իւ-
րեանց. և ինքեանք ի հետիոտս սպառազինեալ՝ ընդդէմ
նոցա զնացին սրտերազմել: Աւ ի ջերմութենէ արեգա-
կնային¹¹ տապոյն և ծարաւուտ ասպառաժէն¹² և յաւա-
ղոյն աշխատեալք, և սրտասեալք ի ծանրութենէ զի-
նուցն՝ անկան ի մէջ¹³ թշնամեացն:

1 2.՝ Լուս

2 Տ.՝ յարձակել

3 Տ.՝ զօրս—Օր. Տ. և 2. այսպեւ

4 Տ.՝ առա և ցինի բազում ուրեք քոյ

5 2.՝ նա

6 2.՝ զրէր

7 2.՝ ընդդէմ հինի նորա զաւրա-
ցեալ—Թուի ընթեանի՝ ընդդէմ
հինին որ զօրացեալ կամ՝ ընդ-

դէմ հինին նորոյ որ

8 2.՝ արաւոյ

9 Տ.՝ յանդիտութիւն

10 Տ.՝ ի նոցանէ

11 2. բազում անգամ՝ արեգակնային,

խմանի, խմանել հաց...

12 Տ.՝ ասպառաժին—Թուի՝ յաւա-

ռաժէն

13 2.՝ ի մէջ

Իսկ նոքա քանզի ի հանգստեան էին՝ յանկարծակի՝
հեծեալ¹ յերիվարս իւրեանց, և յարձակեալ ի վերայ նո-
ցա՝ հարին բազում հարուածս ի զօրութեն² Յունաց, և
ի փախուստ դարձուցեալ զմնացեալսն, հետամուտ եղեալ
մինչև ի բանակն³ Յունաց՝ զբազումս առհասարակ կո-
տորէին. և մնացեալքն հեծեալ յերիվարս փախստական
անկան յաշխարհն իւրեանց⁴ (4):

Եւ Բամայեղացոցն լցեալ յաւարէն Յունաց գան-
ձիւք, և առեալ զկապուտ անկիւոցն ի սրոյ՝ դարձան խրն-
դութեամբ յաշխարհն իւրեանց: Եւ յայնմհատէ տիրեցին
նրէաստանի և Նսորեստանի վերայ. և արկին ընդ հար-
կօք զաշխարհն և զեկեղեցիս սրոյ քաղաքին Արուսաղէ-
մի⁵ (5): Եւ յայնմհատէ դադարեցին ի հարկատուութի-
նէ⁶ արքային Յունաց նրէաստան և Նսորիք. զի ոչ կա-
րացին զգէմ ունել⁷ Բամայիկ զօրքն Յունաց: Եւ Բա-
մայէլ տիրեաց ի վերայ նրէաստանի:

ԳԼՈՒԽ Բ.

Իսկ ի գալ միւսոյ ամին (6) խրոխտալ սկսան ընդգէմ
արքային Պարսից. և զումարէին⁸ բազմութիւն զօրաց,
և եկեալ հասանէին ի վերայ արքային Պարսից, որում
անուն էր Յազկերտ (7), որ էր թոռն Խոսրովու: Ժողո-
վեալ և Յազկերտի զօրս իւր՝ պատերազմէր ընդգէմ

1 2. առա և ի ստորեւ՝ հեծեալք

2 Տ.՝ ի զօրն: — 2.՝ ի զօրէն: — Մեք
եղաք այսպէս քառ Օր՝ Տ.

3 2.՝ ի բանական

4 Տ.՝ Յունաց

5 Ի Տ. պակասէր՝ Երուսաղէմի

6 2.՝ ի հարկատուութիւնէ

7 Տ. առա և զկնի բազում անգամ
ունել, խօսիլ...

8 2.՝ զումարէք

նոցա, որում ոչ կարէր ընդդէմ ունել¹: Հարկանէին զգօրս նորա կոտորմամբ սրոյ, և զթաղաւորն հարեալ սատակէին: Եւ յայնմհետէ բարձեալ կործանէր թաղաւորութիւնն Պարսից, որոց եղև թիւ² իշխանութեան նոցամբ Հիւս: Եւ Իսմայէկացւոցն³ աւար առեալ զերկիրն և զդանձան արքունի՝ հասուցանէին յաշխարհն իւրեանց:

Եւ մեծ մասն զօրուն հատեալ⁴ ասպատակէին յաշխարհս Հայոց ընդ կողմն Պարսից. և առնուին ի գերութիւն զաւանս Մարաց և զգաւառն Գողթն և զգաստակերան Նախջաւանու⁵. և զբաղումս յարանց ընդ սուր անցուցանէին, և զայլս գերի վարեալ կանամբք և մանկեալս՝ անցուցանէին ընդ գետն Երասխ ընդ հունն Զուղայոյ⁶: Եւ ընդ երկուս⁷ բաժանեալ զօրքն՝ ոմանք զգերեալսն դարձուցանէին յաշխարհն իւրեանց: Եւ զունդ մի հատեալ ասպատակէին ընդ դաւառն Երտաղ ի վերայ⁸ զօրավարին Յունաց, որում առնուէր Պոսիոպ, որ էր բանակեալ ի դաւառին Առգովտի⁹ ի սահմանս Բաղուձորոյ և Մարգուցայից. որում իրազեկ եղեալ իշխանն Թէոգորոս, որ էր յազգէն Ռըշտունեաց՝ ադդէր զօրավարին Պոսիոպայ, «Թէ զօր հինին Իսմայէլի զարթուցեալ զայ ի վերայ մեր»:

Իսկ նա¹⁰ ի բաղմութիւն զօրացն՝ ասպատանեալ և ոչ յԱստուած, որ յաջողէ¹¹ զպատերազմ՝ ոչ ինչ գրէր զբանս իշխանին Հայոց: Եւ նա՝ մորմոքեալ ընդ կորուստ աշխարհիս Հայոց և ընդ ծուլութիւն զօրավար

1 Տ.՝ որոց ոչ կարէր զդէմ ունել—
Օր. Տ. և 2. այսպէս:

2 Տ.՝ եղեն թիւք

3 2.՝ իսմայէկացոցն

4 2.՝ հատել

5 Տ.՝ ամենայն ուրեք՝ Նախիջևան,
Նախիջևանու.

6 2.՝ Զուղայից

7 2.՝ ընդ երկուս

8 Տ.՝ Երտաղի ի վերայ—2.՝ արտաղի
վերայ

9 Տ.՝ Գողգովիտ

10 Ի 2.՝ պակասէր՝ նա

11 2.՝ յաջողի

լին՝ ոչ ունէր ժոյժ, այլ մտեալ երկրորդէր և երրորդէր զբանն¹: Եւ բարկացեալ զօրավարին ի վերայ իշխանին՝ ձգէր զվարդն որ ի ձեռն զհատ նորա: Եւ սրտմտեալ Թէոդորոս՝ ելանէր յերեսաց նորա, և նոյնժամայն հրամայէր զօրացն, որ ընդ իւրով իշխանութեամբն էին, «վառեցարուք, ասէ, և ելէք ընդդէմ Բամայելի»²: Եւ նոքա հեծեալ³ յերկարս իւրեանց՝ դարանամուտ եղին ի սարակն, որում Նղբարսն կոչէին. և կալեալ զառաջս կրօնքն՝ զբաղումս ի նոցանէ սատակէին. և առեալ զկապուտ անկերոցն՝⁴ հատուածեալ ի զօրավարէն գնացին ի դաւառն Վառնի: Հրաման ետ ապա և Պոսկոսն իւրում զօրուն ելանել ի վերայ Թշնամեացն. յորոց վերայ հեղեալ զօրն Բամայելի՝ հարկանէին զմեծ մասն Յունաց, և զայլն փախստական արարեալ անցուցանէին ընդ բանակն իւրեանց. և ինքեանք դարձեալ ի բանակն⁵ նոցա հանդէին: Եւ ասն լինել զթիւ զօրացն Յունաց աւելի քան զվեց բիւր արանց, և զԲամայելացիսն նուազ քան զբիւր մի արանց: Եւ ի վաղիւն ժողովեալ զկապուտ բանակին, դարձեալ⁶ ընդ կրօնին՝ գնացին յաշխարհն իւրեանց:

Եւ եղև այս ի քսան և երկրորդ ամի Երուսաղէմայ⁷ և Օթմանայ և Վարի, իշխանացն Բամայելի: Եւ դադարեցին յեկանելոյ ի վերայ աշխարհիս Հայոց ամս Գ: Եպա ի քսան և վեցերորդ ամի նոցին իշխանութեանն դարձեալ յարձակէին ելանել ի վերայ աշխարհիս Հայոց զօրու ծանու:

1 2.¹ զբանն

2 2.² Բամայելի

3 2.³ հեծեալք

4 2.⁴ անգեղոցն

5 2.⁵ ի բանակս

6 3.⁶ և դարձեալ

7 3.⁷ Երուսաղէմ

ԳԼՈՒԽ Գ.

Յերկրորդ ամի Առատանդնու¹ կայսեր Հռոմոնց, որ էր թոռն Հերակղի՝ աղդ եղև առ իշխանն Թէոդորոս, եթէ Հէն զարթուցեալ զայ ի վերայ աշխարհիս: Իսկ նորա առեալ զզօրս իւր՝ կամէր ունել զկիրճս ճանապարհին Չորայոյ, այլ ոչ կարաց ժամանել յառաջս նոցա. քանզի ըստ օգտութեն արագութեան յարձակեալք իբրև օձք թեաւորք յառաջեցին թշնամիքն, և զինի իւրեանց թողեալ² զզօրսն Հայոց՝ դէմ եղեալ ընթացան ի մայրաքաղաքն Վուին(8): Եւ վասն զի թափուր զտին զքաղաքն յարանց պատերազմողաց, զի ամենեքեան³ զՀեա Թէոդորոսի իշխանին զնացեալ էին, բայց միայն զկանայս և զմանկտիս և զայլ խառնիճաղանճս, որք ոչ էին արք պատերազմի՝ Հասին ի վերայ քաղաքին և վաղվաղակի առին զամրոցն, և զգտեալ արան ի նմա կոտորեցին, և զկանայս և զմանկտիս վարեցին ի գերութիւն՝ ողիս⁴ լէս⁽⁹⁾:

Երդ ով արդեօք⁵ արժանաւորապէս ողբացէ զթշուառութիւն աղետիցն. քանզի ամենայն ուստեք անհրնարին էր վտանգն: Զի սուրբ եկեղեցիք, յորս ոչ էր արժան հեթանոսաց մտանել՝ քանդեալ և քայքայեալ կոտան պիղծ⁶ ոտիցն անօրինաց լինէին⁷, և քահանայք Հանդերձ սարկաւազօք և պաշտօնէիւք խողխողեալ սը-

1 Տ.՝ Առատանդնու — Այժպէս ըստ

2. և ըստ Օր. Տ.

2 Տ.՝ թողին

3 Տ.՝ ամենեքին

4 2.՝ յողիս

5 2.՝ արդեօք

6 Ի Տ. պակասէր՝ պիղծ

7 2.՝ լինէր

բով ժպիրհ և անողորմ թշնամեացն. և բազում տիկնայք փափկասունք, որոց ոչ էր առեալ զփորձ նեղութեան՝ դանալից քրօք¹ թշնամանեալք և քարշեալք ի հրապարակս՝ զկականութիւնն ողբոցն բարձրացուցանէին վասն յեղակարծութիւնն օրհասին: Այլ և աշխարհախումբ բազմութեանն ըմբռնեալք ուստեօք և զստեօք ի նոյն վտանգս՝ յաճախէին զհառաչանս և զհեծութիւնս. զի ոչ զիտէին՝ զոր առաւել ողբացեն, զխողխողեալսն յանօրէն սրոյն, եթէ զկենդանւոյն² անջատեալսն զուստերս և զգստերս, օտարացուցանել ի հաւատոյն որ ի Վրիստոս և ի հոգեոր յաստուածային³ փառատութեանցն: Աւ զոմանս ողբմելի տեսեամբ՝ անկեալ զիակունս ի վերայ զիականց ընդ արիւն թաթաւեալք թէպէտ և ողբովք աշխարհէին՝ այլ ոչ էին ձեռնհաս⁴ ամփոփել զմարմինսն և տալ զերկզմանի: Աւ ի գէպ էր զմարդարեականն⁵ առնուլ ողբս, որ ասէ «Աստուած, մօլին հեթանոսք ի ժառանգութիւն քո, պղծեցին զտաճար սուրբ քո, և արկին զգիակունս ծառայից քոյ՝ գէշ թռչնոց երկնից, և զմարմինս սրբոց քոյ՝ զազանաց երկրի. և ոչ ոք էր որ թաղէր զնոսա»⁶: Օայս ամենայն անցս պատուհասից, յայնժամ շրէաստանի աղէտան, և այժմ առ մերս հասեալ տարակուսանս՝ գէպ եղև առնուլ:

Իսկ զօրքն շայոց հանդերձ նախարարօքն և իշխանաւն իբրև տեսին զհէնս սաստիկս հասեալ ի վերայ նոցա՝ լքան ձեռք արանցն պատերազմողաց, և ոչ կարացին յարձակել ի վերայ հինին. զի թէպէտ և տեսանէին զկանայս և զմանկունս իւրեանց վարեալ ի գերութիւն, այլ քանզի նուազունք էին թուով՝ ոչ կարացին ի դիմի

1 Յ.՝ թքօք

2 Չ.՝ զկենդանւոյն

3 Յ.՝ աստուածային

4 Չ.՝ ձեռնհաս

5 Յ.՝ զՄարգարէին

6 Սաղմ. ԶԸ. 1 — 3:

Հարկանել նոցա. այլ նստեալ միայն ողորդէ և աշխարհ-
նօք աւաղէին զկանայս և զմանկունս իւրեանց: Իսկ Հա-
ղարացիքն առեալ տանէին զնոսա յերկիրն Եսորուոյ¹. և
զաղարեցիկն յեկանելոյ ի վերայ աշխարհիս Հայոց. ամս Ժ:

Եպա յիս այնորիկ յերեսուն և վեցերորդ ամի² իշ-
խանութեանն նոցա զօր ժողովեալ դարձեալ յարձակե-
ցան ի վերայ աշխարհիս Հայոց. որոց էին զլեւաւորք
Օթման և Օգբայ: Եւ իբրեւ Հասին ի սահմանս Հայոց՝
յիւրիս բաժանեալ առաջ՝ սփռեցան յասպատակս իւ-
րեանց: Եռաջ մի Հատեալ ընդ կողմն Սասգուրական
աշխարհին՝ առին զաւանս և զամրոցս որ մինչև ի Նախ-
ջաւան քաղաք. և առաջ մի ընդ կողմն Տարօնոյ: Եւ
միւս առաջն Հասեալ ի Սողոմիս³ պաշարէին զամրոցն⁴
Երծափաց: Եւ գտեալ զմուտ բերդին՝ ի զիշերի զաղտա-
դողե ելին ի նա, զի ի քուն գտին զպահապանսն, և ա-
ռին զամրոցն, և զգտեալ արսն⁵ որ ի նմա արկին ընդ
կապանօք: Եւ ի բազում անհոգութեան եղեալ այնու-
հետեւ՝ խառնակէին զաղբալից պղծութեամբ⁶ ընդ կա-
նայսն: Յօրս զթացեալ ամենատեսն Եստուած՝ աստա-
նօր ոչ անտես առնէր զհաւատացեալս անուան իւրոյ,
այլ առաքէր ի վրէժինդրութիւն չարեացն զոր գործե-
ցին՝ զիշխանն Թէոդորոս. որոյ երազաթեւ⁷ յարձակմամբ
իրբեւ զխոյանալ արծուոյ⁸ Հասեալ ի վերայ Հինին եկե-
լոյ, և ընդ նմա արք « վառեալք զինու, վաղվաղակի
Հասեալք՝ սատակէին զթշնամիսն իբրեւ արս Զ, և
զկապեալսն արձակէին. և զսակաւ ֆնտցորդսն թշնա-
մեաց փախստական արարեալ՝ դարձուցանէին զգերեալսն.

1 2.¹ ասորաց

2 2.¹ 14. երորդ ամի

3 3.¹ Սողոմիս—2.¹ կողմնովիս

4 2.¹ զամրոցս

5 2.¹ զարսն

6 3.¹ պղծութեամբ

7 3.¹ արազաթեւ

8 3.¹ արծու

և զաւար և զկապուտ թշնամեացն ժողովեալ՝ դարձան խնդութեամբ, փառաւորելով զԱստուած, որ խնդրեաց զվրէժ ի թշնամեաց¹ նոցա: Իսկ այն զօրք, զոր յառաջագոյն պատմեցի, առեալ զաւար և զգերեալն՝ զնացին աշխարհն Ասորոց². և զազարեցին յիս այնորիկ ամս Է⁽¹⁰⁾:

Եւ զայս չարիս կատարեալ իշխանացն Իսմայելի Երու-Ռաբբայ³, Օթմանայ և⁴ Եմրի յաւուրս իւրեանց՝ վախճանեցան:

ԳԼՈՒԽ Դ.

Յետ նոցա ունի զիշխանութիւնն ոմն Մուաւիա⁵ ամս ԺԷ և ամիսս Դ և վախճանի: Եւ եթէ զհարգ յաւուրս նորա էր իշխանն Գրիգոր, և որ ինչ անցք անցին ընդ աշխարհս Հայոց, և մահուան իշխանացն:

Ի սորա յառաջնում ամի իշխանութեանն և ի ԿԷ⁽¹¹⁾ ամի Առստանդնի⁶ կայսեր, որ էր թոռն Հերակլի, սկըսաւ զօրս զումարել ի վերայ աշխարհիս Հայոց իշխանն Տաճկաց: Եղգ հղև առ թագաւորն Առստանդին բանն⁷. և հրամայէր զօրավարին որ ի կողմանս Ալլիկեցւոց՝ ելանել ընդդէմ նոցա: Ընկենայր և զիշխանն Թէոդորոս իշխանութենէն վասն նենգութեանն, զոր արար առ զօրավարին Պռոկոպայ, և փոխանակ նորա կացուցանէր

1 2.¹ թշնամեաց

2 2.² բազում անգամ՝ ասորոց, կիւիկեցոց...

3 3.¹ Արու-բաբբայ

4 Ի 2.¹ պակասէր՝ և

5 2.¹ մաւիո ոմն. (ընթեռնելի՝ մաւիա ոմն): Ի ստորեւ՝ մաւէա

6 2.¹ կոստանդիանոսի

7 2.¹ բանքն

դԱմբասա (12) ոմն ի տոհմէ Բագրատունեաց, և առաքէր
 ընդ զօրավարին իւրում: Պրէր և առ Թէոդորոս Ուրշ-
 տունի¹, որ յառաջն իշխանն էր, ասէ ձեւ ընդ մեզ ի
 պատերազմ զօրօք² որ ընդ ձեռամբ քո է: Աւ ոչ կա-
 մեցաւ նա ելանել: Պրէ դարձեալ երկրորդ անգամ. «Եթէ
 ոչ կլցես ընդ մեզ ի վերայ Հինիս՝ ի դառնալն մերում
 պարէն ջնջեցուք զառնդ քո յազգատոհմէ մերմէ: Որոյ
 երկուցեալ ի սպառնալեացն՝ Հանգերձէր զօրդի իւր ըզ-
 Վարդ (13) երթալ ընդ իշխանին Ամբասայ. և տայր հրա-
 ման՝ նենդութիւն առնել սիրելեացն և միաբանել ընդ
 Թշնամեացն: Որոյ երթեալ առ զօրավարն Յունաց՝ չու-
 եցին ի կողմանս Եսորւոց և անցին ընդ զոմն Ափրա-
 տայ³: Աւ մատուցեալ որդւոյն Թէոդորոսի առ զօրա-
 վարն՝ խնդրէր զինքն կարգել⁴ պահապան նուակամրո-
 ջացն. և նորա հրամայեալ նմա պահել զեւելս զօմոյն:

Աւ իբրեւ բախեցին ընդ միմեանս պատերազմաւ, և
 անկան յերկոցունց կողմանցն հարուածք՝ դարձեալ զօ-
 րացեալ զօրքն Տաճկաց՝ փախստական⁵ արարին զգուն-
 զըն Յունաց, յաւուր մեծի շաբաթուն զատկին: Իբրեւ
 ետես որդին Թէոդորոսի զյաղթութիւնն Իսմայելի՝ զօ-
 րացեալ անցանէր յայնկոյս⁷ զետոյն, և հատեալ կտրեաց
 զարս կամրջին, զի մի ապրեացին փախստեալքն: Աւ
 նոցա ի մէջ արարեալ զզօրսն Յունաց՝ զօմանս զետա-
 վէժս⁸ առնէին, և օմանք զերծան⁹ փախստեալք¹⁰ յաշխար-
 հըն Յունաց: Աւ յայնմհետէ Լքաւ սիրտ արքային Յու-

1 2.¹ ընթշտունի

2 2.¹ զաւրովք

3 Ի 2. պակասէր՝ ընդ

4 2.¹ եւփրատա

5 Ի 2. պակասէր՝ կարգել

6 Տ.¹ զօրացան զօրքն Տաճկաց և

փախստական

7 2.¹ յանկոյս

8 Տ.¹ զետավէժ

9 2.¹ զերծեալ

10 Տ.¹ փախստեալք, — Օր. Տ. և 2. պոս-

պես

նաց, զի զխառաց, եթէ¹ ի տեառնէ է, խոտորումն իշխա-
նութեանն նորա. և ոչ ևս յաւել կրանել ի վերայ Բա-
մայելի:

Իսկ իշխանն Բամայելի զրէ Հրովարտակ յաշխարհս
Հայոց. յեթէ ոչ Հարկեաջիք ինձ և ոչ անկջիք ընդ ըծով
ճառայութեան իմոյ՝ ի սուր բուսերի մաշեցից զամե-
նեական: Յայնժամ ժողովեալ² ի միասին քահանայապետն³
Հայոց՝ Ներսէս⁽¹⁴⁾, շինող սրբոյն Պրիգորի, և իշխանք և
նախարարք աշխարհիս՝ յանձին կալան Հարկիլ բռնութեան
Բամայելացոյն: Յորոց խնդրեալ պատանդ՝ տային եր-
կուս ի նախարարացն Հայոց զՊրիգոր ի Մամիկոնեան
տանէ և զԱմբատ ի Բաղրատունի տանէ: Եւ տարեալ
զնոսա իշխանն Տաճկաց Մուսախա՝⁴ Հատին ի վերայ
աշխարհիս Հայոց Հարկս շահական⁽¹⁵⁾ ի միում ամի
Հատուցանել նոցա, և աներկիւղ մնալ ի բնակութիւնս
իւրեանց:

Իսկ յերկրորդում ամի իշխանութեանն Մուսախա
կռէ զՊրիգոր և զԱմբատ, որ էին պատանդք ի դրանն
արքունի. և տայր Պրիգորի զպատիւ իշխանութեանս
Հայոց. և առաքէ զնոսա բազում մեծարանօք յաշխարհս
Հայոց: Եւ եղև բազում խաղաղութիւն յաւուրս նորա
իշխանութեանն:

Եւ յետ նորա Եղև որդի Մուսաեայ⁵, և ապրի
ամս Է և ամիսս Է, և վախճանի: Եւ նա վարեաց զաշ-
խարհս Հայոց ի նոյն սակ Հարկի:

Եւ յետ նորա Երզլ-Մէլէք⁶ (16) որդի Մուսանայ: Եւ
եկեայ⁷ ամս Կ և վախճանեցաւ: Եւ այս է⁸ վարք նորա:

1 Տ.՝ թէ

2 Տ.՝ ժողովեալք

3 2.՝ քահանայապետն

4 2.՝ առա և ի ստորեւ՝ մաւեա

5 2.՝ եղիդ որդի մաւեա

6 2.՝ արզլմիւք

7 Տ.՝ եկաց

8 Ի 2. պակասեալ է

Նա էր այր ժանտ և զոռ պատերազմող¹: Ի յերկ-
րորդում ամի իշխանութեան նորա եղև խառնակումն
սաստիկ ի մէջ Տաճկաց և պատերազմ, և բազում հե-
ղումն արեանց ինքեանք յինքեանց² Հանէին: Եւ սաստ-
կացաւ պատերազմ ի մէջ նոցա զ³ ամս. և անթիւ եղնն
սպանեալքն ի նոցունց մինչև ի կատարել⁴ մարդարէու-
թեանն Վաւթի, որ ասէ. «տուրք նոցա մացնն ի սիրաս
իւրեանց⁵, և աղեղունք նոցա փշրեցին⁶»: Օ-ի փոխա-
նակ անպարտ արեանն և անողորմ սատակմանցն, զորս
յաճախեցին ի վերայ աղղիս քրիստոնէից՝ արիւն վրի-
ժապարտ հեղաւ իրաւացի. և պահանջեաց Նստուած
ղվէժ արհամարհանաց ծառայից իւրոց նոցին իսկ
ձեռք:

Իսկ Պրիգոր իշխանն Հայոց յաւուրս իւրոց իշխա-
նութեանն խաղաղացոյց զաշխարհս Հայոց յամենայն հի-
նից և յարձակմանց. զի էր այր երկիւղած⁷ յԱստուծոյ,
եղբայրասէր և օտարասէր և դարմանիչ աղքատաց, և
կատարեալ ի հաւատս աստուածապաշտութեան: Եւ շե-
նեաց նա տուն աղօթից ի դաւանն Երազածոսին⁸ ի
յաւանն Այուծ, տաճար փառաց անուան տեառն գեղեցիկ
վայելչութեամբ, զարդարեալ ի յիշատակ անուան իւրոյ:

Եւ ի ժամանակի պատերազմին որ ի մէջ Տաճկաց՝
դադարեցին ի հարկատուութենէ⁹ նոցա Հայք, Վ-իք,
Եղուանք, ծառայեալ նոցա ամէն և եղն աւուրք ապրա-
տամբութեան նոցա ամբ ⁴: Եւ ի չորրորդում ամին

1 2. և Օր. Տ.՝ պատերազմու. (Թուի
թէ փոխանակ՝ պատերազմաւ.) —
Թողաք այսպէս ըստ ուղղագրու-
թեան նախկին հրատարակչին:

2 2.՝ յԵրեւանց

3 Տ.՝ մինչև կատարել — Օր. Տ. և 2.

այսպէս:

4 2.՝ նոցա

5 Սաղմ. Լե. 15:

6 2.՝ երկեղած

7 Տ.՝ Երազածոյ օտին

8 2.՝ ի հարկատուութենէ

տիրեցին ի վերայ աշխարհիս Հայոց հիւսիսային¹ ազգն, որ ասին Խաղերք (¹⁷), և սպանին ի պատերազմին զիշխանն Պրիգոր և զբազումն ի նախարարացն և զիշխանն² Վրաց և Աղբաւնից: Աւ ինքեանք տապաւանի սփռեալ ի վերայ աշխարհիս Հայոց՝ առին զբազում գաւառս և զաւանս. և առեալ զաւար և³ զգերութիւն՝ գնացին յաշխարհն իւրեանց:

ԳԼՈՒԽ Ե.

Սան Աշոտի իշխանութեանն, և պրեցածին Հոռով⁴, և մահուանն⁵ Աշոտի⁶:

Իսկ ապա յետ մահուանն Պրիգորի յաջորդէ զիշխանութիւնն Աշոտ պատրիկ, պր երեւիլ և նախամեծար ի մէջ նախարարացն Հայոց, ի տոհմէ Բաղրատունեաց, ձոխ և պերճ յիշխանութեանն, և յամենայն վարս երկրայինս զգատ և առաքինատէր և աղնուական քան զամենեւեան և ծանօթ երկիւղին⁷ Աստուծոյ, և հոգաբարձութեանն պարեգործութեան, փոյթ յուսումնասիրութեան և զարդարէր զեկեղեցիս Աստուծոյ վարդապետական արուեստիւք և պաշտօնէից խմբաւորութեամբ, պատուէր և երեւիլ սպասուք⁸ յիւրոց զանձուց: Աւ շինէր զեկեղեցին Վարիւնից յիւրում ուտանին, և զկենդանադրեալ զպատկեր մարդկոլութեանն Վրիստոսի ածեալ ի մտիցն արեւմեծապանչ զօրութեամբ՝ հանդուցանէր ի նմա. և նորսանուամբ զեկեղեցին անուանեաց (¹⁸):

1 2.¹ հիւսսային

2 2.² զիշխանն

3 Ի Տ. պակասէր՝ զաւար և

4 Տ.⁴ Հոռովացի

5 2.⁵ մահուան

6 Տ.⁶ Աշոտայ

7 2.⁷ երկեղի

8 2.⁸ սպասիւք

Եւ յառաջնումն ամի իշխանութեան նորա երեւ-
ցաւ աստղն զարմանալի տեսլամբ վարսաւոր, զի ճա-
ճանդ¹ նշողիցն սիւնաձեւ յիւրմէն փողփողէր զլոյսն յե-
տոյ ինքեան, զոր² անուանեալ կոչէին աստղ զիսաւոր,
որ եղև նշանակ սովոյ և սրոյ և մեծի սասանութեան:

Եւ յերկրորդում ամի Թադաւորութեանն Յուսաթի-
անոսի³ կայսեր (19), և իշխանութեանն Աշոտի⁴ պատրիկ
առաքէ զոր բաղում⁵ ի վերայ աշխարհիս Հայոց. որք
եկեալ աւերեցին զաշխարհս աւարառութեամբ և զբա-
ղում զեղեցկայարմար շինուածս հրձիգ արարին յաւեր
զարձուցանելով, և ինքեանք դառնային յաշխարհն իւ-
րեանց: Եւ զսոյն Յուսաթիանոս թշնամանեալ մեծամե-
ծացն Յունաց և կարեալ զքիթսն՝ արքորեցին, և փոխա-
նակ նորա Թադաւորեցուցին զԼեւոն և զԱփսիմեբոս⁶ (20)
և զՏիրեր (21) և զԹէոդոս (22): Իսկ Յուսաթիանոս գնա-
ցեալ յաշխարհն Խաղբաց՝ առնոյր իւր կնութեան ըզ-
րուսարն Խաբանայ արքային Խաղբաց. և ինդրեալ ի
նմանէ զօրս յօղնականութիւն: Եւ նա առաքէր զօր բա-
ղում և զՏրուէզ⁷ (23) ոմն անկր Յուսաթիանոսի ընդ զօ-
րուն, այր հզօր զօրութեամբ: Եւ հասեալ ի Սոստան-
լուսի⁸ մարտ եղեալ յաղթէր հակառակորդացն, և
վերսաին հաստատէր զԹադաւորութիւնն: Եւ Տրուէզն
մեռանէր ի պատերազմին: Իսկ զայլ զօրսն Խաղբաց ա-
ռաքէր բաղում պարզեօք և պատուական ստացուածովք
յաշխարհն իւրեանց:

Իսկ Աշոտոյ կալեալ զիշխանութիւնն ամս Դ. և ի

1 2.՝ ճաճանդ

2 2.՝ որ

3 2.՝ յուսաթիանոս

4 Տ. ամենայն ուրեք՝ աշոտոյ — Օր.

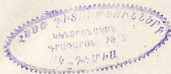
5 մերթ աշոտոյ և մերթ աշոտի

5 Տ.՝ զօրս բաղումս

6 2.՝ զգեւոն և զափսիմեբոս

7 2.՝ աստ և ի ասորեք՝ արուէզ

8 2.՝ կոստանդնուպոլիս — Տ.՝ Սոս-
տանդնուպոլիս

չորրորդ ամի իշխանութեան նորա զունդ մի ասպատա-
կութեամբ յորդեոցն Բամայելի յարձակեալ ի վերայ աշ-
խարհիս Հայոց, որ էին որդիք յանցանաց և զաւակք¹
անորէնութեան, գործէին զանորէնութիւն յաւանս Սա-
րաց ի Խրամ, ի Զուղայ և ի Խոշակունիս. զի զարն
հարկապահանջութեամբ խոշտանդէին, և զկանայսն զաղ-
րալից պղծութեամբ խորհէին խայտառակիլ ըստ ան-
որէնութեանն իւրեանց: Ազգ եղև առ իշխանն Աշոտ համ-
բաւ չարեաց նոցա, և վաղվաղակի հրաման տայր զօ-
րուն² ելանիլ ի վերայ նոցա: Հարին զամենեւեան սա-
տակմամբ սրոյ, և զմնացորդսն փախտտական տունէին:
Երբև ետես խորամանկ³ որդին սատանայի զհէնն ի վե-
րայ իւր⁴ սաստկացեալ՝ հրաման ետ զօրաց իւրոց զգանձն
ժողովեալ ցրուել⁵ ի դաշտին առաջի զօրացն Հայոց. և
նոցա անխորհրդաբար զարձեալ յաւարն՝ թուլացան ի
հետոց նոցա: Բայց միայն իշխանն Աշոտ սակաւ արամբք
սնդեալ երթայ զկնի նոցա, և զօրացեալ թշնամեացն՝
զարձան ի վերայ նոցա, և հարեալ վիրաւորեցին զեշ-
խանն Հայոց: Ապա ճիշ բարձեալ զօրացն՝ և նոքա վաղ-
վաղակի հասեալ հարեալ սատակէին զթշնամիսն. և ին-
քեանք առեալ ածէին զեշխանն ի Ադգովիս⁷ կարեվէր
խոցմամբն, որ ի նոյն մահիճն վախճանեցաւ փառաւո-
րապէս, և թաղեցաւ ի կայս հանդստեան իւրոյ ի գիւղն⁸:
Գարիւնս:

1 2.¹ զաւակ

2 2.² զօրացն

3 2.³ խորամանկ

4 Ի Տ. պակասէր՝ իւր

5 2.⁵ ցրուեալ

6 2.⁶ իսկ

7 Տ.⁷ Գոգովիս

8 2.⁸ ի գիւղն

ԳԼՈՒԽ Զ.

Ս ասն մօրին կուռին:

Յետ այնորիկ զոր պատմեցաք՝ դարձեալ զոր առաքելը արքայն Յունաց որում Եփեսմերոսն¹ կոչէին, որ փոխանակ Յուստիանոսի² կայսեր. և հրամայէր ունել Ղմբատ³ (24) որդի Սարազաիրոցի, որպէս թէ քինականդիր եղեալ՝ զոր կրճատեալաց նա ի զօրացն Յունաց վասն մահուան հօրն իւրոյ Սարազաիրոցի, զոր սպանին չորսմէ: Եւ եկեալ պատերազմեցան ընդ նմա ի մօրամէջ դաշտին Պայիկայ. և բազում եղեն հարուածք զօրացն չայոց զի նուազունք էին: Անկան և ի զօրուէն Յունաց յուլովք: Իբրեւ ետես Սմբատ, եթէ ոչ կարէին զգէմ ունել զօրացն Յունաց՝ փախստական եղեալ գնաց մազապուրծ⁴ սակաւ արամբք. և զօրքն Յունաց դարձան յաշխարհն իւրեանց:

ԳԼՈՒԽ Է.

Ճառեցից դարձեալ վասն անհնարին աղետիցն⁵ որ հօսա ի տոհմն Խամայիկի ի վերայ մեր: Օր յետ թշտի իշխանութեանն ԵրդլՍեկէի⁶՝ դարձեալ զրդեալ սիրան նորա ի չարսէրն սատանայէ՝ և հրամայեաց զօրաց իւրոց ելանել ի վերայ աշխարհիս. որոց զօրազուլիս

1 2.¹ Եփեսմերոսն

2 2.² յուստիանոս

3 2.³ Եսա և զկնի՝ ամպատ, զամպատ

4 2.⁴ մազապուրծ

5 2.⁵ աղետիցն

6 2.⁶ արդլՍեկի

էր արխանարբուն¹ և այսակիրն Մահմետ, որոյ գաշինաւ անօրէնութեան ուխտեալ առ իշխանին իւրեանց երպմամբ՝ չգարձուցանել զսուր ի պատեանս մինչև ի մէջ աշխարհիս: Աւ գնացեալ խորխտալով մինչև ի դաւառն Զերմաձոր ելանէր, և զորս միանգամ գտանէր՝ սուր ի զործ արարեալ կոտորէր անխնայ ըստ խոստմանց իւրեանց: Բայց զի բազմաց ազդե հղեալ էր² յառաջագոյն՝ զգուշացան յամրոցս բերդից ապաստանեալ: Առնոյր և բազում ամրոցս խաբէութեամբ, քանզի պատիր բանիւք կոչէր ի խաղաղութիւն: Աւ իբրև վստահացեալք իջանէին յամրոցացն՝ սուր ի զործ արարեալ կոտորէր զարսն և զկանայս, և զմանկունան³ վարէր ի զերութիւն. և տաղնապ հասուցանէր աշխարհիս՝ մինչև երանել զմեռեալն, որք խաղաղական հանգստեամբ յաշխարհէս փոխեցան, քան այնպիսի նեղութեամբք զկենդանութիւն կրել:

Աւ զինի ք ամաց ի զլուխ ամբարշտութեանն⁴ հասեալ՝ փսխէր զմահաբեր թոյնն, նիւթէր ի վերայ ուխտին սրբոյն Պրիգորի զմահ: Վանդի տեսին զվայելչութիւն երևելի և⁵ պատուական սպասուցն, որ ի նմաւ ամբարեալ թագաւորացն, իշխանաց և նախարարաց աշխարհիս. տեսին և զկարգաւորութիւն հրեշտակակերպ դասուց քահանայական երաստուց, ընդ նմին և զվարդապետացն և զպաշտօնէից բարեկարգութիւնս և զհրեշտակական երգս ի վերայ երկրի: Աւ խանդացեալ⁶ խոցեցան յողիս իւրեանց, և դաւաճանեալ նիւթեցին ի վերայ նոցա զմահաբեր կորուսան: Օր երթեալ գունդ մի անօրինաց օթեանեւ ի յարկս նորս, և յարուցեալ ի զի-

1 Տ.՝ արեանարբուն

2 Ի 2. պակասէր՝ էր

3 2.՝ զմանկունս

4 2.՝ մեղրութեանն

5 Ի 2. պակասէր՝ և

6 2.՝ խանդանցեալ

շերի՝ զճառաց մի զիւրեանց խեղդամահ արարին և ընկեցին ի խորափիտ մի, և ընդ լուսանալ առաւօտին յաւրեան ի գնալը Եւ խնդրեալ զճառացն զոր ինքեանք խեղճողեալն էին՝ և ոչ գտին. և բազում նեղութիւն և վրտանդ հասուցին ի վերայ ուխտի եկեղեցւոյն¹։ Եւ յոյզ արկեալ գտին ի խորափտին, յոր ընկեցեալն էին. և նոյն ժամայն բաղայս ստութեան կարկատեալ ի վերայ՝ կալան զամենեւեան ի փոքուէ մինչև ի մեծամեծս և եղին ի բանտի². և զրեցին հրովարտակ առ արիւնարբուն Մահմետ, եթէ «զայս և զայս³ գործեցին ընդ մեզ. արդ ո՞ր պիտի մահուամբ կորուսցուք»։ Որոյ լուեալ զայս՝ ըստ կամաց իւրեանց դատել ասէ⁴ զնոսա, և զինչս եկեղեցւոյն վտարել յաւարի։ Եւ ընկալեալ դահճացն զհրամանն անիրաւ՝ զմիմեամբք⁵ ելանէին կատարել զհրամանն հօրն անիրաւ՝ սատանայի, որ ի սկզբանէ մարդասպան էր և իւրեանց սատանայի, որ ի սկզբանէ մարդասպան էր և ի ճշմարտութեան ոչ եկաց⁶, որպէս ի տեառնէ ուսաք։ Եւ անձեալ զամենեւեան արտաքս ի բանտէն տուամբք կանանց՝ նախ ծայրակոտոր առնէին զոտան և զձեռս, և ապա զփայտէ կախեալ բառնային զկենդանութիւն նոցա։

Երբ ո՞վ ոք առանց արտասուաց բերիցէ զանհնարին աղէտան որ ժամանեաց նոցա. զի սուրբ եկեղեցին խրթանացեալ ի բարեզարդութենէ⁷ բնմին և լուեալ ձայն աստուածային փառատրութեանն. ընդ նմին լուեալ հոգեոր և բանաւոր պատարագացն կարգք, զոր սուրբքն մատուցանէին⁸ սրտի մաքք միայնոյ մաքրագունին։ Շիջեալ և պայծառութիւն լապտերացն, որովք զգիշերն որպէս զաւ լուսաւոր առնէին։ Վաղարեալ և բուրումն անու-

1 2.¹ եկեղեցւոյն

2 2.² ի բանդի

3 3.³ զայս և զայն

4 1 2. պակասէր՝ ասէ

5 2.⁵ զմիմեամբք

6 Յովհ. Բ. 34.

7 2.⁷ ի բարեկարգութենէ

8 2.⁸ սուրբք նմա մատուցանէին

շահոտ խնկոցն և մաղթանք քահանայից, որովք զփառաարութիւն¹ ժողովրդոցն նուիրէին արարչին և զհաշտութիւն ի մարդասիրէն² Աստուծոյ Հայցէին: Աւ միանգամայն ասեւ՝ ամենայն բարեկեցիկչութիւն խորանին ահառն դատարկացեալ: Ու Վարխատոսի երկայնամտութեանն³. զեւրդ արդեօք⁴ ներկաց անօրինացն զբարտաութեան ածել ի վերայ փառաւորչացն իւրոց զգառնութիւն մահուն այնորիկ. այլ առժամայն մահուամբն կամեցաւ, զի զյաւիտեանական կեանսն պարգեւեցէ: Զորք չարչարանացն կցորդք⁵ եղեն՝ և փառացն Հաղորդ լինելոց են. և զի խաչակից եղեն Վարխատոսի՝ և ընդ նմա թաղաւորեսցեն. և որք մեռան ընդ նմա՝ ընդ նմին և կենադործեսցին և⁶ յաւիտեանս յաւիտեանից ժառանգեսցեն զխոտառացեալն Հանդիսաւ: Աւ զործունեսցեն⁷ սատանայի ընդ նմին ժառանգեսցեն զպատրաստեալ նոցա զգառնութիւնն բաղմատեսակ տանջանաց զհուրն և ըզխաւարն, զորդնն անվախճան, զլայն աչաց և զկրճակն ատամանց, զորոց տեսակս⁸ զիտէ ինքն որ պատրաստեաց զնոսաւ: Այս ամենայն գալոց է ի վերայ ամենեցուն, որ զործին զանօրէնութիւն:

Իսկ Մահմեան, զորմէ պատմեցաքն՝ կատարեալ զայս ամենայն չարիս⁹, զնայ անդէն բաղում աւարաւ¹⁰ յԱսորեստան: Իսկ բնակիչք աշխարհիս մնային իբրեւ զխանձող ծխեալ ի հրոյ և իբրեւ զօրան վանակ¹¹ փխրեալ զօր առ ոսն կոխեալ խողից:

1 2.¹ զքաւութիւն

2 2.¹ ի մարդասիրէր

3 8.¹ երկայնամտութեանն

4 2.¹ արդեօք

5 2.¹ կցորդ

6 1 2.¹ պակասէր՝ և

7 2.¹ զործունեսցեն

8 2.¹ տեսակ

9 2.¹ չարիքս

10 2.¹ աւարով

11 8.¹ արտաքս ընկնէրք զբառ. ք՝ վառնակ, իբրեւ աղաւաղեալ

ԳԼՈՒԽ Ը.

Եւ իբրեւ զնաց Մահմեա զօրավարն յԱսորիս՝ և թող յաշխարհիս Հայոց իշխան փոխանակ իւր յԲամա-
 յեւացւոցն։ Որոյ խորհուրդ վատ ի մէջ առեալ բառնալ
 զազատախումբ տոհմն յաշխարհէս Հայոց հանդերձ նո-
 ցին հեծելովք։ Եւ անդէն վազվազակի յայտնեցաւ նեն-
 գութիւն նորա Սմբատայ, որ էր ի տոհմէ Բագրատու-
 նեաց, և այլոց նախարարաց և նոցին հեծելոց։ Իսկ իբ-
 րեւ զգայր զգաւածանութիւնն՝ կոչէր առ ինքն զհամա-
 զունս իւր զազատախումբ բանակին, զՍմբատ զօրդի
 Եշոտոյ իշխանի, և զՎարդ որդի Թէոփորոսի իշխանի,
 և զեղբայր իւր զԵշոտ, և զայլ նախարարսն. և խորհէր
 հարս գտանել, որով մարթասցեն զանձինս ապրեցու-
 ցանել։ Եւ եղև¹ խորհրդին՝ տեղի տալ և զնալ յաշ-
 խարհէս առ թագաւորն Յունաց։ Եւ անդէն անջատեալ
 մեկնեցան ոմանք ի նախարարաց Վասպուրական աշ-
 խարհին։ Իսկ նոցա գէմ եղեալ զնացին ի կողմանցն
 Վասպուրականի ի դաշտավայր մարդէն, որում Եռես-
 տակողմն կոչն. քանզի անդ բնակեալ էր միայնակաց
 ոմն, առ որ չոգան հարցանել զօրդիսութիւն զորոցն,
 քանզի էր այր սուրբ, ընտրեալ² և լի հոգեւոր իմաստու-
 թեամբ։ Իսկ նորա աշխարեալ և աւաղեալ զկրօնսս
 յաշխարհիս և զկործանումն եկեղեցեաց և զթափուր լի-
 նելն ի նախարարական տոհմէն՝ ոչ ինչ կարէր հրամայել
 այլ միայն անձնապահ լինել և զգուշանալ ի նենգութե-

¹ Ընթեռնել է՝ և եղև բան խորհրդ-
 րին

² Զ. ընդրեալ

նէն: Աւ աղօթս արարեալ ի վերայ նոցա՝ յանձնեաց զնոսա շնորհացն տեսնն և առաքեաց յերմէ:

Աւ նոքա զնոցեալ ընդ եզր զեռոյն Արասխայ՝ անցանէին ընդ սահմանս Ուղայէոյ¹ և հասանէին ի մեծ աւանն Ակոռի: Իսկ զօրքն Բամայելի, որ էին ի Նախջաւան² քաղաքի՝ յարձակեցան զինի նոցա և ոչ մեկնեցան ի հետոց նոցա. քանզի էին աւելի քան Է³, (25) և կամէին կենդանւոյն կլանել զնոսա: Աւ իբրեւ աղբ եղև զօրուն Հայոց վասն հինին, որ զարթուցեալ զայր ի վերայ նոցա՝ յարուցեալ անցին ընդ զեան Արասխ, և բանակեցան ի Վարդանակերան աւանի. և զօրն Տաճկաց պնդեալ զայր զինի նոցա: Իսկ զօրուն Հայոց պատգամ յղեալ առ զօրսն Տաճկաց՝ ընդէ⁴, ասէ, պնդեալ զայբ զինի մեր. զե⁵ն ինչ մեղաք ձեզ. ահաւաղիկ երկիրդ⁶ մեր առաջն ձեր է. ձեզ տուեալ եմք զբնակութիւնս մեր, զայդ զիս մեր և զանտառս⁷ և զանդաստանս մեր. արդ ընդէ⁸ և զանձինս մեր խնդրէք: Թոյլ տուք մեզ գնալ ի սահմանաց մերոց: Աւ ոչ կամեցան լսել զօրքն Բամայելի, զի ի տեսնէ կարծրանային սիրաք նոցա, զի մատնեացին ի ձեռս⁹ սրոյ: Իսկ զօրուն Հայոց ամրացուցեալ զփողոցս աւանին՝ կարգեցին ի վերայ պահապանս մինչև ի լուսանալ առաւօտին: Աւ ինքեանք զգլշէրն ողջոյն ի հսկումն աղօթից կանխեալ՝ հայցէին ի բոլորեցունց տեսնէն զմեծազօր աջոյն օղնականութիւն և ուղղութեամբ դատել ի մջ նոցա և թշնամեացն: Աւ խօսոյն ընդ ծագել առաւօտին իբրև յանդէր պաշտօնն առաւօտին՝ մատուցանէր¹⁰ և հոգեւոր պատարագն, և արժա-

1 Տ.՝ ընդ սահմանն Ուղայէոյ

2 Տ.՝ աստ՝ Նախջաւան:—Տ. ամենայն

ուրեք՝ Նախիջևան

3 Տ.՝ քան զուլին հազար

4 Տ.՝ երկիրս

5 Տ.՝ զանդաստ

6 Տ.՝ ի ձեռն

7 Տ.՝ մատուցանէին

նաւորքն հաղորդէին մարմնոյ և արեան տեսան, իբրև
 յետին թռչակ զայն համարեալ անձանց: Աւ առնուին
 սուղ ինչ կերակուր յաղաղս զօրութեան մարմնոյ: Աւ
 նոյնժամայն յարուցեալ յարդարեցին գունդ առ գունդ
 և ձակատ առ ձակատ, և խմբեցաւ պատերազմն: Անդ
 հասեալ յօգնականութիւն մեծադօրն Աստուծոյ գնդին
 չայոց՝ թէպէտ և նուազունք էին քան զթիւ երկուց
 հաղարաց՝ սակայն զբազումն հարեալ սատակէին ի սուր
 սուսերի: Վանդի էին աւուրք ցրտաշունչ սառնամա-
 նեաց¹, և ևս առաւել սաստկացեալ դառնաշունչ օդոյն՝
 կասեցուցանէր զօրսն Վամայելի յարիական զօրութենէն
 իւրեանց, զի զգիշերն ամենայն ի վերայ ձեան օթադա-
 յեալ² էին և ընդ ծագել լուսոյն անկան³ ի ձևս սրոյ:
 Աւ որք ի սրոյն փախեան՝ անկան ի գետն Արասի, քան-
 զի պաղացեալ էր ի խստութենէ օդոյն. և իբրև կրանէ-
 րն ի վերայ պաղին բաղմութիւն զօրացն՝ անդէն վաղ-
 ին ի վերայ մատնէին, խորտակեալ պաղին՝ որք ի
 վաղակի խորոց մատնէին, խորտակեալ պաղին՝ որք ի
 սրոյն զերծեալք⁴ էին, և այնպէս հեղձամահ վճարէին
 ի կենաց: Յորոց նուազունք ի փախուստ դարձեալ իբրև
 արք յ՝ ապաւինէին առ տիկինն Շուշան: Ջորոց զկնի
 հետամուտ եղեալ Սմբատ որդի Աշտի զօրօքն իւրովք՝
 կամէր արկանել զփախստեացսն ի սուր սուսերի: Արում
 ընդ առաջ ելեալ⁵ տիկինն Շուշան՝ բազում աղերսանօք
 և դաշամբք թափէր զնոսա մերկս և բոկս և հետեակս
 և վերաւորս, զորոց առեալ պատէր զվերս և ողջացու-
 ցանէր և զգեցուցանէր հանդերձիւք: Տայր և զրաստս
 յիւրոց կրամակաց և առաքէր առ իշխանն Վամայելի

¹ 2.՝ սառնամանեաց

² 2.՝ առ թաղացեալ

³ 2.՝ սառ և զկնի՝ անդան, անդառ

նեւ

⁴ 3.՝ գերծեալ

⁵ 2.՝ եղեալ

Արդև Մելիք¹, վասն որոյ և ի նմանէ բազում շնորհա-
կալութիւն ընկալալ, և մեծամեծ պատիւս առաքել
նմա:

Իսկ զօրն Հայոց յղիացեալ յաւարէ թշնամեացն՝
առաքելն առ Թադաւորն Յունաց աւետիս զյաղթու-
թեանն իւրեանց: Տային տանել նմա ընծայս յաւարէ
թշնամեացն զընտիրս² երիվարաց տաճիկ ձիոց, և զունչս
ղիականցն³ անկելոց հատեալ առաքելն ընդ նմին ընծայի⁴:

Եւ կայսրն ընկալեալ զայն նուէր՝ մեծապէս զոհու-
թիւնս մատուցանէր արարչին, և շնորհակալութիւն
Սմբատայ և նախարարացն որ ընդ նմա և նոցին զօրացն:
Եւ տայր բերել նմա պատիւ կիւրապաղատութեան⁵ ըստ
օրինի Թադաւորաց: Եւ նորա ընկալեալ զպատիւն ի
կայսերէն՝ առնոյր զզօրս իւր և երթայր յաշխարհն Տայ-
ոց, մտանէր յամրոցն որում Թուխարան կոչեն, և զզու-
շանայր յորդոցն⁶ Իմայելի:

Օայնու ժամանակաւ դարձեալ այլ հէն դայր ի վե-
րայ զօրուն, որ ի կողմանս Վասպուրական աշխարհին
և եկեալ յանդիման լինէին ի գաւառն Ռշտունեաց ի
գիւղն⁷, որում Գուկանսն կոչեն: Ընդ յանդիման լինէին
միմեանց: Իբրեւ տեսին զի նուազունք էին, զիմեցին
սասակապէս ի վերայ նոցա. և նոյնժամայն զթացեալ ո-
ղորմութեանն՝ Աստուծոյ, և յայնմ նուազի ևս⁸ հասա-
նէր ի թիկունս օղնականութեան: (26) Եւ զամենեսեան ի
սուր սուսերի մաշեցին, բայց միայն արք Յ ի փախուստ
դարձեալ՝ անկան յեկեղեցին: Եւ իբրեւ ոչ կարացին ըստ-

1 2. ամենայն ուրեք՝ արդմիւք և
արդմիւք

2 2.՝ զընդիրս

3 2.՝ զիականցն

4 Ի Տ. պակասէր՝ ընծայի

5 2.՝ կորապաղատութեան

6 2.՝ յորդոցն

7 2. ամենայն ուրեք՝ ի գիւղն, գիւղ

8 Ի 2. պակասէր՝ ևս

նանի՛ն՝ խորհեցան հրկեզ առնել զսրբարանն. այլ ոչ թո-
ղացոյց նոցա Սմբատ իշխան կողմանն Պատարակա-
նի, որ էր որդի Աշոտի իշխանի, և¹ ոչ ևս զործել զա-
պիրատութիւնն զայն. զի ասէր, «քաւ լիցի մեզ ձեռ-
նամուխ լինել ի բնակարան փառացն տեառն, որ զայն-
պիսի յաղթութիւն մեզ պարգեւեաց»: Եւ կարգեցին պա-
հապանս պահել զնոսա, մինչև նոյն ինքն սրբարանն հան-
ցէ զնոսա արտաքս յինքնէ: Եւ յետ սակաւ² միոյ մի
ոմն ի զօրացն Բամայելի, որ էր զխաւորադոյն նոցա՝
խնդրէր հաշտութիւն անձին իւրում չմեռանել ի նո-
ցունց: Եւ և՛ և՛ առ զօրսն Հայոց և ասէ. «մեր լուեալ է,
իթէ աղդ³ քրիստոնէից ողորմած է. իբրև տեսանէ զք
ի վիշտս՝ զթայ⁴ և ողորմի. արդ ողորմեցարուք մեզ և
տուք մեզ զանձինս մեր պարգև, և զինչս մեր առէք ձեզ⁵
յաւարի»: Պատասխանի ևս զօրավարն Սմբատ⁶. «մեր,
ասէ, ուսաք ի տեսնէ մեր⁷, իթէ ողորմութիւն ողոր-
մածաց արժան է առնել. իսկ դուք աղդ անողորմ էք և
մածանի ողորմութեան, և ոչ արասցուք»: Իբրև լուաւ
ոչ արժանի ողորմութեան, և ոչ արասցուք: Իբրև լուաւ
զայս իամայեկացին՝ «արդ գոնեա անձին իմում ներկեք
չսպանանել, և զայլն տաց ի ձեռս ձեր»: Եւ յանձին կա-
լան, թէ⁸ ոչ սպանցուք: Իսկ նորա մտեալ ի ներքս՝ ա-
սէ. «ոչինչ օգուտ է մեզ մնալ⁹ աստէն, զի անողորմ տե-
սի զնոսա ի վերայ մեր: Եւլ արդ կկայք¹⁰ կցուք առ
նոսա. իթէ սպանանեն զմեզ՝ մեռցուք, քանզի զգրախան
խոստացաւ մեզ օրէնսդիրն մեր¹¹ Սահմետ, և իթէ կի-

ցուցանեն զմեզ՝ կեցցուք»:

1 Ի 2. պակասէր՝ և

2 Տ.՝ սակաւու միոյ: — Օր. Տ. և 2.

պատկաւ

3 2.՝ աղդք

4 2.՝ գթա

5 Ի Տ. պակասէր՝ ձեզ

6 2.՝ սմբատ զաւրազար

7 Ի Տ. պակասէր՝ մեր

8 Ի Տ. պակասէր՝ թէ

9 Տ.՝ մնալ մեզ

10 Ի Տ. պակասէր՝ եկողք

11 Ի Տ. պակասէր՝ մեր

Նւ քաջալերեալք այսու բանիւք՝ ելին առհասարակ արտաքս, և նոյնժամայն արկան ի բերան սրոյ: Իսկ զայն այր, որում խոստացան չսպանանել՝ կենդանւոյն՝¹ յուղարկեցին ի խորս ծովուն: Նւ ինքեանք առեալ զկապուտ անկկոյն՝ բաժանեցին ի մէջ ինքեանց, և սփռէին յիւրաքանչիւր տեղիս:

ԳԼՈՒԽ Թ.

Նւ եղև յևս այսորիկ իբրև լուաւ իշխանն Բամայելի Երզն-Մելեք զբեկումն զորաց իւրոյ՝ կոչէ առ ինքն զՄահմա զօրավարն զօրուն իւրոյ և հրամայէ առնուլ ընդ իւր բաղմութիւն զօրաց և ելանել ի վերայ աշխարհիս ձայոց սրով և գերութեամբ: Որոյ անդէն վաղվա՝ զաիկ կազմեալ զզօրսն՝ սաստկապէս և խրոխտալով ըսպառնայր կատարել զհրամանս իշխանին իւրեանց: Իբրև լուան նախարարք ձայոց աշխարհիս զհէնն, որ գայլ՝ զօրացեալ ի վերայ՝ հանգերձեցին զկաթողիկոսն ձայոց զՍահակ և զոմանս յեպիսկոպոսաց աշխարհիս ընդ նմա՝ երթալ ընդդէմ զօրուն Բամայելի և խօսիլ ընդ զօրավարին նորա բանիւք խաղաղութեան և նուաճել զինքեանս ընդ լծով ծառայութեան նոցա: Նւ իբրև յուղարկեցաւ յաշխարհէս՝ ողջունէր զամենեւեան՝ սիրական համբուրիւ³ աջոյն, օրհնէր զհօտն որ ինքեան հաւատացեալ հանդերձ հովուակցօք⁴, և յանձն առնէր շնորհացն տեառին: Նւ իբրև զանց արարեալ զբաղում օթեանօք և հասանէր ի քաղաքն Խառան՝ և անդէն եհաս նմա ախտ

1 2.¹ կենդանոյն

2 2.¹ զամենեւեան

3 2.¹ համբուրի

4 2.¹ հովուակցաւք

հիւանդութեան: Եւ մինչեւ էր հասեալ Մահմեա զօրա-
վարն ի Խառան՝ մերձեցաւ վախճան նորա. և զրէ զվեր-
ջինս բանից իւրոց¹ յանդարձի առ զօրավարն Բամայելի:
«Եւ, ասէ, առաքեցայ ընդ առաջ քո յազգէն իմ,
խօսել զխորհուրդս իմ առաջի քո, զոր միաբանեալ նա-
խարարք և ուսմիկք Հայոց խնդրեն² ի քէն. այլ որ կե-
նացն է շտեմարանապետ՝ ստիպով յափշտակեաց զիս առ
ինքն, և ոչ ժամանեցի հանդիպել քեզ և խօսել ընդ
քեզ: Եւլ արդ՝ երդմեցուցանեմ զքեզ ի կենդանին Ես-
տուած, և դաշինս դնեմ քեզ զուխան Եստուծոյ, որ առ
Բամայէլ հայրն ձեր, որպէս խոստացաւ տալ նմա զտիե-
զերս ի ծառայութիւն և ի հնազանդութիւն, զի³ ա-
րասցես խաղաղութիւն ընդ ժողովրդեան իմում, և ծա-
ռայեսցեն քեզ հարկատրութեամբ. արեւելցես զտուր քոյ
յարկնէ և զձեռն քո յաւարառութենէ. և հնազանդեա-
ցեն քեզ յամենայն սրտէ իւրեանց: Իսցց վասն հաւա-
տոյս մեր՝ զի իշխանութիւն լիցի մեզ սրահել յոր հա-
ւատացաքն և խոստովանեցաք. և ոք ի ձերոց պարի մի
խոշտանդեսցէ զմեզ դառնալ ի հաւատոց մերոց⁴: Երդ
եթէ արասցես զհայցուածս իմ՝ յաջողեսցէ⁵ տէր զիշ-
խանութիւնդ քո և կատարեսցին խորհուրդք կամաց
քոյ⁶. և տէր հնազանդեցուցէ զամենեւին ընդ ձեռամբ
քո: Եպա եթէ ոչ կամիցին լսել բանից իմոց⁷, և խո-
տորնակ իմասցին յառնել ի վերայ աշխարհին իմ՝ տէր
ցրուեսցէ զխորհուրդ քո և մի հաստատեսցին զնացք
ոսից քոյ, և դարձուցէ զսիրտ զօրաց քոյ⁸. Ետնել
զկամս քո, և յարուցէ յամենայն կողմանց նեղիչս ան-

1 2.՝ իւր

2 2.՝ հայցեն

3 Ի Տ. պակասեր՝ զի

4 2.՝ մեր

5 2.՝ աջողեսցէ

6 2.՝ քո

7 2.՝ իմ

8 2.՝ ոսից քո... զաւրաց քո

ձին քո, և մի կացցէ իշխանութիւնդ քո Հաստատուն: Երգ մի՛ անտես առնելը զՀայցուածս իմ, և կկեսցե՛ն ի վերայ քո օրհնութիւնք իմ:

Եւ իբրեւ հՀաս Մահմեան ի Խառան՝ պատմեցին նմա զկաթողիկոսէն Հայոց և մատուցին առաջի նորա զգիրն: Երբև ընթերցաւ զգիրն՝ հՀարց զվախճանէ նորա, և պատմեցին նմա, եթէ աչ ևս է կեկալ ի գիրեղմանն: Ղի առժամայն էր վախճանեալ: Երբև լուաւ՝ վաղ՝ վաղակի յարեաւ և չողաւ ի տեղին, կացեալ մերձ առ մարմնոյ ննջեցելոյն՝ եւ նմա ողջոյն ըստ սովորութեան իւրեանց, և, որպէս լուաք ի ճշմարտախօս արանց՝ երկրորդէր զնոյն բանս և երրորդէր: Եւ ապա բուռն Հաբեալ զձեռանէ նորա՝ իբրև ընդ կենդանւոյ ումէք խօսել՝ ասելով. «Ժանկայ զիմաստութիւնդ քո ի մատենէն զո՛ր ընթերցայ, զի ըստ օրինի քաջ Հովուին ի վերայ քոյ՞ն՝ հօտիդ հողացեալ՝ փութացար զալ ընդ առաջ՝ խորխտացեալ սրոյ իմոյ՝: Հաւանեցայ արգելուլ զսուր իմ յարանց անմեղաց: Եյլ արդ արարից և կատարեցից զամենայն, զոր միանգամայն հայցեցեր յինէն, և բարեպաշտութեանդ քո օրհնութիւն հանդիցէ ի վերայ իմ: Եւ եթէ սխալեցից ևս՝ բան մի յամենայն բանից քոց՝՝ և կկեսցե՛ն ի վերայ իմ ամենայն նղովքն, զոր ընթերցայ ի մատենիցն քոց՝: Եւ զայս առացեալ՝ գնայր ի տեղի ի՞ջեանի՝ իւրոյ:

Իսկ որք ընդ կաթողիկոսին Մահակայ երթեալ էին յաշխարհէս Հայոց՝ առեալ զմարմինն երանեալ Հայրապետին փոխէին ի հանդիստ, կեկալ ի տապանի փառա-

1 2.¹ ընդ յառաջ

2 2.¹ իմ

3 Ի 2. պակասէր՝ ևս

4 2.¹ քո

5 Տ.¹ ի մագենին քուժ.—Օր. Տ. և 2.

պղպկտ

6 2.¹ իջեանի

տրապէս: Եւ ինքեանք առնուին ի զօրավարէն Իսմայի-
լի բան երդման ի ձեռն զրոյ, և դարձան անդրէն¹ յաշ-
խարհս Հայոց: Եւ իբրեւ տեսին բնակիչք աշխարհիս
զբան երդմանն և² խոստման զրոյն՝ վստահ եղնն ի նա,
և ծառայեցին յայնմհատէ Իսմայիլացւոյն ծառայու-
թիւնն³ սարկի:

Իսկ Մահմետ զօրավարն երկրորդ անգամ ելեալ
յաշխարհս Հայոց զօրու ծանու յուլթուտասաներորդ
ամի Երզլ-Միլէք իշխանի⁴ և զամս Զ հանդարտեալ
դադարէր. և ոչ ինչ չարեաց յուշ լինէր վասն անցիցն,
որ էանց ընդ զօրն Տաճկաց ի Վարդանակերտն աւանի.
այլ հաստատուն պահէր զերդումն զրոյն, զոր տուեալ
էր իւր, և միայն ընդ ակամբ հացէր նախարարացն Հայոց:
Եւ Երզլ-Միլէքի կալեալ զԻշխանութիւնն այսպիսի վա-
րուք՝ վախճանէր:

ԳԼՈՒԽ Ժ.

Եւ յիս նորա փոխանորդէ որդի նորին Վլիթ իշ-
խան Իսմայիլի ամս Ժ և ամիսս Է և վախճանի: Եւ
այս վարք նորա:

Սա յառաջնում ամի իշխանութեան իւրոյ խորհեցաւ
բառնալ յաշխարհէս Հայոց զտոհմ նախարարաց նոցին
հեծելովք վասն քինին⁵, զոր ունէին առ Սմբատայ կիւ-
րապաղատի⁶. զե ասէր, եթէ միշտ խոչ⁷ և զայթակղու-
թիւն լինելոյ են իշխանութեանս մերոյ: Եւ մինչդեռ

1 Ի Տ. պակասէր՝ անդրէն

2 Ի Զ. պակասէր՝ և

3 Տ.՝ ի ծառայութիւն

4 Զ.՝ արզլմիլէքի իշխանի

5 Տ.՝ քինուին.—Օր. Տ. և Զ. այսպէս

6 Զ. ամենայն ուրեք՝ կորապաղատ
կորապաղատի

7 Տ.՝ խոջ

զայս չարութիւն երկնէին ի սիրտս իւրեանց՝ անդէն վաղվազակի Ամբասն, զորմէ ճառեցաք՝ զրէր առ արքայն Յունաց և խնդրէր զօր ի նմանէն յօգնականութիւն: Եւ հաւանեալ կայսերն՝ կատարէր զխնդիրն տայր զօր բազում¹ ի ձեռն զօրավարի միոյ և առաքելնմա ի Թիկունս օգնականութեան: Եւ միաբանեալ Արմբատայ ընդ զօրավարին Յունաց՝ եկեալ հասանէին ի գաւառն Վանանդայ ի զիւզն, որում Վրաշպետն կոչն: Ենդ հարկանէին զբանակս իւրեանց: Եւ իրրե լուա Մահմետ իշխան զօրուն Իսմայելի՝ ժողովեալ զզօրս իւրմեծաւ պատրաստութեամբ ել ընդդէմ նոցա ի մարտ պատերազմի: Եւ հասեալք առ վայր մի՝ կազմեցին զունդ առ զունդ և ճակատ առ ճակատ, և խմբեցաւ պատերազմն: Ենդ վաղվազակի բարկութիւն ի տեսունէ հասեալ ի վերայ նոցա՝ լքաւ սիրտ պատերազմողայ արանց Յունաց, ի փախուստ դարձեալ անկան յամրոց բանակին իւրեանց: Եւ զօրացեալ Թշնամեացն՝ հարին զբազումս կոտորմամբ սրոյ, զորոց ասն լինել² զԹիւ անկելոցն աւելի քան զէ բիւր արանց սուսերամբերաց: Եւ զսակաւ մնացորդսն առնէր փախստական յաշխարհէս. և իւր ժողովեալ զզօրս բանակին՝ դառնայր ի քաղաքն Վուին³: Իրրե զայս ևս⁴ տեսանէր իշխանն Իսմայելի, եթէ առաջ նորդ զօրուն Յունաց եղին նախարարք Հայոց՝ դարձեալ զնոյն խորհուրդ խորամանկութեան⁵ հրամայել Մահմետի կատարել:

Եւ Մահմետի առեալ զհրամանն⁶ անիրաւ՝ հրամայել Սամայ ումեմն⁷, որ էր հրամանատար նորուն ի կող-

1 Տ.՝ բազում զօրս

2 Ի Տ. պակասեր՝ լինել

3 Ձ.՝ դվին

4 Ի Տ. պակասեր՝ ևս

5 Ձ.՝ խորամանկութեանն

6 Ձ.՝ հրաման

7 Տ.՝ ուրումն

մանան Նախճաւան¹ քաղաքի՝ կոչել առ ինքն զնախարարս
 Հայոց նոցին Հեծելովք իրրե պատճառանօք՝ եթէ ան-
 ցուցանել ի համարու արքունի և առնուլ հոռո և դառ-
 նալ։ Աւ նոքա բստ օրինի պարզմտութեան² իւրեանց
 հաւատարիմ համարեալ զնենդութիւն գաղտասցյր որսո-
 ղացն՝ վաղվաղակի անդր հասանէին։ Իրրե ժողովեցան
 անդր՝ հրամայեցին յերկուս բաժանել զնոսա, զոմանս
 հաւաքեցին յեկեղեցին Նախճաւանու, և զկէսն յուղար-
 կեցին³ յաւանն ի Խրամ, (27) արկանէին յեկեղեցի նորա,
 կարդեալ ի վերայ պահապանս. և⁴ խորհէին, թէ որպէս
 կորուսցեն զնոսա։ Աւ միաբանեալ⁵ առ հասարակ ամե-
 նեքին՝ հանին արտաքս զաղատատոհմն յարդեանէն, և
 զորս ի սրբարանն արդեկեալ էին՝ հրկեղ⁶ արարին և
 տողորէին ի յարկս աստուածային խորանին։ Իսկ ըմբռ-
 նեալքն յայնպիսի դառնութիւն վտանգի իրրե տեսին,
 թէ ամենայն ուստեք զրկեալ⁷ էին յօգնականութենէ
 մարդկան՝ ապաւինէին առ բոլորեցունն⁸ Աստուած և
 զնա միայն կարգային յօգնականութիւն ասելով. «որ նե-
 ղելոց ապաւենդ ես⁹, վտանգելոց օգնական, աշխատելոց
 անդորրիչ¹⁰ հաս յօգնականութիւն նեղելոցս և վտանգիս,
 որ պաշարեցին զմեզ, փրկեալ զմեզ ի դառն մահուանէս,
 զոր ածին ի վերայ մեր. զի ահա սաստկապէս զօրացաւ
 ի վերայ մեր տապ բոցոյս և առաւել տողորէ¹¹ շրջապա-
 տեալ զմեզ եթնպատիկ¹² քան զբարեկենսան բոցոյն բոր-
 բոցումն։ Այլ որպէս երկոց մանկանցն¹³ առաքեցիր յօգ-

1 Տ. աստ և զկնի՝ Նախճաւան

2 Չ. պարզամտութեան

3 Ի Տ. պակասեր՝ յուղարկեցին

4 Ի Չ. պակասեր՝ և

5 Չ. միաբանեալք

6 Տ. հրակեղ

7 Չ. զրկեալք

8 Տ. բոլորեցունցն

9 Տ. ի վակագծի ունէր զբառդ՝ (եւ)

10 Չ. անդորրիչ

11 Չ. տողորի

12 Չ. զմեք եթնպատիկ

13 Չ. մանկանցն

նականութիւն դպահպանող զօրութիւն հրեշտակին՝ և զմեզ մի անտես առնելի ի քո զթուլթեանցդ, զի և մեք ծառայք քո եմք, թէպէտ և բազում անդամ մեղուցեալ բարկացուցաք զմարդասիրութիւնդ քո քաղցր, այլ ի բարկութեան քում զողորմութիւն¹ յիշեսցես առ ծառայս քո. քանզի ահա սրբարան քո և տեղի փառաց անուան քո եղև մեզ տեղի զերկզմանի: Ասան որոյ և մեք զոհանալով զսուրբ և զահեղ² անուանէդ քումմէ՝ ի ձեռս քո յանձնեսցուք զողի և զշունչս մեր և զմարմինս: Եւ զայս ասացեալ միաբան ամենեկեան զօրհնեալութիւն ի բարձունս վերստաբեղով՝ փոխեցան յաշխարհէս:

Իսկ զնախարարս³ ազատացն եղին ի կապանս բանտի, յանհանգուրժելի տանջանս խոշտանդէին, և պահանջէին ի նոցանէ բազում ոսկի և կշիռ արծաթոյ. և խոստացան նոցա, թէ յորժամ հատուցեն նոցա զսակ արծաթոյն՝ արձակեսցեն զնոսա կենդանիս. վասն որոյ և՛ երգմամբ դաշինս արարեալ հաւատարմացուցանէին զերդումն ստութեան: Եւ նոքա առ վտանգի նեղութեանն՝ զբազում մթերս դանձուցն իւրեանց, զորս ի պահեստի եղեալ էին⁴ յերեսաց նեղացն ի ծովու և եթէ ի ցամաքի՝ տային ի ձեռս թշնամեացն, զի թերեւ ապրեցուցն զանձինս իւրեանց: Եւ իբրև ունայնացեալք ի դանձուցն եղին՝ ձեռնամուխ եղեալ անօրինացն՝ բառնային զկենդանութիւն նոցա, և զփայտէ կախեալ⁵ դատապարտէին զնոսա: Ենդ ըմբռնեցան Ամբաստ որդի Աշտի ի Բաղրատունի տոհմէ, և Վրիգոր և Վորիւն ի տոհմէ Արծրունեաց, և Վարազ-Շապուհ⁶ և եղբայր իւր ի

1 2.¹ զողորմութիւնս

2 2.¹ ահեղ

3 Տ.¹ զնախարար

4 Ի Տ.¹ պահուսէր հատուածդ, սկսեալ

ի բառիցս՝ խոստացան նոցա

5 Ի 2.¹ պահուսէր՝ էին

6 2.¹ առեալ

7 2.¹ վարաշապուհ

տոհմէ Եմատունեաց, և բազումք¹ այլք ի նախարարաց
 Հայոց, զորս ոչ բաւում մի բար միօջէ պատմել: Չնոսա
 զամենեսեան² բարձեալ ի կենաց՝ անժառանգ առնէին
 զաշխարհս ի նախարարաց:

Յայնմ ժամանակի թափուր եղեալ աշխարհս Հայոց
 ի տոհմէ նախարարաց՝ մասնէին որպէս զաշխարս³ ի մէջ
 զայլոց: Եւ թշնամեացն ամենօրինակ չարեաց⁴ յարձա-
 կեալ ի վերայ՝ յանհուն աղէտս վտանգի պահէին զընա-
 կիւս աշխարհիս Հայոց⁵. որոց տաղտկացեալ յանհան-
 դիստ նեղութեանցն՝ զհառաչանս և զաղաղակ հեծու-
 թեան բարձրացուցանէին յերկինս: Իսկ Սմբատ կիւրա-
 պաղաւն և նախարարքն որ ընդ նմա գնացեալ մեկնե-
 ցան յաշխարհէս, և անցեալ խնդրեցին ի թագաւորէն
 Յունաց քաղաք բնակութեան և դադարս խաշանց իւ-
 րեանց, և նա⁶ տայր նոցա զքաղաքն որ անուանեալ կո-
 չի Փոյթ ի կողմանս⁷ Եգիւր աշխարհին. և բնակեցան ի
 նմա ամս զ:

Իսկ Սահմեան կատարեալ զայս ամենայն չարիս՝
 բարձրացեալ բողոք աշխարհիս հասանէր յականջս⁸ իշ-
 խանին Իսմայելի, որում անուն էր Վալիթ: Եւ վազվա-
 ղակի առաքէ Հրովարտակ և կոչէ զնա առ ինքն, և փո-
 խանակ նորա առաքէ զԱրդլ-Աղիլ ոմն, որ էր խօթ լը-
 սիւօք. այլ խորագէտ, լի երկրաւոր իմաստութեամբ,
 առասպելախօս և առակարկու: Եւ իբրեւ հաստատեցաւ
 յիշխանութեանն՝ զրէր⁹ Հրովարտակ առ նախարարս
 Հայոց, և հաւանեցուցանէր զնոսա դառնալ յիւրեան-

1 Տ.՝ բազում

2 Չ.՝ զամենեսին

3 Տ.՝ աշխարս

4 Տ.՝ չարեաց:—Օր. Տ. և Չ.՝ պայպէս

5 Ի Չ.՝ պակասէր՝ Հայոց

6 Ի Չ.՝ պակասէր՝ և նա

7 Չ.՝ ի կողմանս

8 Տ.՝ յականջս

9 Չ.՝ զրէ

ցական աշխարհս. և տայր նոցա զիր երգմամբ չափ ըստ սովորութեանն իւրեանց: Աւ իրբե վստահ եղեալ յուստադրութիւն նորա՝ առին զքաղաքն յորում բնակեալ էին, և զգանձս քաղաքին և զսպասս¹ եկեղեցեացն յափըշտակեալ յաւարի՝ դարձան ի Հայս, հատուածեալք ի կայսերէն Յունաց: Աւ կայսերն լուեալ՝ սարջացաւնդ եղեալ ապիրատութիւնն. և կոչեցեալ² զառաջնորդս եկեղեցեաց, զմետրապօլեան և զարքեպիսկոպոսունս՝ և հրամայէր նոցա նզովս³ զրել ի մատնի, և ի կատարման տօնին զատկաց հրամայէր ընթեռնուլ ի վերայ զործողաց ապիրատութեանն. քանզի ի տօնին յայնմիկ զործեցին զգործ անօրէնութեան: Աւ ի նոյն տօնի կարգաւորեցին ամի ամի զնոյն նզովս⁴ ընթեռնուլ մինչև ցայսօր. որ և տիրեաց իսկ ի վերայ նոցա, և եղև պատճառ կորստեան նոցա:

Իսկ Արդլ-Ազիզն տիրեալ աշխարհիս Հայոց՝ խաղաղացոյց զամենայն յարձակմունս անիրաւութեան յաշխարհէս. և զխրոխտացեալ անզգամութիւն որդւոցն Իսմայելի սաստիկ կշտամբութեամբ ցածուցանէր: Շինէր վերստին զքաղաքն Վուին⁵ հօրադոյն և ընդարձականիսս մեծութեամբ քան զառաջինն, և ամրացուցանէր զրամբք և դռնափափօք, անցուցանէր շուրջ զպարսպովն պարկէնս փոսից լցեալ ջուր յապաստան⁶ ամրոցին. քանզի ասէր զԷւրմէ Արդլ-Ազիզ «յառաջնում աւերածին Վունայ⁷, եթէ⁸ ի ձեռն իմ եղև կործանումք քաղաքին, և ես կանգնեցից զսա. զե էի ես, ասէ մանուկ երկոտա-

1 Ի Տ. պակասէր՝ քաղաքին և զսպասս

2 Տ.՝ կոչեալ

3 Տ.՝ նզով

4 Տ.՝ նզովք

5 Ի Տ. պակասէր՝ Վուին

6 Տ.՝ ապաստան

7 Տ.՝ դուքս

8 Ընթեռնելի է՝ եթէ «յառաջնում աւերածին Վունայ ի ձեռն իմ...»

սանամեայ և ունէի սիածանկէս կարմիր: Եւ յորժամ
զօրն Տաճկաց մարտնէր ընդ քաղաքին՝ մտի եւ ընդ խո-
ղովակ¹ մի և ելի ի պարխապն, և ի բարբառ իմ ի ձայն²
ուժղին աղաղակեցի առ զօրն մեր, անդէն³ վաղվաղակի
թօթափեցան պայտկքն նախամարտիկք, որք պահէին
զպարխապն և ի փախուստ⁴ դարձան. և յաղթութիւնն
Բամայելի զօրացաւ. և կործանեցաք զքաղաքս: Օայս
բերանով իւրով ասի պատմել զինքենէ:

ԳԼՈՒԽ ԺԵ.

Օայնու ժամանակաւ դարձեալ զրդոէր սիրա զօ-
րավարին Մահմետի ի վերայ աշխարհին Ճենաց. և
ինդրէր յիշխանէն Բամայելի զօր բազում, և խոստա-
նայր⁵ նմա՝ ածել զարքայն Ճենաց ի հնազանդութիւն
ճառայութեան: Իսկ նորա զուժարեալ զօր բազում և
ուայ ի ձեռն նորա իբրեւ արս հ: Եւ խաղացեալ Մահ-
մետ ի կողմանցն Վամասկիայ բազմութեամբ զօրացն ի
կողմանս արևելից՝ անցանէր ընդ Եսորեստան, ընդ աշ-
խարհն Պարսից և ընդ Խորասան. և երթեալ հասանէր
ի մասն ինչ Ճենաց աշխարհին և բանակէր առ կըր գե-
այն հզօրագունի, որ Բօտիսն կոչի: Գրէ հրովարտակ
առ արքայն Ճենաց. «ընդէր, ասէ, դու միայն ընդվզեալ
ոչ մասնեա ընդ հնազանդութեամբ իշխանին մերոյ, զի
ամենայն ազգք սարսեցին ի մէնջ: Երբ դու յով ապաս-
տանեալ չհնազանդիս մեզ. մի՞ արդեօք իբրեւ զաղջկունսդ⁶

1 2.՝ խողովակ

2 2.՝ ի ձայնէ

3 Տ.՝ որք անդէն

4 Տ.՝ նախամարտիկք, և որք պա-

հէին զպարխապն՝ ի փախուստ

5 2.՝ խոստանայ

6 2.՝ աստ և ի ստորեւ՝ զաղջկունսդ
ազնկանցն...

քո համարիս զմեզ, յորոց միջի փերեւեակալ ճոխանաս։
Եւլ արդ եթէ ոչ մացես ընդ լծով ծառայութեան մե-
րոյ՝ զիտասջիր զե անապատ արարից զերկիրդ քո ի
բնակչաց, և վախճան արարից արքայութեանդ քո։ Բայց
մի՛ յանհոգս լեալ յապաղեսցես զպատասխանի զրոյս-
այլ արադ դարձուցես այսրէն»։

Իբրեւ ընթերցաւ զգիրն արքայն Ռենաց, որ կոչէր
Ռենբակուր՝⁽²⁸⁾ կոչէր առ ինքն զամենայն փշտիպանսն
համահարգս¹ իւր և խորհէր, թէ զինչ տացէ բանիցն
պատասխանի։ Եւ խորհեալ առ միմեանս՝ զրեն բանիցն
պատասխանի և ասին.

«Մի՞ արդեօք հզօրագոյն իցես² դու քան զամենայն
թագաւորս, որ ի սկզբանցն³ և այսր տիրեցին ի վերայ
աշխարհի։ Բարեկացւոց թագաւորն, որ տիեզերաց տի-
րեաց, և Մակեդոնացւոցն և Պարսից ընդէ՞ր նոքա ոչ
կարացին տիրել ի վերայ աշխարհիս մեր։ Եւլ զիտաս-
ջիր, զե լիրք քան զամենայն շուն իցես դու և ի տոռն
պաղշտութեան վարանեալ. և այգորիկ աղաղաւ չար
ցանկութիւն քո ի համբաւ գեղեցիկ կուսից իմոց խեղճս⁴
արկեալ՝ հարկեցոյց զքեզ դնել զանձն քո և զանձինս զօ-
րացդ եկելոց ընդ քեզ, իբրեւ թէ ոչ դոյին գերեզմանք ի
Վամասկոս անձանց ձերոց։ Եւլ արդ զիտասջիր, զե աշ-
խարհս մեր ոչ է մտեալ ընդ հարկաւ ուրուք. և ոչ ես
ի յանձին կալայց⁵. բայց թէ ընծայ յինէն խնդրեսցես
ըստ օրինի թագաւորաց՝ տաց քեզ, և յարուցեալ եր-
թիցես խաղաղութեամբ ի տեղի քո»։

Իսկ Մահմետի դարձեալ յղեալ առ Ռենբակուր՝
«տուր ինձ ասէ աղջկունս լս, և գնացից ի քէն խաղա-

1 2.՝ համահարգս

2 Բ Տ. պակասեր՝ իցես

3 2.՝ թագաւորս, որ յիսկզբանցն

4 2.՝ խեղճս — Թերեւս ընթեռնելի
իցէ՝ խաղճս (հաղճս)

5 2.՝ կալայց քեզ

զուլթեամբ. ապա թէ ոչ՝ պատերազմաւ ելից ընդդէմ
 քո: Եւ յանձին կալաւ արքայն Ղենաց պատգամին յը-
 ղկոյ, և առաքեաց առ Մահմետ և ասէ¹. «մնա՛ պղղին
 ի բանակի քում, մինչև կատարեցից զխնդրուածս քո: Եւ
 նոյնժամայն հրամանս հաղթաց իւրոց՝ կազմել սայլս
 վաչկեք² զխաղաղ, և զընտիրս³ հեծելոց իւրոց⁴ կուռ
 սպառազինութեամբ բառնալ ի վերայ սայլեցն փոխանակ
 աղջկանցն զորս⁵ խնդրեաց, որպէս զի կարասցէ զնոսա
 որսալ յորողայթ իւր: Եւ եկեալ յեղբ գետոյն՝ բանա-
 կէին ընդդէմ նոցա: Եւ էին ի վերայ սայլեցն աւելի
 քան զէ՛ս արանց հեծելոց: Եւ ինքն Ղենբակուր սակաւ
 արամբք բանակէր բացաղոյն ի նոցունց իբրեւ վտաւա-
 նօք ինչ սակաւ, և առաքէր առ Մահմետ զօրավարն.
 «արի⁶, ասէ, զոր հայցեցիրն յինէն, զայս լ՝ աղջիկս⁷
 յամենայն իշխանութեան իմում ընտրեցի պատուաւո-
 լաց քոց⁸: Երգ առեալ զպատուաւորս քո զօրուդ ըստ
 թուոյ աղջկանցս իմոց՝ անց յայսկոյս գետոյս, և տաց
 զաղջկունս իմ ըստ թուոյ վիճակաւ ում ումեք և հաս-
 ցէ. զուցէ մարտ պատերազմի լինիցի⁹ ի մէջ զօրաց
 քոց¹⁰: Եւ հա տանել նաւս յայնկոյս գետոյն, զի միան-
 զամայն անցցին առ նա: Իսկ նոցա անխորհուրդ մտօք
 ընտրեալ¹¹ զպատուական զօրացն՝ անցին յայնկոյս գետոյն
 իբրեւ արք լ՝: Եւ իբրեւ վախճանեցին զանցաննին՝ հը-
 բամանս հա արքայն Ղենաց յարձակել ի վերայ զօրուն
 Իամայելի:

1 Ի 2. պակասեր՝ և ասէ

2 Տ.՝ վաչկեք

3 2.՝ զընտիրս

4 Ի Տ. պակասեր՝ իւրոց

5 2.՝ զոր

6 Տ.՝ արարիւ.—Օր. Տ. և 2. պայսպէս:

7 2.՝ աղջիկս:—Եւ ի ստորեւ՝ աղջիկ,
 կամ աղջիկ

8 2.՝ քո

9 2.՝ եղիցի

10 2.՝ քո

11 2.՝ ընդդէմաւ

Նւ իբրեւ բախեցին զմիմեանս մարտիւ պատերազմի՝ վազվազակի ելին և ուրք ընդ վաչիւքն թաղուցեալ¹ էին և ի մէջ առեալ² կոտորեցին ի սուր սուրերի, մինչև ոչ մնաց ի նոցանէն ապրեալ և փախստական: Նւ հատին զլարս նաւուցն՝ զի մի ոք ապրեացի³. յորմէ ոչ ոք ապրեցաւ. բայց միայն Մահման սակաւ արամբք հեծեալ յերկարան՝ անկան ի գեան, ապաստանեալք ի քաջութիւն երկարացն: Նւ այնպէս կորազլուխ ամօթով զարձեալ յարքայէն Ճենաց՝ զնացին յերկիր բնակութեան իւրեանց: Նւ ոչ ևս յաւել ելանել ի պատերազմ ի վերայ աշխարհին Ճենաց: Որ⁴ ամս Ժ և ամիսս Է կեցեալ վախճանի:

ԳԼՈՒԽ ԺԳ.

Հետ նորա փոխանորդէ զիշխանութիւնն Սուլէյման⁵ ամս Է և ամիսս Է և վախճանի: Նւ այս է⁶ վարք նորա:

Սա յերկրորդ ամի իշխանութեան իւրոյ զուամբէր՝ զօրս բազումն⁷ և տայր ի ձեռս զօրավարին Մսլիմայ և առաքէր ի դուռնս Ասսպից⁸: Որոց եկեալ և մարտ եղեալ ընդ զօրս Հոնաց որ ի Վարբանդ⁹ քաղաքի՝ հարին զնոսա և հալածեցին. և քանդեալ աւերեցին զգլղեակապարիսպ ամրոցին: Նւ մինչդեռ քանդէին զպարիսպ ամրոցին՝ զտին վէմ մի մեծ ի հիմունս նորա, որ

1 2.¹ թաղուցեալն

2 2.² արարեալ

3 2.³ ապրեացի

4 Ի 2. չիք՝ որ: — Թուականդ՝ Վ. Վ. Թի ամբարանեան է և ոչ Մահմանի զօրավարին:

5 2.⁵ սուլեման

6 Ի 2. պակասեր՝ է

7 2.⁷ զօրս բազում

8 2.⁸ կասպից

9 2.⁹ զարբանդ

ուներ վերնագիրը զրոշմեալ օրինակ զայս. «Մարկիանոս ինքնակալ կայսր շինեաց դքադաք և զաշտարակս զայս բազում տաղանդօք յիւրոց զանձուց, և ի յետին ժամանակս որդիքն Իսմայելի քանդեսցեն զսա և յիւրեանց զանձուց վերստին շինեսցեն: Եւ իբրեւ զտին զգրոշմ զրոյն զոր ուներ քարն՝ դադարեցին ի քակելոյ զպարիսպն, և կացուցեալ դործավարս ի վերայ՝ վերստին շինեցին զկործանեալ պարիսպն:

Եւ ինքն Մսիւմ առեալ զբազմութիւն զօրացն՝ անշանէր ընդ պահակն¹ Ճորայ, ասպատակ ամուսալ յաշտարհն Հոնաց, և երթեալ բանակէր մերձ առ Թարգու բազաքի Հոնաց: Իսկ բնակիչք աշխարհին իբրեւ տեսն զհէնն, որ զարթուցեալ հասանէր ի վերայ նոցա՝ վազ վազակի ազդ տանէին արքային Խազրաց, որ անուանեալ կոչէր Խաքան: Իսկ նորա առեալ ընդ իւր գբազմութիւն զօրացն և զամենայն յաղթանդամ հսկայազունսն² իւր, որոց արիութիւն զօրութեանն հռչակեալ էր առ ամենայն ազգս՝ և եկեալ բանակէր մերձ առ նմա: Եւ ի բազում աւուրս մարտ եղեալ մարտնչէին ընդ միմեանս, ոչ զունդ առ զունդ, այլ ըմբշամարտ մարտիւ: Եւ յապագէր Խաքանն զխառնամիտ³ պատերազմն վասն զալտեան Ելի Թարխանին, զոր էր կոչեալ ի թիկունս օգնականութեան: Իբրեւ ետես Սուլիման⁴ զանհուն զօրացն զբազմութիւն⁵ վարանէր յանձն իւր, և խորհէր ի թէ զեւրդ⁶ մարթասցէ հնարս դտանել զի կարացէ զերծանել ի նոցանէ: Եւ հրաման տուեալ⁷ զօրացն լուրջերծանել ի նոցանէ: Եւ հրաման տուեալ զաղխս բացանել հուր սաստիկ ի բանակին, և թողեալ զաղխս բա-

¹ 2. պարհակն

² 2. սկայազունսն

³ 3. շխառնամիտ

⁴ 3. Մսլիման—Օր. Տ. և 2. պսպէս:

⁵ 3. բազմութիւն

⁶ 6. 2. զինչ

⁷ 7. հրամայեաց

նակին անդէն,¹ զհարձս և զծառայս և զաղախնեայս² և զայլ խառնիճազանձսն՝ ծանապարհ կարեալ ընդ լիառն Սովկաս՝ կոտորէր զանտառն, և ծանապարհ³ արարեալ զերծանէր մազապուր ի ձեռաց թշնամեացն: Եւ այնպէս կորագլուխ դառնայր լին ամօթով յաշխարհն Հոնայ:

Եւ կատարեալ զայս ամենայն՝ վախճանեցաւ Սպիւսման⁴:

ԳԼՈՒԽ ԺԳ.

Եւ յետ նորա փոխանորդէ իշխանութիւնն Օմար ամս Է և ամիսս Է, և վախճանի:

Չսա ասին ազնուականազոյն քան զամենայն արս ազգատոհմին իւրոյ: Սա արար զարձ գերութեանն, զոր գերեաց Մահմետ յաշխարհէս Հայոց յետ այրելոյն զհախարարս աշխարհիս. զի էառ⁵ զբազում ամրոցս և գերեաց զարս և զկանայս: Եւ իբրև հաստատեցաւ իշխանութիւնն Օմարայ՝ արձակեաց զբովանդակ գերեալսն⁶ յիւրաքանչիւր տեղիս և խաղաղացոյց զաշխարհս որ ընդ իւրով իշխանութեամբ: Այն Օմար զրէ թուղթ առ Լևոն⁽²⁹⁾ կայսր Հոռոմոց յաղագս ուսանելոյ զգորութիւն հաւատոյս մերոյ, յորում էին պէսպէս հարցմունք, զորս⁷ համառօտ ի ներքոյ⁸ զրոշմեցից: ⁽³⁰⁾

1 Տ.¹ ի բանակին անդէն. և թողեալ զաղախ բանակին, զհրաձն

2 Տ.¹ զաղախնայս

3 Տ.¹ կաւկաս... զանդառն, ծանապարհ

4 Տ.¹ Սուլէյման — Օր. Տ. և Տ. այսպէս

5 Տ.¹ առ

6 Տ.¹ գերեւոցն

7 Տ.¹ զոր

8 Տ.¹ ի ներքս

«Անուամբն Աստուծոյ Օմար, իշխան հաւատացեալոց»
առ 1. և ոն կայսր Հռոմոմոյ:

Բազում անգամ կամեցայ¹ զիտիւ զձերոյ կարծեօք
հաւատոյդ ուսումնիդ², և յաւելաք ուսանել³ եթէ զինչ
արդեօք խորհիք՝ և ոչ եղև մեզ հնար հասու լինել: Եւ
արդ ասա՛ ինձ զստուգութիւնն, նախ⁴ վասն է՞ր ասաց
Յիսուս առ աշակերտսն, եթէ⁵ ամերկ եկիք և մերկ դառ-
նայք⁶, կամ ընդէ՞ր ոչ ընկալայք՝ զոր ասաց Յիսուս
զինքեմէ. այլ (կամեցայք⁶) քննել զգիրս մարգարէիցն և
զսաղմոսացն⁷ գտանել ի նոցանէ վկայութիւնս վասն
մարդանալոյն Յիսուսի. և երկուացար և ի կարծիս ան-
կար, և ոչ բաւական համարեցար զոր վկայեաց Յիսուս
զանձնէ իւրմէ⁸, այլ հաւատացիր յայն՝ զոր ասացին
մարգարէքն: Եւ Յիսուս արդարեւ արժանի էր հաւա-
տարմութեան, և մօտ էր յԱստուած⁹, և լաւագոյն
զիտէր զինքն քան զզրեալն, զորս¹⁰ փոփոխեցին աղէք,
զորս ոչ զիտէք, և այլայլեցին: Եւ կամ զեւրդ արդա-
ւացուցանէք զզրեանն և զհետ երթայք նոցա՝ որ ինչ
նման թուի ձեզ: Վուք ասէք եթէ Օրէնքն զերեցան¹¹
բազում անգամ, և կորեան՝ որք ընթեռնուին զնոսա
յորդաւոցն Իսմայելի և զիտէին զնոսա. և քնացին ժամա-
նակս ինչ որ չկայր ինչ առ նոսա յայնմանէ և ոչ ինչ:

1 Տ.՝ կամեցայք. — նախկին հրատարա-
կէն, որպէս յայտնէ ի ծանօթու-
թեան, յէջն 210, կամելով յարդա-
րել «զանհարթ» ոճ թղթոյս այ-
սորիկ, որպէս և զյոջորդին՝ յանձնէ
ուղղագրեալէ զյոջնական և զե-
զական թիւս բայիցն: Յայսպիսի
ուղղագրութեանց թղթոցն գոյն
միայնն շանակել աստե՛ն շատանամք,
գոյլս ուղղեմք՝ ըստ 2. առանց
նշանակելոյ:

2 Տ.՝ ուսումնդ

3 Տ.՝ ուսանիլ

4 Տ.՝ յաւելոյր աստ՝ եթէ

5 Ի Տ. պակասէր՝ եթէ

6 Թողաք այսպէս ըստ Տ.

7 Տ. յաւելոյր աստ ի փակագծի
(առ ի)

8 Տ.՝ զանձնէ իւր

9 Տ.՝ աստուծոյ

10 Տ.՝ զոր

11 Տ.՝ գրեցան

մինչև զրեցին ոմանք ի մարդկանէ յիս այնորիկ իւրեանց
Հանձարով, ազգ յիս ազգի և ցեղ յիս ցեղի. և նոքա
մարմնողէնք էին յորդուոյն Ադամայ, որք մոռանան և ի
կարծիս բմբռնին. զի մօտ է առ նոսա սատանայ և նր
մանօղք նորա թշնամութեամբն¹ իւրեանց: Եւ կամ ըն-
դէ՞ր ոչ գտանի յՕրէնսն Մովսիսի վասն արքայութեանն
և դժոխոց և դատաստանին և յարութեանն. այլ որք
դաւեաւարանն զրեցին՝ նոքա պատմեցին, Մատթէոս,
Մարկոս, Ղուկաս, Յովհաննէս² իւրեանց Հանձարով:
Եւ զմխիթարին, զորմէ ասաց յաւետարանն³ առաքել
Քրիստոսի՝ զՄահմեաէն մերմէ ասացին առաքել: Եւ
կամ ընդէ՞ր զկնի աշակերտացն Յիսուսի հէ՞ ցեղս բա-
ժանեցան ազգք քրիստոնէից: Եւ անցուզական զօրու-
թեանն Աստուծոյ ընկեր և Համեմատ և նման նմա առ-
նէք՝ երկս Աստուածս խոստովանելով. և զամենայն օ-
րէնսն անձնիշխանաբար փոփոխել ջանայք, զթլփատու-
թիւնն⁴ ի սկրտութիւն փոխելով, և զզոհսն ի հաղոր-
դութիւն օրհնութեան հացի և բաժակի, և զկիւրակէն
փոխանակ շաքաթու պատուեցեր: Եւ կամ զեւրդ էր
հնար Աստուծոյ ի մէջ արեան և մարմնոյ⁵ և պէսպէս
աղտնղութեանց յարգանդի բնակել⁶: Եւ կամ ընդէ՞ր
զոսկերս առաքելոց և մարդարէից պատուէք և կամ
զնշան խաչին, որ դատապարտութեան գործարան էր
լստ օրինացն, կամ զպատկերս⁷, զոր պատուէք: Եւ զի
մարդարէն Եսայի վասն մեր օրինադրին վկայէ՝ ընկեր
և Համեմատ Յիսուսի. զի և ուղեկից նմա ետես մար-

1 Տ.՝ թշնամութեամբ

2 2. ամենայն ուրեք՝ յօհաննէս, մա-
տէս...

3 Տ.՝ յաւետարանն

4 Տ.՝ զթլգատութիւնն

5 2. յաւելոյր աստ յումպետս՝ բնա-
կել

6 Տ.՝ բնակիւ

7 2.՝ պատկերս

գարէն ի տեսլանն հեծեալ մի իշոյ և հեծեալ մի ուղ-
տու: Իսկ զուք ընդէ՞ր ոչ հաւատայք: Չայս ամենայն
հասն ինձ ի դիտութիւն, զի կարացից զիտել զկարծիս
ուսմանդ ձերոյ:

Չայս ամենայն և յովագոյն քան զայս ընդգիմա-
բանութիւնս զրէր Օմար իշխանն Եամայելի՞ առ թա-
գաւորն Լևոն: Ստան որոյ հարկաւորի կայսրն Լևոն
զրիւ պատասխանի օրինակ զայս:

ԳԼՈՒԽ ԺԳ.

«Փլարիոն Լևոն կայսր հաւատացեալ ի տէր՝ Յի-
սուս Վրիստոս, ճշմարիտ Աստուած մեր և թագաւոր
ճանաչողաց զնա. Օմարայ Սառակինոսաց առաջնորդի:

Ո՞րպիսի բան եղից առաջի՞ ուղղագոյն և ճշմար-
տագոյն զառ ի քէն մեզ առաքելոցս, և զի մանաւանդ
ուսեալք յԱստուծոյ՝ հեղութեամբ խրատել զընդգիմա-
կայսն, թերևս տացէ նոցա ժամանակ ապաշխարութեան:
Եւ և ոչ թագաւորական օրէնք են՝ խրատեցանող բանիւք
որպէս բարամբք հարկանել զայնոսիկ, որք լսել կամին՝
զճշմարտութեանն զսքանչելի խորհուրդ: Բայց վասն զի
սկիզբն իսկ քո՞ զրոյս գոնեա փոքրագոյն ինչ զկերպա-
ւան ճշմարտութեան ոչ ունէր՝ ապա հարկաւոր է զոչ
ճշմարիտն՝ ոչ ասել թէ արդար է:

Վանզի ասացիր զրոմն քով՞, թէ «բազում անգամ
զրեցաք առ ձեզ զմերոց քրիստոնէիցս աստուածային»

1 2.՝ Եամայելի

2 Ի Տ. պակասեր՝ տէր

3 Տ.՝ առաջի եղից

4 2.՝ Լւոն և կամին

5 Ի Տ. պակասեր՝ քո

6 Տ.՝ քոյ

խորհուրդ», և եթէ յաւելաք ուսանել¹ զձերոյ կարծեօք
հաւատոյդ ուսումնդ» (31): Աւ չէր հնար ընել և ոչ
միում յայսցանէ. քանզի չէք ինչ հարկ ի յայսպիսիս
ածել զմեզ յիրս²: Օ՛հ և³ ոչ ուսաք իսկ ի վարդապի-
տէն մերմէ⁴ և ի տեառնէ՝ օտար ուսումնականաց զայս-
պիսի միայնակ աստուածդիտութիւն առաջի ընկնու-
ի ծաղը կատականաց, և մանաւանդ այնոցիկ, որ չենն
տեղեակ մարդաբէիցն կանխասացութեան և առաքելոցն
քարոզութեան. զի զայս և այլոց պատուիրել սովոր եմք:

Այո, բազում անգամ զրեցաք առ քեզ, արդեօք թէ
և այլ հասանիցէ զրել այլ վասն⁵ աշխարհական իրաց,
և ոչ վասն աստուածային իրողութեանց. և այս⁶ մեք,
որք խրատեալք յաստուածայնոյ⁷ ձայնէն, «տուք պա-
տասխանի ամենայնի, որ հարցանենն զձեզ»⁸, իսկ որ ոչ
հարցանէ՝ առ նա ոչ պատասխանել: Այլ և ոչ զձերոյ
կարծեացդ զօրութիւն այժմիկ նորոգ կամիմք ուսանել
այլ առ ի յԱստուծոյ. և վասն այսորիկ խրատեալք՝ «զա-
մենայն ինչ, ասէ⁹ քննեցէ՛ք, իսկ զբարին ընկալարուք»¹⁰:
Անդ ունիմք մեք՝ զպատմութիւնս¹¹ զբով զերանելեաց
կախիկոյրոսացն մերոց, որք էին առ ժամանակօքն այնո-
քիւք, առ¹² որով Մահմեան այն օրէնսդիր ձեր լեալ է
վասն այսորիկ և ոչ յաղագս որոյ պէտք էին՝ աշխատ
առնել զքեզ¹³: Բայց զի մի՛ կարծիցես զմեզ ամաչեցեալս
վասն այսպիսւոյ սքանչելի աստուածդիտութեանս՝ լու՛ր:

1 Տ. ամենայն ուրեք ի կրտսորակերպ
բայս՝ ուսանիլ բնակել...

2 Տ.՝ և ոչ մի ինչ հարկ յայսպիսիս
զմեզ ածեր յիրս: — Օր. Տղազբին
ունէր՝ «մի ինչ հարկի յայսպիսիս
զմեզ ածել յիրս»: — 2.՝ մի ինչ հար-
կի յայսպիսիս ածեր զմեզ իրս:

3 2.՝ և զի

4 2.՝ մեր

5 2.՝ վասն այլ

6 Տ.՝ բացք մեք

7 2.՝ յաստուածայնոյ

8 Առ. Սող. Իջ. 5? Սիրաք. Ե. 14?

9 Ի Տ. պակասեր՝ ասէ

10 Ա. Թեառ. Ե. 21:

11 Տ.՝ պատմութիւնս

12 Ի 2. պակասեր՝ առ

13 Տ.՝ զքեզ առնել

ապա եթէ ախորժիցես և լուիցես ինձ՝¹ զբարութիւնս
երկրի երկիցես, որպէս ասաց Ասայիսա:

Յոյժ դժուարին է, ո՞վ պըր դու, զամենեկն սուտն՝²
ի բաց ընկենուլ յորժամ հակառակողն զհակառակին
հանապաղ խորհիցի: Այսպիսի ինչ է զոր ասեմս. եթէ
երկուք տմանք առ հուր ինչ մերձեցեալ կային, մին՝ հուր
զնա ասէր, որպէս և էրն իսկ, և միւսն հակառակելով՝
աղբիւր ջուրց զնոյն ասէր՝ յայտնապէս ահա երևէր
ստուծին հակառակասիրին: Արդ ասացեր՝ տեառն մե-
րոյ ասել՝³ յաւետարանն, «մերկ եկիք և մերկ դառնայք»:
Եւ ոչ ուրեք գտանեմք յաւետարանն՝⁴ տեառն մերոյ
ասացեալ զայս, թէպէտ և միշտ հրամայէ մեզ՝⁵ առնել
զխոնութիւն մահու. այլ այս բան Յորայէ, քանզի հոնեալ՝⁶
ի վերայ սատանայական փորձութեանցն՝ ասաց զայս
արդարն. «մերկ եկի յորովայնէ մօր իմոյ, և մերկանդամ
դառնամ անդրէն. Տէր ետ, և տէր էառ».⁷ Եղիցի անուն
տեառն օրհնեալ՝⁸: Բայց այսպէս մի զմիով սովորեցայք
արկանել հատակոտորելով՝⁹ զվկայութիւնս զրոյ սրբոյ,
զորս¹⁰ ոչ դուք ընթերցայք և ոչ ընթեռնուք¹¹. այլ աս-
տուածաւաճառք, զնոյն ասել հաւատաւաճառքդ որք առ-
ձեղդ, զհաճոյսն ձեր որսալով՝ աստուածայնոց զրոյ բա-
նիւ ասելով՝ զինչ և պէտք իւրեանց զօղանջին: Բայց
թէպէտ հպարտացեալ ևս բռնակալութեամբդ՝ սակայն
լուր դպատասխանիս: Ասացեր գտանել մեզ ի Սաղմոսս
Գալթի և ի զիրս մարգարէիցն վկայութիւնս վասն
տեառն մերոյ: Ոչ այժմ ինչ յուզեալ գտաք զայսպիսի

1 Ի 2. պակասեր՝ ինձ

2 Տ.՝ զսուտն

3 2.՝ յասել

4 Տ.՝ յաւետարանն գտանեմք

5 Տ.՝ մեզ հրամայէ

6 Տ.՝ հասեալ

7 2.՝ եառ

8 Յովգ. Ա. 21—22.

9 Տ.՝ հատակոտորել

10 2.՝ զզկայութիւնս զրոյ

11 2.՝ ընթեռնոյք

ասացուածս Հոգւոյն սրբոյ, զորս ի ձեռս մարգարէից
խօսեցաւ, այլ Աստուծոյ շնորհօք և կամօք յորմէ՝¹ սկսաւ
քարոզութիւնն քրիստոնէից՝ նովիմբ և կատարեցաւ,
հիմնացեալ ածեսց և ածեսցի՝² նորին արարչի և Աս-
տուծոյ զօրութեամբ:

Վրեցեր, թէ քաւական համարեցար, և հաւատա-
ցիր յայնս, և թողեր զայս զոր վկայեաց Յիսուս ի վերայ
անձին իւրոյ, և յերկուացար՝³ և ի կարծիս անկար՝
Նրանի թէ հաւատայիր, որպէս ասեալ՝ աւետարանին
հաստատուն և անսխալ պատմադրացն քան ամենայնի
թէպէտև ոչ հակառակ միմեանց զհինն և զնորս գիտեմք,
զի և ոչ հնար իսկ էր՝⁴ միոյ բարութեան աղբերն, այ-
սինքն աստուածութեանն՝⁵ բղինլ չար և բարի, ճշմար-
տութիւն և ստութիւն: Այլ յաղագս գիւրբնկալ առ-
նելոյ անօրէն ազգին Հրէից զմարմնով զալուստ Վանին
իւրոյ՝ առակօք և օրինակօք և յայտնադոյն պատուիրա-
նօք ի ձեռն մարգարէիցն զգուշացուցանէր զաղգն, զի
մի՛ անհաւանք ըստ սովորութեան իւրեանց զալստեանն
Վրիստոսի լինիցին: Աստ նոցին վկայեաց տէրն վասն
ինքեան՝ յաւետարանն, և ոչ օտար յայնցանէ՝ զորս ինքն
անմարմնաբար՝⁷ ի մարգարէիցն խօսեցաւ բերանոց, և՜
զորս յիս ժամանակաց ի մարմնանալն յայտնադոյնս խօ-
սեցաւ: Եւ զայնոսիկ Աստուծոյ շնորհիւն ի սմին թղթի
յիւրաքանչիւրսն ցուցցուք տեղիս, զբարձրագոյնսն՝⁹ ա-
ռաւել քան զմարգոյ, և զխոնարհագոյնսն՝ իբրև զմարգոյ
խոստովանեալ:

1 Տ. յաւելոյր աստ ի փակագիծս՝
(հետէ): — Իմաստ բառիդ է՝ որով:

2 Տ.՝ հիմնեցեալ... ածեսցէ

3 Տ.՝ երկուացար

4 Տ.՝ զի ոչ իսկ հնար էր

5 Ի Տ. պակասէր՝ այսինքն աստուած

ծութեանն

6 Տ.՝ վասն ինքեան Տէրն

7 Զ.՝ ինքեան մարմնաբար

8 Ի 2. պակասէր՝ և

9 Զ.՝ և զբարձրագոյնսն

Ներկորդ գրեցեր, եթէ արդարեւ Յիսուս արժանի էր հաւատարմութեան, և մօտ էր յԱստուած և լուսաշնն գիտէր զինքն քան զգրեալսն, զոր փոփոխեցին աղբք, զորս ոչ գիտէր, որ այլայլեցին ի նոցանէ և փոխեցին: Պատասխանի Քճարտութիւնն ոչ գիտէ զէն՝ չէ ասել և զէն՝ է՝. իսկ ստութիւն զամենայնէ զիւրաւ² բուռն հարկանէ. զի կարօղ է ոչ միայն զերեւելի արարածս ուրանալ այլ զնոյն ինքն արարէն ասէ՝ ոչ է Աստուած: Երդ չին³ ինչ զարմանք, թէ և զգիրս Աստուծոյ կարէ ուրանալ⁴ ստութիւն կամ թէ պատճառել ի նոցանէն զպատճառս⁵ մեղաց: Յիսուս արդարեւ⁶ արժանի էր հաւատարմութեան, ոչ որպէս մարդ որ սոսկ, յԱստուծոյ բանէն թափուր, այլ որպէս կատարեալ յերկոսին, յաստուածութեանն և ի մարդկութեան⁷: Հաւատարիմ են և ի ձեռն մարդարէից⁸ նորին ասացուածք բանին. ոչ վասն այնորիկ են հաւատարիմ՝ զի մարդիկ խօսեցան զնոսա, այլ վասն զի անմարմնաբար նորք խօսեցաւ Աստուածն Բան: Նւ վասն զի խառն էր ի հնումն և ի նորումն՝ վասն այսորիկ և ոչ հակառակ են միմեանց: Եյլ որ ասացիր այլայլեալ զգրեանն՝ զինքն, նորդ ուսմանդ քո ուսոյց քեզ⁹ զայդ՝ մոռացաւ զինքն, և եթէ այլ որ՝ ևս առաւել ստեաց: Երդ լուր և գեղեցկապէս խորհաւ: Վուժ ուսմանդ առաջնորդ¹⁰ ոչ ասէ հաստատել զբանն առանց վկայից¹⁰. նմանապէս ասէ և օրէնքն հրամայեն, ասէ¹¹, «ի բերանոյ երկուց և երկց

1 Տ.՝ և ոչ զէն՝ է

2 Տ.՝ զիւրեաւ

3 Տ.՝ չէ ինչ

4 Տ.՝ ուրանալ կարէ

5 Տ.՝ զնոցանէն պատճառս

6 Տ.՝ արդեւք

7 Տ.՝ յաստուածութեանն և ի մարդ-

կութեանն

8 Տ.՝ մարդարէին

9 Ի Տ.՝ պակասէր՝ քեզ

10 Տ.՝ վկայելոյ

11 Ի Տ.՝ պակասէր՝ ասէ, զոր հրա-

տարակէին ընկեցեալ է ի բաց

իօրե բառ ուսման

վկայից հաստատեսցի ամենայն բան»¹: Գիտեմք զԱրար-
համ վասն Քրիստոսի յառաջ ընկալեալ զաւետիսն, ասե-
լով յնա Աստուած. «ի զաւակի քում օրհնեսցին ամե-
նայն ազգք երկրի»²: Եւ Սահակ այսպիսի յուսով օրհ-
նեալ է զՅակոբ. և³ Յակոբ վասն սորին օրհնեալ է
զՅուդայ զորդին իւր⁴. «Յուդայ, ի քէն կցէ ինձ լինել
իշխան և պետ յերանաց նորա մինչև եկեսցեն նմա հան-
դերձեալքն. և նա է ակնկալութիւն հեթանոսաց»⁵: Զի
Մովսէս վասն սորին օրինադրեաց և պատուիրեաց զՅե-
սու, զԴաւիթ, զԱողոմոն⁶ և զերկոտասան մարգարէսն
հանդերձ Սամուէլէ, Եղիայի, Եղիսէի, զԼսայի, զԼ-
րեմիա, զԴանիէլ, զԵղեկիէլ զարդարն զՅոբ, զՅով-
հաննէս Մկրտիչ զՕւաքարեայ⁷ որդին: Դիւր ի վերայ
սոցա զերկոտասան աշակերտսն տեառն մերոյ⁸, ևս և
զեթեանաստեանն. և միանգամայն ընդ հինսն և ընդ նորս⁹
ճշու: Երդ այսքան սրբոյ և սիրելեաց Աստուծոյ վասն
Քրիստոսի գալստեանն խօսեցելոյ, զորոյ և Մահմեան
քո վկայեաց լինել¹⁰ սուրբս և ծառայս Աստուծոյ՝ ան-
հաւան լինիս, և զքո Մահմեան քան զԱստուած, որ
նոքօք խօսեցաւ, և քան զԱստուածն Իսն մարմնով
իրեալ հաւատարիմ համարիս: Եւ արդ զհամառօտն
հարցանեմ. ասո՞, աղաչեմ, ճշու ծառայիցն Աստուծոյ զմի
և յաղաքս միոյ խօսողաց վկայութիւնն ճշմարիտ է,
եթէ միոյ այլատորհի և այլեմացի¹¹ և ստելով ճշմարտող
կարծողի: Եւ այս է ստելով ճշմարտելն. զվերոգրեալ սուրբ-

1 Մատթ. ԺԸ. 16:

2 Ծննդ. ԻԲ. 18:

3 Տ.՝ զի

4 Տ.՝ զիւր որդին

5 Ծննդ. ԽԲ. 10 և Մէքիէ. Ե. 2:

Հաստատեմք աղաւաղեալ է յոյժ:

6 Տ. ամենայն ուրեք՝ Աողոմոն:—2.

սողոմոն և սողոմոն

7 2.՝ զաքարիսցի

8 Ի Տ. պակասեալ՝ մերոյ

9 2.՝ զհինսն և զնորս

10 Ի 2. պակասեալ՝ լինել

11 2.՝ զայլատորհի և զայլեմացի

որդ՝ ծառայս և սիրելիս¹ Աստուծոյ Մահմեան քոյ խոստովանել ուսուցանէ՝ ձեզ. և զորս² ի ձեռն նոցա խօսեցաւ Աստուած՝ ոչ ինքն ընդունի և ոչ այլում ընդունել ուսուցանէ:

Ասացեր. «և զեմարդ³ արդարացուցանէք զգրկանն չրէից, և զՀեա երթայք՝ որ ինչ նման թուին ձեզ յայնջանէ. և զուք ասէք, եթէ օրէնքն զերեցան⁴ բազում անգամ. և կորեան՝ որք⁵ ընթեռնուին զնա յորդուոցն Խարայելի և զիտէին զորս ի նմա. և մնային ժամանակս ինչ, որ չկայր առ նոսա յայնցանէ և ոչ ինչ, մինչև գրիցին ոմանք ի մարդկանէ յետ այնորիկ իւրեանց Հանձնաբոլիս ըստ կամաց իւրեանց, ազգ յետ ազգի և ցեղ յետ ցեղի: Աւ նոքա մարմնեղէն էին յորդուոցն Ադամայ, որք մոռանան և ի կարծիս ըմբռնին, զի մօտ է առ նոսա⁶ սատանայ և նմանօրք նորա թշնամութեամբն իւրեանց: Պատասխանի: Չարմանամ, զարմանամ ոչ ընդ անհաւատութիւն և եթ ուսմանդ ձերոյ, այլ եթէ զեմարդ ընդ յայտնութիւնդ ոչ ամաչէք. այլ զնշոյնդ և զրով անհաւանդէք, որպէս զի ևս ծիծաղելի լինիցիք, և զմեզ անբովք բանիւք կարծէք զայթակղեցուցանել. և զզուտոյք⁷, զոր ի թղթիդ քո յափշտակեալ գնես մերովք ասացուածովք⁸, կարծես հաստատել զրով, թէ ար ասէք զուք: Արդ եթէ հաւատարիմ թուին քեզ⁹ ասացուածք մեր՝ ամենայնին պարտիս հաւատաւ. քանզի ստով վկայի ոչ որ¹⁰ զոմանս ի վկայութենէն¹¹ ընդունին և զկէսն ի

1 2.՝ սիրելի

2 Տ.՝ զոր

3 2.՝ զի արդարացուցանէք

4 Տ.՝ գրեցան: Տես էջ 43, ծան. 11:

5 2.՝ որ

6 2.՝ ի նոսա

7 1 Տ.՝ պակասէր՝ քո

8 2.՝ ասացուածք

9 1 2.՝ պակասէր՝ քեզ.

10 Տ.՝ յաւելոյր ի վակագծի՝ (որ)

11 Տ.՝ ի վկայութեանցն: Օր. Տպ.՝ վկայութեանն: Հաստատած թուի վկայութեանն: պարզեա. քանզի ստով ընթեռնելի պարզեա. քանզի ստով վկայի: "2 որ զոմանս ի վկայութեանցն ընդունի և զկէսն ի բաց ընկենու:

բայ ընկենուն: Բայց որովհետեւ չես տեղեակ՝ լուեալ
ուսիր: Ասեմք մեք Հրէիցն գրեալ ի սրբութեան տե-
ղւոջէ¹ ոչ յանձանց ինչ ստեղծեալ զըոյցս, այլ ի ստոյգ
պատմութեանց երբայցի արանցն աստուածասիրաց տե-
ղեկացեալք² և ի զրոյ նոցին իսկ մարգարէիցն: Եւ ն
արարածք Աստուծոյ, զորս ի սկզբանն ի շաւուրս գոր-
ծեաց. Եւ³ զիրք աստուծայինք. և որ առ Եբրայեցիսն՝
նոքին և առ յիւր: Նոյնքան և թիւ արժարեալիցն նոցա⁴,
թէպէտ Հինգն ի նոցանէ կրկնակս ունին, և զայն⁵ ոչ
առանց մեծի խորհրդոյ: Օայս վասն այնորիկ Աստուած
մարգարէիւքն ուսուցեալ կարգեաց, զի ի միմեանց հաս-
տատեալ ճշմարտութիւնքն կրեկեցին: Յայսց Եւ զրոյ
Հինգն են օրէնք⁶, զոր Թաւայ Եբրայեցիք, և⁷ Օրախայ՝
Ասորիք, և Նոմա⁸ մեք կոչեմք, որ ունի զաստուածգի-
տութեանն զօրութիւն և զարարչագործութեանն Աս-
տուծոյ զաշխարհս, և պատուէր վասն կռոյն հեթանո-
սաց՝ ոչ պաշտել զնոսա, և ուխտն որ առ Եբրահամ
վասն զաւակին որ է Քրիստոս, և այլ պէտպէս դատա-
տանաց և զոհից հրամանս՝ ի բայ հրաժարեցուցանել
զնոսա ի հեթանոսական սովորութեանցն որում ընդեն⁹ իսկ
էին: Իսկ Յեսուայ և Վատաւորացն և Հռութայ զիրքն
և Թադաւորութեանցն չորեքին և Մնացորդացն՝ սոքա
պատմողք են ըստ ժամանակին պանշելագործութեանցն
Աստուծոյ, և անսխալ ազգաբանք արդարոցն ազգի, որ
զայ իջանէ կարգաւ ի Քրիստոս, և պատմութիւնք
Թադաւորացն¹⁰ Եսրայելի, եթէ ոչք եղին հաճոյք Աս-

1 Տ.՝ Հրէիցն ի սրբութեան տե-
ղւոջէ — Օր. Տպ.՝ տեղւոջէ

2 Տ.՝ տեղեկացեալ

3 Տ. յաւելոյր ի փակագծի (են)

4 2.՝ աստուծոյ (այ, փոխանակ նց
կամ սց)

5 Տ.՝ այն

6 2.՝ այս ԻՒ. գրոց Ե. են օրէնքն

7 Ի Տ. պակասէր, և

8 2.՝ թօրա... որաթա... նոմոս

9 2.՝ ընտելն

10 Տ.՝ զԹադաւորացն

տուծոյ և ոչք ոչ ևս և բաժանումն ազգին վասն յան-
ցանաց իւրեանց յերկուս թաղաւորութիւնս, Իսրայելի
և Յուդայ, և պատմողք վասն զերութեան նոցին: Իսկ
Սաղմոսք Վաւթի, և զիրք Սողոմոնի, զոր Ահէշէօր և
Դաւիթի Երբայեղիք, և Պատման և Սահարան¹ մէք
անուանեմք, և² երկոսասան մարգարէիցն (և)³ Եսայիայ,
Երեմայ, Վանիէլի և Նզելիէլի⁴ զրենովն՝ ամենեքեան⁵
մարգարէութիւնք են վասն զալստեանն Վրիստոսի: Երգ
եթէ ի Հրէից ոք շփոթեալ ապականէր՝ ոչ էր Հնար
զրենոյն ողջ պահել: զի Հարագործողքն յայնոսիկ՝ նախ
զթիւս⁶ զրենոյն ի բաց բառնային, և ի մի կամ յեր-
կուս և⁷ կամ թերեւս աւելի յերիս զիրս ժողովիւր⁸,
դաւելուածն ի բաց բարձումն⁹, քանզի ի նոսա զիրա-
զոյն է¹⁰ ջնջին:

Նւ դարձեալ որպէս կարծեմ՝ չես անտեղեակ թշնա-
մութեանն որ ընդ մեզ քրիստոնեայսս և ընդ Հրէայսն,
և ոչ վասն այլոյ միոյ ուրուք, այլ վասն խոստովանելոյն
և ոչ վասն այլոյ միոյ ուրուք, այլ վասն խոստովանելոյն
մեր զՅիսուս, եթէ սա է Վրիստոսն, որ և Որդի Աս-
տուծոյ ի մարգարէիցն¹¹ քարոզեցաւ իսկ Հրէայքն ահա
ոչ ասն Վրիստոս, այլ թէ և խոստովանին, թէ
զսա ոչ ասն Վրիստոս, այլ թէ և խոստովանին¹² միա-
պիսի է զալ Վրիստոսի՝ սակայն անհաւանք¹³ միա-
ցեալք զրոց մարգարէիցն՝ և ոչ այսպէս որդի Աստուծոյ¹³
խոստովանին զՎրիստոս: Երգ ապա զհարգ ապականիչք
զրենոյն զայսպիսի Հաստատուն և անտարակուսի զկայ-

1 2.՝ սամառոն

2 Ի 2. պակասէր՝ և

3 Ի փակագծի զ(և)-դ մեզէն յա-
ւելաք:

4 2.՝ եսայի, երեմիա, զանիէլ, եզե-
կիէլ

5 Տ.՝ ամենայն

6 Տ.՝ զթիւ

7 Ի Տ պակասէր՝ և

8 Նախկին հրատարակէն յամբողջ
ուղղէ ի Տ.՝ ժողովէին

9 Տ.՝ և զյաւելուածն ևս ի բաց
բառնային—Օր. Տպ.՝ զյաւելուած
ի բաց բարձումն

10 Տ.՝ զիրազոյն էր

11 Տ.՝ առ ի Մարգարէիցն

12 Տ.՝ անհաւան

13 2.՝ որդի աստուծոյ և ոչ այսպէս

ութիւնս ¹ յիւրեանց ² զրեանն թողին և կամ ինքեանք յաւելին, որք ոչ կարող են ի վերայ այլոյ ուրուք իմանալ, թէ և յոյժ դ բռնադատեցէ զբանն, եթէ ոչ ի վերայ մարմնացելոյ Որդւոյն Աստուծոյ:

Բնիկալ և զերրորդ պատասխանիս: Պերութիւնն Հրէիցն նախ քան զմարմնով զալուսան Վրիստոսի եղև իսկ զեմբոյ առ նովաւ Հաստատուն կացեալ էր և տաճարն և կտակարանքն և քահանայութիւնն, որպէս և յայտ իսկ է ³ ի սրբոց աւետարանացն, որպէս դու իսկ վկայեցիր զտեսանէն, զթլփատութենէն ⁴ և զայլոցն մի ըստ միոջէ, զոր ըստ աւետարանացն կատարեաց: Եւ զայս ոչ յազազս այլ ինչ իրաց ⁵ երևի արարեալ ⁶, այլ զի արդարացուցէ զիւր ասացեալսն ի ձեռն մարգարէիցն, և ցուցէ թէ ⁷ չեն Հակառակ նմա, այլ սիրելիք և Հաստատուն վկայք անտեսութեանն նորա խորհրդոց ⁸: Եւ որք էին կտակարանքն որ առ Հրէայսն՝ եթէ ոչ զրեանն մարգարէից, որ յիտ երկուց ⁹ զերութեանցն, Եսայիլի և Յուդայ՝ առ Հրէայսն կային մինչև ի ժամանակս Փրկին մերոյ. յորում բազում վկայութիւնս տէրն, յուսուցանեն զանհաւան Հրէայսն՝ յիշեաց յաւետարանսն: Պերեցան ի Նաբուգոդոնոսորայ ազգն Հրէից. այլ աստուածային այցելութիւնն ոչ եւ նոցա թոյլ ըստ այժմու գերելոյդ կատարել ¹⁰, այլ զբովանդակ ազգն բը նակեցոյց ի ակզես յորա կամեցաւ: Բնդ նոսա էին և ¹¹ զրեանն, այլ և ոմանք ի մարգարէիցն, որպէս Նզկիկիէլ ասէ զինքենէ, թէ «ես էի ի մէջ գերութեանն առ ամին»

1 2.՝ վկայութիւն

2 Տ.՝ իւրեանց

3 2.՝ յայտ է

4 Տ.՝ զթլփատութենէն

5 2.՝ այլ իրաց

6 Տ.՝ եր արարեալ

7 Տ.՝ եթէ

8 2.՝ խորհրդոյ

9 Տ.՝ երկոցուն

10 Տ.՝ կատարել

11 Ի Տ.՝ պակասեր՝ և

Վորար¹ գետոյ². և Անանիանքն երանելիք ի Ռաբելնի³ ընկեցան ի Հնոցն, և մեծն Վանիէլ ի Ռաբելնի³ մարդարեացաւ և անդ ընկեցաւ ի դուբն առիւծուց, և ամեն Նաթիւրայ իրքն ի նմին գործեցան: Վայց զի ընդ նոսա էին գրեանն՝ լուր Հողւոյն սրբոյ ի Սաղմոսին ասացեալ մարդարեիւն վասն գերելոյն Հրէից, որ թէպէտ տակաւին չէր եղեալ՝ այլ զանսխալ պատահումն իրացն նշանակեաց ի Տօլ սաղմոսին ասելով՝ «առ գերեացն⁴ Ռաբելացուոց, անդ նստեալ և լայաք, որպէս յիշեցաքն զՍիւն. ի միջի նոցա ուռեաց կախեցաք⁵ զգործարանս մեր: Զի անդ Հարցանէին⁶ գերիչք մեր զբանս երգոց, և տարիչք մեր՝ զբանս⁷ օրհնութեան»:

Իսկ որ ասացեր «մարդկան Հանձարով գրեալ զգրեանս»՝ զիտեմ զի զառ ի յԱղբէ զերկրորդումն կամիս բամբասելի զի թէպէտ և եղեն ի վերայ նորա⁸ Հնորհք Հողւոյն սրբոյ, և առանց վրիպանաց գրեաց⁹ զամենայն: Աւ յորժամ միանգամայն ազգն, յաշխարհացն յորս սփռեցան, զարձան յԱրուսաղէմ բերելով ընդ իւրեանս զգրեանն՝ երեւեցաւ և անդ սքանչելեացն Աստուծոյ¹⁰ զործ. զի և ոչ մի ինչ ի Հնոցն¹¹ և առ ի յԱղբէ պատմութենէն գտաւ պակաս¹²: Աւ որ ասացերն «մարդիկ Հանապաղ յաւնայնի տկարք են և պակասամիտք և մոռացկոտք. իսկ Աստուած յաւիտենական, որ մեծ է զօրութեամբ՝ այս»:

1 Տ.՝ քովար

2 եզեկ. Ա. 1.

3 Տ.՝ ի Բաբելոն

4 Տ.՝ գետովն

5 2.՝ նստեալ լայաք, յորժամ յիշեաք զսիւն ի միջի նոցա: Զուռեաց կախեցաք... Սաղմ. ԶԼԶ.

6 Տ.՝ հարցին

7 Տ.՝ բանս երգոց... բանս օրհնութեան

8 Ի 2. պակասէր՝ նորա

9 2.՝ պատմաց

10 Տ.՝ Աստուծոյ սքանչելեացն

11 2.՝ ոչ մի ի Հնոցն

12 Ի 2. պակասէր՝ պակաս

պէս և իմաստութեան¹ ոչ ունի սահման և եղբ, որ խօսեցաւ ընդ մարդկան ծառայիւք իւրովք մարդարէ՛ իւք. առ որում ոչ է կարծեաց կամ մոռացման ախա: Նա խօսէր ի մարդարէսն, և ոչ ի մարդկային² իմաստութողոյր զնոսա: Իսկ զքո Մահմեան չգիտիցն³ արդեօք մարդ, որոյ բանիւ միայն զայսքան սրբոց Աստուծոյ զվկայութիւնս⁴ ի բաց ընկենուա: Ասմ որ ասացիր «մօտ լինել զսատանայ ի ծառայս Աստուծոյ», և զԱստուած ամենեւին ոչ: Իսկ որք բարեքն խորհին՝ զիտն, եթէ ի մինն, որ առանց վկայութեանց⁵ զորոց է նմա է մերձենալ սատանայի, քան թէ յայսքան⁶ սուրբս և վկայեալս յԱստուծոյ: Եւ որ յաղազս զրենոյն բան այսքանս բաւականացի⁶:

Եսկ որ ասացիր «ոչ գտանել մեզ յօրէնսն Մովսիսի վասն արքայութեան և դժոխոց և դատաստանի և յարութեան» ոչ կամեցար զիտել, եթէ որպէս կարէին մարդիկ ընդունել զգիտութիւնն Աստուծոյ, այնպէս ուսուցանէր զնոսա Աստուած: Եւ ոչ եթէ միով մարդարէիւ խօսեցաւ Աստուած ընդ մարդկան և միով ժամանակաւ, որպէս դու ասացիր, եթէ զոր ինչ պատուիրելոց էր Աստուած աղգի մարդկան՝ զամենայն ընդ Մովսիսի ձեռն պատուիրեաց⁷, ոչ այդպէս⁸. զի զոր ինչ նորացին պատուիրեաց⁹ չպատուիրեաց զայն նոցա, որ յառաջ քան զՆոյ, և զոր Աբրահամու պատուիրեաց՝ չպատուիրեաց Նոյի, նոյնպէս զՄովսիսին՝ չպատուիր

1 Տ.՝ յիմաստութեան

2 Տ.՝ ի մարդկան

3 Զ.՝ արդեօք մարդ՝ որոյ բանիւ զայսքան սրբոց աստուծոյ զվկայութիւնս. միայն բանիւ նորա ի բաց:—Տ.՝ վկայութիւնս

4 Տ.՝ վկայութեան

5 Տ.՝ յայնքան

6 Զ.՝ այսքան բաւական

7 Զ.՝ զամենայն ընդ մովսիսի և ձեռն նորին պատուիրեաց

8 Զ.՝ չէ՛ այդպէս

9 Զ.՝ պատուիրեաց նոցին

լիաց Եբրահամու, և զոր Յեսուայն՝ չպատուիրեաց
Մովսիսի, և զոր Սամուէլի և Գաւթի և այլոց մար-
դարէիցն յիւրաքանչիւր ժամանակս՝ չպատուիրեաց Յե-
սուայ: Զի որպէս ասացաքն յառաջագոյն՝ այսպէս առ-
սակաւ սակաւ՝ Հաճեցաւ Աստուած զինքն և զկամս
իւր ծանուցանել ազգի մարդկան: Զի և ոչ իսկ կարէ-
ին՝ մարդիկ միահաղոյն բուռն հարկանել զքբանչելի զի-
տութենէ նորա:

Երբ եթէ զամենայնն ընդ միոյ մարգարէի ձեռն խօսեցեալ էր՝ ընդէ՞ր և զայլ մարգարէսն առաքէր Աստուած, կամ եթէ այնմ ամենայնի թոյլ տայր ապականել³ որպէս դուդ ասես՝ ընդէ՞ր բնաւ խօսեցաւ ընդ նոսրաւ Երբ թէև յառաջակրթութիւն էր Մովսիսին մարդասէր և ոչ տակաւին կատարելագոյն՝ սակայն նշանակեաց Աստուած⁴ և ի նմա վասն յարութեան և դատաստանին և դժոխոցն։ Վասն յարութեանն ասէ, «տեսէք, զի ես եմ Աստուած, և ոչ է այլ Աստուած բաց յինէն։ Եւ սպանանեմ և կեցուցանեմ, հարկանեմ և բռնեմ, և ոչ ոք հանէ զձեզ ի ձեռաց իմոց»⁵։ Եւ վասն զատաստանին ասէ, «սրեցից որպէս զփայլակն զսուսեր⁶ իմ, և ի խնդիր վրիժուց արձակեցից զաջ իմ»⁷։ Եւ զատուցէ՝ և ատկեացն⁸։ Իսկ⁹ վասն դժոխոցն՝ «զի հաւատացէի և ատկեացն»¹⁰։ Իսկ զառաւել կատարելութիւնն մինչև ի դժոխս ներքինս»¹⁰։ Իսկ զառաւել յայտնագոյն ասէ։ և զսոցին ածուսնն այլովք մարգարէիւքն

¹ S. A. *uniflora*, var. *uniflora*.

² S. 198, 199, 200, 201, 202, 203, 204, 205, 206, 207, 208, 209, 210, 211, 212, 213, 214, 215, 216, 217, 218, 219, 220, 221, 222, 223, 224, 225, 226, 227, 228, 229, 230, 231, 232, 233, 234, 235, 236, 237, 238, 239, 240, 241, 242, 243, 244, 245, 246, 247, 248, 249, 250, 251, 252, 253, 254, 255, 256, 257, 258, 259, 260, 261, 262, 263, 264, 265, 266, 267, 268, 269, 270, 271, 272, 273, 274, 275, 276, 277, 278, 279, 280, 281, 282, 283, 284, 285, 286, 287, 288, 289, 290, 291, 292, 293, 294, 295, 296, 297, 298, 299, 300, 301, 302, 303, 304, 305, 306, 307, 308, 309, 310, 311, 312, 313, 314, 315, 316, 317, 318, 319, 320, 321, 322, 323, 324, 325, 326, 327, 328, 329, 330, 331, 332, 333, 334, 335, 336, 337, 338, 339, 340, 341, 342, 343, 344, 345, 346, 347, 348, 349, 350, 351, 352, 353, 354, 355, 356, 357, 358, 359, 360, 361, 362, 363, 364, 365, 366, 367, 368, 369, 370, 371, 372, 373, 374, 375, 376, 377, 378, 379, 380, 381, 382, 383, 384, 385, 386, 387, 388, 389, 390, 391, 392, 393, 394, 395, 396, 397, 398, 399, 400, 401, 402, 403, 404, 405, 406, 407, 408, 409, 410, 411, 412, 413, 414, 415, 416, 417, 418, 419, 420, 421, 422, 423, 424, 425, 426, 427, 428, 429, 430, 431, 432, 433, 434, 435, 436, 437, 438, 439, 440, 441, 442, 443, 444, 445, 446, 447, 448, 449, 450, 451, 452, 453, 454, 455, 456, 457, 458, 459, 460, 461, 462, 463, 464, 465, 466, 467, 468, 469, 470, 471, 472, 473, 474, 475, 476, 477, 478, 479, 480, 481, 482, 483, 484, 485, 486, 487, 488, 489, 490, 491, 492, 493, 494, 495, 496, 497, 498, 499, 500, 501, 502, 503, 504, 505, 506, 507, 508, 509, 510, 511, 512, 513, 514, 515, 516, 517, 518, 519, 520, 521, 522, 523, 524, 525, 526, 527, 528, 529, 530, 531, 532, 533, 534, 535, 536, 537, 538, 539, 540, 541, 542, 543, 544, 545, 546, 547, 548, 549, 550, 551, 552, 553, 554, 555, 556, 557, 558, 559, 560, 561, 562, 563, 564, 565, 566, 567, 568, 569, 570, 571, 572, 573, 574, 575, 576, 577, 578, 579, 580, 581, 582, 583, 584, 585, 586, 587, 588, 589, 590, 591, 592, 593, 594, 595, 596, 597, 598, 599, 600, 601, 602, 603, 604, 605, 606, 607, 608, 609, 610, 611, 612, 613, 614, 615, 616, 617, 618, 619, 620, 621, 622, 623, 624, 625, 626, 627, 628, 629, 630, 631, 632, 633, 634, 635, 636, 637, 638, 639, 640, 641, 642, 643, 644, 645, 646, 647, 648, 649, 650, 651, 652, 653, 654, 655, 656, 657, 658, 659, 660, 661, 662, 663, 664, 665, 666, 667, 668, 669, 670, 671, 672, 673, 674, 675, 676, 677, 678, 679, 680, 681, 682, 683, 684, 685, 686, 687, 688, 689, 690, 691, 692, 693, 694, 695, 696, 697, 698, 699, 700, 701, 702, 703, 704, 705, 706, 707, 708, 709, 710, 711, 712, 713, 714, 715, 716, 717, 718, 719, 720, 721, 722, 723, 724, 725, 726, 727, 728, 729, 730, 731, 732, 733, 734, 735, 736, 737, 738, 739, 740, 741, 742, 743, 744, 745, 746, 747, 748, 749, 750, 751, 752, 753, 754, 755, 756, 757, 758, 759, 760, 761, 762, 763, 764, 765, 766, 767, 768, 769, 770, 771, 772, 773, 774, 775, 776, 777, 778, 779, 780, 781, 782, 783, 784, 785, 786, 787, 788, 789, 790, 791, 792, 793, 794, 795, 796, 797, 798, 799, 800, 801, 802, 803, 804, 805, 806, 807, 808, 809, 810, 811, 812, 813, 814, 815, 816, 817, 818, 819, 820, 821, 822, 823, 824, 825, 826, 827, 828, 829, 830, 831, 832, 833, 834, 835, 836, 837, 838, 839, 840, 841, 842, 843, 844, 845, 846, 847, 848, 849, 850, 851, 852, 853, 854, 855, 856, 857, 858, 859, 860, 861, 862, 863, 864, 865, 866, 867, 868, 869, 870, 871, 872, 873, 874, 875, 876, 877, 878, 879, 880, 881, 882, 883, 884, 885, 886, 887, 888, 889, 890, 891, 892, 893, 894, 895, 896, 897, 898, 899, 900, 901, 902, 903, 904, 905, 906, 907, 908, 909, 910, 911, 912, 913, 914, 915, 916, 917, 918, 919, 920, 921, 922, 923, 924, 925, 926, 927, 928, 929, 930, 931, 932, 933, 934, 935, 936, 937, 938, 939, 940, 941, 942, 943, 944, 945, 946, 947, 948, 949, 950, 951, 952, 953, 954, 955, 956, 957, 958, 959, 960, 961, 962, 963, 964, 965, 966, 967, 968, 969, 970, 971, 972, 973, 974, 975, 976, 977, 978, 979, 980, 981, 982, 983, 984, 985, 986, 987, 988, 989, 990, 991, 992, 993, 994, 995, 996, 997, 998, 999, 1000.

3 2, *uniquely* L

4 2.1 $\text{m} \times 10^6 \text{m}$

⁵ P. O₂, 1. P. 39:

⁶ Զ.՝ սրբեցից սրպէս փայլակն: —

8. *unsub* *ts*

7 P. Op. L^a. 41:

§ 1264.

8 Ushq.
9 1 2. mawlawat p' baw

10 $v_{F^{b,d}}$ d.b. 4

Իսկ որ ասացեր «Մատթէոս, Մարկոս, Ղուկաս և Յովհաննէս զրեցին զաւետարանն»՝ զիտեմ՝ ընդ ճշմարտութիւն մեր քրիստոնէիցս¹ նեղիս, և կամիս, զի ստութեանդ քոյ ընկեր զտանէիր, թէ ասէաք՝ թէ զրեալ իջոյց զայդ Աստուած յերկնից, որպէս դու վասն Փռւկանիդ² քոյ ասես. թէպէտեւ չեմք անտեղեակ, թէ և դքոյդ³ Օմար և Աբու-Թուաթ և Սաղման⁴ պարսիկ⁵ զրեցին (32). և դուք ստեղծ չամբաւէք, եթէ յերկնից իջոյց Աստուած: Երդ յայտ ծանիր զճշմարտութիւն մեր քրիստոնէիցս: Զի թէ այդ այդպէս էր՝ զեւրդ դու զրպարտես, թէ յետոյ ստեղին յաւետարանն կամ մէք և կամ այլ ոք⁶: Զի՞նչ արդելոյր զանուանս աւետարանչացն ի բաց բռնալ և զայն զրեւ ևս, թէ⁷ Աստուած յերկնից ի խոնարհ իջոյց: Այլ և⁸ զայս տես, զի ոչ հաճեցաւ Աստուած ոչ իւր յանդիմանախօսութեամբ առանց մարմնոյ առ ժողովուրդս մարդկան, և ոչ հրեշտակս առ մարդիկ առաքելով խրատել զնոսաբայց մարդարէս ի նոցունց ընտրեաց⁹ և զնոսա առաքեաց. վասն որոյ և տէրն յորժամ կատարեաց զամենայն յառաջագոյն սահմանեալս իւր, զորս ի ձեռն մարդարէիցն խօսեցաւ նախ քան զառնուին մարմին, և զիտացեալ եթէ մարդիկ են կարօտ օգնականութեանն Աստուծոյ՝ խօստացաւ նոցա առաքել զնոգին սուրբ պառակղիտոս կոչեցեալ¹⁰, այսինքն միսիթարիւ՝ զի տրտմէին իսկ և սգային յորժամ լսէին ի վարդապետէն իւրեանց և ի

1 Տ. աստ և ի ստորեւ՝ մերս քրիստոնէիցս — 2. աստ՝ ընդ ճշմարտութիւնս

2 2.¹ փռւդանիդ

3 Տ.¹ քոյդ

4 2.¹ ապութուաթ և սաղման

5 Տ.¹ պարսիկք

6 2.¹ թէ մէք և թէ այլ ոք

7 Տ. յաւելոյր աստ՝ և

8 Տ.¹ այլ ևս

9 2. յաւելոյր աստ՝ աստուած

10 Ի Տ. պառակտէր՝ կոչեցեալ — 2. ամենայն ուրեք՝ պառակղիտոս

տեառնէն, թէ¹ թողլոց է զնոսա: Եւ որպէս ասացաք՝ վասն այնորիկ զՀոգին սուրբ պառակղիտոս կոչեաց, որպէս զարդարեւ մխիթարիչ զնոսա վասն Համբարձման նորա², և որպէս ղյիշեցուցանող³ ամենայն խօսեցելոցն ընդ նոսա և զործեցելոցն առաջի նոցա, զորս⁴ և զրկեց էին ամենայն անկեղեցի: Երգ՝ զիտեա՛ զե՛ պառակղիտոս մխիթարիչ անուանի և ոչ Մահմատ⁵. այսինքն գոհանամ, և քառախառէ⁶ ի մեր լեզու և ոչ պառակղիտոս⁷ (33):

Երգարեւ առանց թողութեան է հայհոյութիւնս այս, որպէս ասաց տէրն յաւատարմանն, եթէ տր հայհոյէ զՀոգին սուրբ՝ մի՛ թողցի նմա⁸: Զի՞նչ չարադոյն քան զայս հայհոյութիւն՝ եթէ զՀոգին սուրբ ասէք զայր մի օտար ի զիտութենէ զրոցն Աստուծոյ: Եւ զե՛ զայր մի օտար ի զիտութենէ զրոցն Աստուծոյ: Եւ զե՛ զՀոգւոյն սրբոյ տէրն ասաց՝ լո՛ւր նոցին իսկ ասացելոցն. «Իսկ մխիթարիչն Հոգին սուրբ, ասէ, զոր առաջեցելոցն. «Իսկ մխիթարիչն Հոգին սուրբ, ասէ, զոր առաջեցելոցն հայր յանուն իմ՝ նա ուսուցէ ձեզ զամենայն և յիշեցուցէ ձեզ զոր ուսուցի ձեզ⁹: «Օ, որ առաքեցնէ հայր յանուն իմ ասէ, և քո Մահմեան ոչ եկն յանուն հայր յանուն իմ ասէ, և քո Մահմեան ոչ եկն յանուն տեառն մերոյ, այլ յիւր անուն. և Հոգին սուրբ սրբոց ասաց և ոչ մարդկան¹⁰, այսինքն աշակերտաց. և զուրեքնին զիտես զե՛¹¹ ոչ երբէք տեսին առաքեալքն տեառն զՄահմեան քո:

Երգ որպէս վերագոյնն ասացի՝ ընդ միոյ միոյ¹² մարդարէի ձեռն ըստ ժամանակաց զիւրոյ աստուածութեանն

1 Տ.՝ եթէ

2 Տ.՝ որպէս արգանք մխիթարիչ իսկ զնոսա վասն նորա համբարձման

3 Տ.՝ յիշեցուցանող

4 Չ.՝ գործեցելոցն... զոր

5 Չ.՝ ահմատ

6 Չ.՝ և քառախառէ

7 Տ.՝ ի մեր լեզու ոչ (է) պառակղիտոս

8 Մատթ. ԺԲ. 31:

9 Յովհ. ԺԴ. 26:

10 Չ.՝ Հոգին սուրբ սուրբ ասաց և ոչ մարդ

11 Չ.՝ թէ

12 Չ.՝ ընդ մի միոյ

գիտութիւնն ուսուցանէր Արարիչն մեր: Բայց և ոչ մարդարեւիւքն կատարեաց զամենայն՝ զալ յաւիտեանս՝ կան արդարութեանն¹, որպէս Աստուած² ի ձեռն Պանիելի մարգարէին. զի զերիս յայտնեաց Աստուած փոփոխմունա, որովք³ ի ճշմարտագոյն աստուածգիտութիւնն մարդիկ յառաջ զալ կարացեն, ի կռապաշտութեանն խաւարէ ի չափաւոր ճաճանչ օրինացն լուսոյ, և անգուստ ի հզօրագոյն լոյսն Քրիստոսի աւետարանիս, և յաւետարանէ անտի⁴ ի հանդերձեալ անդիշէր լոյսն: Օչրորդ փոփոխումն կամ վարդապետութիւն կամ խոստումն՝ մարդիկ յայլոց մարգարէից ոչ ընկալան⁵. այլ զնորին հակառակն և պատուէր յոլովակի ի նոյն ինքն Փրկէն՝ ոչ զոք մարգարէ կամ առաքեալ յիս աշակերտացն իւրոց ընդունել:

Իսկ որ ասացեր յիս աշակերտացն տեսնն յիօթանասուն և յերկուս բաժանեալ մեզ⁶ մասունս՝ չէ՝ պղպտիքանդի մի՝ ստութեամբ զքեզ միօթարիլ կարծիցես զմեր սխալանս⁷ ինչ օրինակ առնելով: Եւ արդարեւ աղարտել է քոյդ, որ ոչ է նման ծառայիցս⁸ Աստուծոյ: Եւ զեարդ է՝ ես ասացից. միոյ լեզուի է վարդապետութիւնդ ձեր և միոյ ազգի⁽³⁴⁾, և ժամանակ երեման դուրս, որպէս դուքդ ասէք՝ թ ամ, փոքր ինչ աւելի կամ պակաս: Երդ յայսքան սակաւ ժամանակեան և միոյ ազգի ուսման դտանեմք բազում որոշմունս: Եւ որ ի գիտութիւն մեր հասին՝ են այսօրիկ. Քաւղի, Սաբարի, Թուրքայի,

1 Յ.՝ գալոց գլխաւորեանկան արդարութիւնն

2 Տ.՝ (յայտնեաց) Աստուած:—Բառգ՝ Աստուած գուցէ ընթեռնել է՝ ասաց:

3 2.՝ որով

4 Ի 2. պակասեր՝ անտի

5 2.՝ չրբորդ փոփոխումն. կամ վարդապետութիւն այլոց խոստումն. կամ մարգարէից մարդիկ ոչ ընկալան

6 Ի 2. պակասեր՝ մեզ

7 2.՝ ազալանս

8 2.՝ գծառայից

Ասորի, Մուրջի, Բասդի, անաստուած Զահզի¹, որք
ուրանան ղէութիւնն Աստուծոյ և զյարութիւնն և զա-
սացեալ քոյ մարդարէն, Հարիւրի: Աւ այս Հարիւրիս
երկու², մի մասն ոչ է խռովասէր, և միւս մասն այնքան
ունի առ ձեզ հակառակութիւն և ատկութիւն³, որ լա-
ւազոյն համարի զսպանանկն զձեզ քան զամենայն ար-
գարութիւն, անաստուած և թշնամի զձեզ կարգալով և
զիտելով, իսկ մեռանկն ի ձէնջ՝ առաջին ամենայն⁴ բա-
րեգործութեանց համարի: Աւ այս գործի ի վերայ
այդր, զի դու սրով կոտորելով զայնոսիկ, որ փոքր մի
խորշին ի կարծեաց քոց՝ չխորհիս⁵ մեղանչել յԱստուած:
Երդ եթէ ի քոյումդ⁶ աւաղիկ դառնին այնպիսի իրք,
որ մի ազդ էք⁷, մի լեզու, մի ազգապետ, նոյն և իշխան
և քահանայապետ և դահապետ՝ թէ արդարեւ մարդ-
կային իմաստիւք էին հաւատք քրիստոնէիցս՝ զինչ
Ղարմանք էին վատթարագոյն ևս հաւատ քան զձերդ
ի մեզ լինել: Կամք են⁸, փոքր ինչ պակաս կամ աւելի,
յորմէ (հետէ)⁹ Վրիստոս երեւցաւ, և տարածեցաւ ա-
ւտարանն ընդ ամենայն ազգս և լեզուս մարդկան ի
Վտարանն ընդ ամենայն ազգս և լեզունաց և ի Հոռ-
ժագաց մինչև ի ծագս տիեզերաց, ի Յունաց և ի բարբարոսն հե-
մայեցւոց քաղաքավարութիւնս¹⁰ և ի բարբարոսն հե-
ռաւորս և եթէ է¹¹ ինչ սակաւիմացութիւն¹² և այն
վասն լեզուն այլայլութեան: Փոքր ինչ որպէս¹³ տաս-
ցի, բայց ոչ այդպիսի աննուէր թշնամութիւն որպէս
քոյոյդ: Զ-ի որ հէ ասացեր՝ մի¹³ զայնոսիկ, որք պիղծք

1 2.¹ քուզի, սասարթուռապի . . .

պասլի, անաստուած քի

2 Ի Տ. պակասեր՝ երկու

3 Տ.¹ հակառակութիւն ատկութեան

4 Տ.¹ յամենայն

5 2.¹ խորհիս

6 Տ.¹ ի քումդ

7 2.¹ ազգէս

8 Ի 2. պակասեր՝ են

9 Թողաք այսպէս ըստ Տ.

10 2.¹ քաղաքավարութեան

11 Ի 2. պակասեր՝ է

12 Ի Տ. պակասեր՝ որպէս

13 Ի Տ. պակասեր՝ մի

և աղտեղիք էին¹ ի հեշտասիրութեան և ամբարշտալք յԱստուծոյ, որպէս և զայլ հիթանոսան՝² բերեալ մեզ համարիս, որ զգարշութիւնն իւրեանց ամենասուրբ անուամբն Վրիստոսի թագուցանել կարծեցին, և քրիստոնեայ³ ինքեանք զինքեանս կոչեցին. որոց հաւատքն հայհոյութիւն⁴ էին և մկրտութիւնն ևս պղծութիւն, զորս ի դառնալն իւրեանց ի պղծութենէն՝⁵ սուրբ եկեղեցին մկրտէր իրրև զհիթանոսան, զորս⁶ վաղ երարձ Աստուած ի միջոյ, և չգտանին⁷ ուրիք հետք: Եւ եօթանասունս կոչէին ի մեզ քրիստոնեայք⁸, և ամենեկին զնոյն սուրբ և զյաւիտենական կենացն դրաւական ընկալան զմկրտութիւնն: Եւ եթէ իցեն ինչ բանք ուրութ ի նոցանէն վասն փոքու իրիք՝ և այն ի հեռաւորսն և յայլալեզուն⁹, և մանաւանդ յայնոսիկ¹⁰, որ ի մեջ ձերոյ բռնակալութեանդ բնակեալ են՝ սակայն քրիստոնեայք են և ոչ վերստին պէտս ունին մկրտութեան: Եւ այս չեն ինչ զարմանք, եթէ յոյժ հեռաւորքն և այլալեզուքն չեն այնքան տեղեակք, որքան պարտն է, ճմարտութեան աւանդիցն. սակայն նոյն զիրք յիւրաքանչիւր լեզուն ողջ պահեալ, նոյն աւետարան առանց ամենայն սխալանաց¹¹: Եւ արդ զյոյով լեզուն թողից, յորս այս սքանչելի և փրկական աստուածդիտութիւնս բաշխեցաւ, բայց զսակաւսն յիշեցից. առաջին՝ մեր Յունացս. երկրորդն՝ Հռոմայեցւոցն. երրորդն՝ Եբրայեցւոցն¹². չորրորդն՝ Վաղդէացւոցն¹³. հինգերորդն՝ Եսոբւոցն. վեցե-

1 Տ.՝ են

2 Ձ.՝ աստ և ի ստորեւ՝ զհիթանոսան

3 Ձ.՝ քրիստոնեայք

4 Ձ.՝ որոց հայհոյութիւնք

5 Տ.՝ ի յիւրեանց պղծութենէն

6 Ձ.՝ զոր

7 Ձ.՝ չգտանին ի միջոյ ուրիք հետք

8 Ձ.՝ այլ և... քրիստոնեայսս

9 Ձ.՝ յայլ լեզուն

10 Ձ.՝ և Օր. Տ.՝ այնոցիկ:—Թողա՞յ պատեալ ըստ ուղագրութեան Տ.

11 Ձ.՝ առանց սղալանաց

12 Տ.՝ Բաղաղացւոցն

13 Ի Տ.՝ պակասէր չորրորդ լեզուն:

բորդն՝ Եթովպացւոյն¹. Խօթներորդն՝ Հնդկացն. ութե-
րորդն՝ ձեր Սառակինոսացդ. իններորդն՝ Պարսիցն. տաս-
ներորդն՝ Հայոցն. մետասաներորդն՝ Վրացն. երկուս-
սաներորդն՝ Աղուանիցն:

Եւ արդ ըստ քո² ասացուածիդ՝ զրեթէ միոյ կամ
զերկուց ազգաց³ փոփոխէր որ զգրեանն արդեօք. իսկ
զեւրդ և զայլոց ևս ազգաց, զորս յոյժ հռաւորս գի-
տէք ի մէնջ և ի միմեանց օտար լեզուօք և սովորու-
թեամբք: Բայց դուք սովոր էք առնել զայսպիսիս, մա-
նաւանդ Հաջաջն⁴ այն, որ ի կողմանս Պարսից առ ի
ձէնջ ազգապետ կացեալ՝ ժողովեաց զամենայն հին դը-
րեանն ձեր, և այլ ըստ իւր⁵ ախորժակացն գրեաց և
բաշխեաց ընդ ամենայն ազգն ձեր. զի կարի գիւրադոյն
էր ի միում ազգի և ի միում լեզուի գործել զայսպիսի⁶
ինչ որպէս գործեցաւն իսկ: Եւ թէպէտ այսպէս՝ սա-
կաւք⁷ մնացին Աբու-Թուռաբայ⁸ գրեանն, զի ամենեւին
նա ոչ կարաց բառնալ: Իսկ մէք նախ զի պատուէր սաս-
տիկ⁹ ընկալաք յԱստուծոյ՝ Հյանդգնել յայսպիսի իրս.
և դարձեալ եթէ յանդգնեալ ընդդիմանայր որ հրամանի
և նորա՝ անհնար էր դբաժանեալն յայդբան լեզուս դար-
ձեալ ի միասին հաւաքել և խնամով ըստ իւրաքանչիւր
լեզուի փորձել, ոչ զոյլ և պիտ¹⁰ թարգմանս յուղել և
նառուցանել, զի ի բաց բարձցին ի գրեանոյն՝ զոր բան կա-
միցին, և յաւելցնն՝ զոր ախորժակեցն: Եւ զայս ոչ ան-
գիտանաս, եթէ հակառակութիւնք են ի մեզ քրիստո-
նեայս, որպէս և դուդ ասացեր, թէպէտեւ ոչ վասն կա-

1 2.՝ Եթովպացւոյն

2 2.՝ քոյդ

3 Տ.՝ երկուց ազգի

4 2.՝ Հաճաճն

5 Ի Տ.՝ պակասէր՝ իւր

6 Տ.՝ այսպիսի

7 Թուի ընթեռնել՝ սակայն

8 2.՝ ապուստոսապոյ

9 2.՝ պատուէրս սաստին

10 Տ.՝ ոչ զոյլ և պիտ Օր. Տ. և 2.

այսպէս.— Թերեւս՝ զոր և պէտ

րևորագոյն ինչ իրաց. զիմօրդ և զգրեանն ոչ փոփոխէին¹ ազգքն ըստ իւրաքանչիւր կամաց: Արդ չգործեցաւ ինչ այսպիսի ի մէջ քրիստոնէիցս ոչ ի հեռաւորս և ոչ ի մօտաւորս. և դու մի՛ յաճախեիր զստեղդ², զի մի և զսա-
կաւ արդարն անհամեսցես:

Բայց ընդ այս յոյժ զարմանամ, զի խոտես³ զաւե-
տարանսն տեառն և զմարգարէիցն զիրս, ասելով, թէ
խանդարեցին⁴ մարդիկ զնոսա, և որպէս կամեցան գրե-
ցին. և դու զվկայութիւն⁵ անհաստատ կարծեացդ քոյ
անդուստ ջանացար⁶ ժողովիլ և զբան զոր առնուս⁷ ի
վկայութիւն՝ ի բաց բաժանես, զի ուր հայր զրեալ է՝
տէր կամ Աստուած փոխեալ⁸ դնես: Աթէ արդարու-
թեան ինչ ես ի խնդիր՝ կամ հաւանել պարտիս զրենոյն
և ապա առնուլ զնոսա ի վկայութիւն, կամ եթէ խո-
տես՝ որպէս ասես թէ խանդարեալք են՝ չառնուլ վկայ-
ութիւն ի նոցանէն: Պարտիս և ունիլ զերրորդն. զվկայ-
ութիւնսն, զորս⁹ առնուս՝ ոչ շրջիլ զնոսա ըստ քոյդ
կամաց¹⁰. այլ որպէս ի գրին կայ՝ այնպէս ասել զնոսա:

Յոյժ դժուարին է ծառայիցն Աստուծոյ, որք հնա-
զանդեալ են¹¹ հրամանաց նորա՝ խօսել ընդ ձեզ զի այլ
կամ զառաքելոցն՝ ի ծաղր ուժգին շարժին. խկ դուք
թէ և զանուանսն ոչ անարդէք, այլ¹² զբանս նոցա քա-
մահէք, մանաւանդ թէ զխօսողին նորօք: Ապա թէ ոչ

1 2.¹ փոխէին

2 2.¹ զստեղդ

3 Տ.¹ խոտեսցես

4 2.¹ աստ և գկնի՝ խանդարեցին,
խանդարեալք

5 2.¹ զվկայութեանն

6 2.¹ ջանացեր

7 2.¹ առնի

8 Ի 2.¹ պահասեր՝ փոխեալ

9 Տ.¹ զոր

10 Տ.¹ ըստ քոյ կամացդ

11 2.¹ հնազանդեալք են

12 Ի Տ.¹ պահասեր՝ այլ

զինչ արասցուք զասացեալսն առ Մովսէս «Այս եմ Աստուած Երրահամու և Աստուած Իսահակայ և Աստուած Յակոբայ»¹. և կամ թէ «Ահայք, արասցուք մարդ ըստ պատկերի մերում և ըստ նմանութեան»². և կամ թէ³ «Ահայք, իջցուք և խառնակեցուք զնոսա»⁴. և կամ թէ «Տէր տեղաց»⁵ ի Սոգոմ և ի Գոմոր հուր ի տեառնէ»⁶, տէր ի տեառնէ: Աւ այս ի Մովսիսի⁷ զրոյն, զորս ոչ ընթերցար դու և ոչ օրէնստեսցցին⁸ քո:

Օրինչ ցհրեշտակսն կարծիցես դու⁹ ասել Աստուծոյ պատկիսի ինչ որք և տեսանել զնա¹⁰ ոչ կարեն: Զեմք որպէս զքեզ եթէ վայրապար և հարեանցի կարծեմք զլրոց Աստուծոյ զասացուածս: Յո՞վ պատշաճ էր ասել Աստուծոյ պատկիսի բանս, եթէ ոչ առ Բանն իւր¹¹, որ է կերպարան էութեան նորա և ճառագայթ լուսոյ փառաց նորա, և ցոփին սուրբ, որ սրբէ և լուսաւորէ զամենայն¹²: Աւ զըպարտիմք ի ձէնջ իբրեւ զերից աստուածոց խոստովանող¹³: Ա՞ն՝ և ապա պատասխանեալ, ա՞նչ լուսն ալ իմն է արեգակն և այլ ճառագայթք նորա, զա՞նչ և թէպէտ և յարեգակնն է անտի է, և առանց ճառագայթէպէտ և յարեգակնն ոչ է արեգակն. և եթէ ասէ որ զճառագայթսն ծնեալ յարեգակննէ առանց ակտի կամ իրականի՝ ոչ ստէ: Աւ թէպէտ այլ ինչ է արեգակն և այլ ինչ ճառագայթն՝ ոչ եթէ վասն այնորիկ երկու աբեգակունք իցեն: Բայց քեզ արդեօք չթուի՞ պատշաճ: Արդ եթէ այսմ լուսոյ, զոր աչօքս մեր տեսանել կա-

8 2.¹ օրէնստեսցցին

9 Ի 2. պակասէր՝ դու

10 Ի 2. պակասէր՝ զնա

11 2.¹ եթէ ոչ բանն իւր

12 Տ.¹ զամենայն և լուսաւորէ

13 Տ.¹ զերիս Աստուածս խոստովա-

նօղս:—2.¹ աստուծոյ

1 Եւեջ Գ. 6:

2 Ծննդ. Ա. 26:

3 Ի 2. պակասէր՝ թէ

4 Ծննդ. ԺԱ. 7:

5 Տ.¹ տեղաց

6 Ծննդ. ԺԹ. 24:

7 2.¹ ի մօտէսի

րեմբ, և արարած է Աստուծոյ, երևի այսպիսի մաքուր
 յախտէ¹ ծնունդ, որ և գիշերաւ ծածկի և արգելանաւ
 շինուածոց՝ որչափ ևս առաւել² ինձ իմասցիս զաստու-
 ծայնոյն ինքնեղ և³ ինքնաբաւական և անգիշեր լուսոյն:
 Եւ զայս Հարկաւորեցայ օրինակաւ իւրք ցուցանել. զի
 պատուիրելոցն Աստուծոյ ի զիրս⁴ ոչ հաւանիս. այլ
 դքոյ կամոյ⁵ վեհագոյն քան զնոսա համարիս. զորս
 կամին՝ զրես ի նոցանէ, և զորս ոչն կամիս՝ խոտես և
 ի բաց ընկնուաւ: Անիծեալ ամենայն մարդ, որ երկուս
 կամ երկս խոստովանի աստուածս, զի Հարկ է զայնոսիկ
 այլացեղս և այլասկզբունս⁶ ասել Այլ մեք մի⁷ գիտեմք
 զԱստուած, արարիչ երկնի և երկրի, ոչ անբան, այլ ա-
 մենասուրբ և արուեստաւորիչ⁸ իւրով Բանիւն, որով
 արար և ունի զարարածս: Որոյ⁹ բան ոչ իբրեւ զմեր
 բանս յեա խօսելոյն լուծեալ և ի բաց բարձեալ, և մինչև
 խօսեալ՝ ոչ լուեալ և ոչ ծանուցեալ: Չաս գիտեմք Աս-
 տուծոյ Բան, ճառադայթ անխաւար և¹⁰ անորակ լու-
 սոյ, ոչ որպէս արեգական ճառադայթիցն և եթ ծնունդ,
 այլ ի վեր քան զկարողութիւն ասացուածիս մեր: Չաս
 կոչեն Որդի աստուածային զիրք, ոչ ախտաւոր կարօ-
 րինակ յարեգականէ ճառադայթք¹¹, և անորակ լու-
 սոյ, և բան ի մտաց: Եւ այս որչափ մարդկայինս կա-
 ռաց¹² թարգմանել լեզու զԲանին Աստուծոյ առ յԱս-
 տուծոյ¹³ ունեղ զգոյութիւն:

1 Տ.՝ ի յախտէ

2 Ի 2. պակասեր՝ ևս առաւել

3 Ի Տ. պակասեր՝ և

4 Տ.՝ որ ի զիրս

5 2.՝ կամոյ

6 2.՝ այլ սկզբունս

7 Ի 2. պակասեր՝ մի

8 2.՝ արուեստաւորին

9 2.՝ զոր

10 Ի Տ. պակասեր՝ և

11 2.՝ կարօտութեամբ

12 Տ.՝ ճառադայթ

13 2.՝ կարաց մարդկային

14 Տ.՝ առ ի յԱստուծոյ

կատարելոց¹ յերկրպագումն, և ի նոսին յորդորելով զնոսա:

Երգ տեսեալ Աստուծոյ զիւր պատկերն անարգեալ երկրպագութեամբ² բանասարկութիւն և զործովք հաճոյից նորա՝ ողորմեցաւ սմա³ որպէս բարերար և արդարեւ մարդասէր: Աւ զի այս էր փրկութիւն, ճանաչել զարարիչն իւր և ի բաց կալ ի թշնամւոյն՝ ըստ ժամանակի ժամանակի, որպէս ի խաւարի ի կռապաշտութեան անդ⁴ որպէս ճրագ լուցանէր զգիտութիւն իւր ի ձեռն ծառայից իւրոց մարդարեից: Աւ զի կուրացեալ էին⁵ միտք մարդկան և ոչ կարէին զբովանդակ աստուածութեան գիտութեանն ընդունել զլոյս՝ վասն այսորիկ զափաւոր գիտութիւնն իւր առ սակաւ սակաւ յայտնել մարդկան, որպէս կանխաւ ասացի, մինչև ցկատարումն ժամանակացն, որչափ հաճեցաւ Աստուած խրատել զմարդիկ: Աւ յառաջագոյն խոստացաւ մարդարեիք զգալունս մարմնով Բանին իւրոյ:

Աւ քանզի զմարմին և զհոգի և զամենայն ինչ առնելոց էր⁶ Աստուծոյ Բանն զմերս բաց ի մեղացն, և զի ոչ ոք կարաց ի մարդկանէ յայնքան խոնարհութեան⁷ ի ջանել աստիճան որքան նա՝ վասն այսորիկ զխոնարհացոյնս զնմանէ՝ որպէս զխոնարհագորունէ մարդոյ զիտեմք ասացեալ իսկ զբարձրագոյնն՝ իբրեւ զարդարեւ Աստուծոյ: Յիշեսցն⁸ արդեօք զոր ասացաք զՄովսիսի ասացեալն վասն հաւասարութեան⁸ Բանին առ նոյն ինքն Աստուած: Լուր նմին իսկ Մովսիսի յաղագս մարդկայէս երեւմանն. «Մարդարէ յարուսցէ ձեզ տէր Աստուած

1 2. կատարելոց: Թուի՝ կատարելով

2 Ի 2. պակասէր՝ երկրպագութեամբ

3 Տ.՝ նմա

4 Տ.՝ կռապաշտութեանդ որպէս

5 2.՝ կուրացեալք էին

6 2.՝ առնելոց էր

7 Տ.՝ այնքան ի խոնարհութեան

8 Տ.՝ զհաւասարութիւն

ձեր յեղբարց ձերոց իբրև զիս. նմա լուիջիք ըստ ամե-
նայնի՝ զոր ինչ և խօսեսցի առ ձեզ: Աւ հղեցի՝ ամե-
նայն մարդ, որ ոչ լուիցէ մարգարէին այնմիկ՝ սատակեա-
ցի անձն այն ի ժողովրդենէ իւրմէ»¹: Բազում և ոչ ե-
թէ մի մարգարէք յարեան յարացելի յիս Մովսիսի. այլ
զայս պատուէր յաղագս միոյն աննէ, և որ զօրաւորա-
զոյնս և դժուարահաւատալիսն էր խօսելոց:

Երդ եկեսցին քեզ պսուհեաւ հոյլք վկայութեանց
մարգարէից վասն դալստեանն Քրիստոսի: Բայց լուր
նախ զխոնարհազոյն ասացեալսն զնմանէ. զի զայսոսիկ՝
ախորժելով, որպէս կարծեմ՝ լսեա², թիրեա որպէս սան-
դիւղ³ ինչ պսուիկ ի բարձրագոյնսն, եթէ նորա իցն
կամք՝ հանեալ հուպ կացուցից: Առաւթ մարգարէանա-
լով ընդ նորա՝ ասէ. «ես եմ որդն և ոչ մարդ, նախա-
տինք մարդկան և արհամարհանք ժողովրդեան: Ամենե-
քեան⁴ որ տեսնէին զիս՝ այսպնէին զիս, խօսէին շր-
թամբք և շարժէին զզլուիս իւրեանց: Յուսացաւ ի
տէր, և ապրեցուցէ զնա, փրկեսցէ և կեցուցէ⁵ զնա.
զի կամի զնա»⁶: Աւ այս երբէք ոչ գործեցաւ ի Առաւթ,
բայց ի տէրն ի ժամ խաչելութեանն:

Երդ լուր նմին Առաւթի վասն նորա զբարձրագոյնսն
ասացեալ «Տէր ասաց ցիս. որդի իմ ես դու, ես այսօր
ծնայ զքեզ»⁷: Աւ յաղագս զամենայն հեթանոսսն ընդ
որ ի նա հաւատոց՝⁸ յարեաց ի նոյն, խնդրեա յինէն, և յունոգը-
տաց քեզ զհեթանոսս⁹ ի ժառանգութիւն, և յաւաց տէր
թիւն քեզ զձագս երկրի»¹⁰: Աւ զարձեալ. «Ասաց տէր

1 Բ. Օրէնք. ԺԲ. 15:

2 Տ.՝ կարծեմ ես (լուիցես)

3 Զ.՝ սանդղովք

4 Տ.՝ ամենայն

5 Տ.՝ փրկեսցէ զնա, կեցուցէ զնա

6 Սաղմ. ԻԼ. 7—9:

7 Սաղմ. Բ. 7:

8 Տ.՝ որ ի նայն հաւատովք. — Օր.

Տ.՝ հաւատաց

9 Զ.՝ զհեթանոսսն

10 Սաղմ. Բ. 9:

տեառն խնջ. նի՛ստ ընդ աջմէ խմմէ, մինչև եղից զթշնա-
միս քոյ պատուանդան ոտից քոյ: «Նոյք քեզ է սկիզբն
զօրութեան պայծառութիւն սրբոց քոց. յարգանդէ յա-
ռաջ քան զարուստակ ծնայ դքեզ»¹: Իսկ յաղազս յեր-
կինս մի զոլոյ աստուածութեանն բնութեան գարձեալ
նշանակեաց² Վաւրթ ասելով. «Ազորմութեամբ Տեառն
լի եղև երկիր, և Բանիւ տեառն երկինք Հաստատեցան,
և Հոգւով բերանոյ նորա ամենայն զօրութիւնք նորա»³:
Եւ Երեմիա⁴. «Տէր առաքեաց զիս և Հոգի նորա: Եւ
յաղազս մարմնանալոյ Բանին՝ լուր գարձեալ Երեմիայի⁵.
«Նա է Աստուած մեր, ասէ, ընդ որում ոչ Համարեսցի
այլ. եղիա զամենայն ճանապարհս իմաստութեան, և ետ
զնա Յակոբայ ծառայի իւրոյ և Իսրայելի սիրելոյ ի նը-
մանէ: Յետ այսորիկ յերկրի երեւցաւ և ընդ մարդկան
շրջեցաւ: Այս են զիւք Հրամանացն Աստուծոյ և օրէնք
Աստուծոյ, որք կան յաւիտեան: Վարձ, Յակոբ, և
բռնն Հար զնմանէն ընդ ծագումն առաջին լուսոյ նո-
րա: Երկուս ծագումն լուսոյ նորա եցոյց մարդարէս,
նախ՝ զանձառ խոնարհութեան, որով ծագմամբ զընդ-
Հանուր տիեզերս լուսաւորեաց աստուածգլխութեանն
ճառագայթիւք, իսկ զերկրորդն՝ ի Համաշխարհական յա-
րութեանն. յորմէ զգուշացուցանէ մարդարէս զերբայա-
կան ազգն և խրատէ, զի առաջնոյ ծագմանն Հաւատաս-
ցին և մի ապստամբք եղեցին, որպէս և եղինն իսկ, և
օտարք վայելեցցին ի փառս նորա, այսինքն Հեթանոսք:
«Վարձ, Յակոբ, և բռնն Հար զնմանէն ընդ ծագումն
առաջին լուսոյ նորա: Մի՛ տար այլում դիառս քո և մի՛
զօգուան քո ազգի օտարութեայ»⁶:

1 Սաղմ. Էթ. 1 և 3:

2 Զ.՝ Նշանակեալ

3 Տ.՝ Նոցա:—Սաղմ. ԼԲ. 6:

4 Իմա՝ Նոյցի. ԽԸ. 16:

5 Իմա՝ Բարուքայ. Գ. 36—Դ. 3:

6 Զ.՝ օտարացոյ

Անկնդիր լիք ասացելոցդ. ոչ զմարդանալոյն և եթ
 Եստուծոյ Բանին մարդարէացաւ, այլ յայտնապէս զու-
 շակեաց¹ և զհետուութեանն ասպտամբու-² թիւն² ըստ
 մարմնոյ Իսրայելին: Աչ ինչ արդիւ-³ լեւ այլ ևս ար-
 տաքնոյ⁴ ուրումն ոչ ըստ իւրոց կամաց⁵ մարդարէու-
 թեան, զոր և Մովսէս եղ յիւրում զբաւորութեանն.
 Իբրեւ զի զեղեցիկ է տուն քո, Յակոբ, և խորան քո,
 Իսրայէլ: Եւ յիս փոքր միոյ՝ «ելցէ այր ի զաւակէ նո-
 րա և տիրեսցէ ազգաց բազմաց, և բարձրացի քան
 զՎոզայ⁶ թագաւորութիւն նորա, և աճեսցէ թագա-
 ւորութիւն նորա»: Եւ դարձեալ՝ «ցուցից զնմանէն, և
 ոչ այժմ. կրանեցից, և ոչ ի մօտոյ: Ճաղեսցէ աստղ ի
 Յակոբայ և ծագեսցէ այր յԻսրայելէ, և հարցէ զիշխանն
 Մովարայ⁷, և առցէ աւար զամենայն որդիան Սեթայ⁸:
 Երբ թէպէտ իբրեւ զմարդոյ զայտոսիկ ասաց, այլ⁹ տես
 զեւրդ նշանակեաց զտիրելն նորա ամենայն հիթանոսաց:
 Ամմիցի¹⁰ս գիտել՝ որ է տիրելն նորա ամենայն ազ-
 գաց.— ամենեցուն¹¹ հաւատալ ի նա, զոր և դու իսկ տե-
 սանես: Յուցից և զիշխանն Մովարայ.— զոր զօրացուցա-
 ը իստոս զսատանայ հանդերձ դիւզքն, և զպաշտամունան.
 Նէին ի նոսա զկռոցն մոլորութիւն և զպաշտամունան.
 Քանզի Մովարացւոցն և որք ընդ նովաւ¹² ազգացն կը-
 ռապաշտութիւնք դարչեկազոյնք էին քան զամենայն ազ-
 գաց. զի և զանդամն առնացի և կանացի, որովք¹³ ա-
 նառակ յանկութիւնքն կատարին՝ պաշտէին:

1 2.¹ զուշակեալ

2 8.¹ զհետուութիւն ասպտամբու-
 թեանն

3 2.¹ արդիւլէ

4 2.¹ արտաքոյ

5 8.¹ յիւրոց կամաց

6 2.¹ զզոզայ

7 8.¹ Մովարայ

8 Թուոց. Իր. 5, 7, 17,

9 Ի 8. պակասէր՝ այլ

10 2.¹ ամենեցունց

11 2. և Օր. 8.¹ նովաւ.— 8. ազգէր՝
 նորք

12 2.¹ որով

Եւ զինորդ բարձրացաւ քան զՎոգայ թագաւորու-
թիւնն նորա: Չի նորայն որպիսի ինչ էր՝ երկրաւոր էր¹,
իսկ Վրիստոսին երկնաւոր է: Եւ զի այսպիսի է Վր-
րիստոսի թագաւորութիւնն՝ մի ստունդաներ զճողւոյն
ասացեալն ի Վաւթայ, «Աստուած, ասէ, զերսուունս քո
արքայի տուր, և զարդարութիւնս քո որդւոյ թագա-
ւորի»²: Եթէ ոչ է³ երկնաւոր և երկրաւոր թագաւորի
որդի Վրիստոս, ըստ աստուածութեանն որդի Աստու-
ծոյ, և ըստ մարդկութեանն՝ Վաւթի, որպէս բազում
անգամ ասացաք: Վարձեալ ի վերայ ածէ. «Մնացէ, ա-
սէ, ընդ արեւու յառաջ քան զլուսին ազգաց յազգս»⁴,
և տիրեսցէ նա ի ծովէ մինչև ի ծով և ի գետոց մինչև
ի ծագս տիեզերաց, և երկիր պազցեն նմա ամենայն ազգք
երկրի, և ամենայն ազգք⁵ ծառայեսցեն նմա. աղօթեա-
ցեն⁶ առ նա յամենայն ժամ և զօրհանապաղ օրհնեսցեն
զնա: Եղիցի՝ անուն տեառն օրհնեալ զի յառաջ քան
զարեւ է անունն նորա: Օրհնեսցին նովաւ ամենայն ազգք
երկրի, և ամենայն ազգնք երանեսցեն նմա»⁷: Երդ ո՞ր
ոչ⁸ զարհուրեսցի՝ ի վերայ սոսկ մարդոյ զաւակի Վաւ-
թի զայստոսիկ իմանալ և ոչ ի վերայ ըստ մարմնոյ որ-
դւոյն Աստուծոյ, և ի ձեռն խաղաղական հաւատոց⁹
թեանց¹⁰ և զերութեանց: Չսոյն ի նոյն սաղմոսին յայտ-
նապէս ասէ. «Ծագեսցէ յաւուրս նորա արդարութիւն և
բազում խաղաղութիւն, մինչև սպառնացի լուսին»¹¹:

1 2.¹ Ինչ է երկրաւոր է

2 Սաղմ. ՀԱ. 1:

3 2.¹ ոչ էր

4 8.¹ յազգաց ազգս:

5 2.¹ ազգ

6 2.¹ յաղօթեսցեն

7 Սաղմ. ՀԱ. 5—17:

8 2.¹ ոչ ոք

9 8.¹ հաւատոցն

10 8.¹ արեանհեղութեանց

11 Սաղմ. ՀԱ. 7:

Պարձեալ և մարդարեւն Միքիւ¹ ասաց Աստուած.
 «Եւ դու Բեթզահէմ² տունդ Եփրաթայ³ սակաւաւոր,
 իցես լինել ի հաղարաւորս Յուդայ: Ի քէն ելցէ ինձ լե-
 նել առաջնորդ, որ հովուեսցէ զԺողովուրդ իւր զԲա-
 րայէլ և եւք նորա ի սկզբանէ աւուրց աշխարհի»⁴: Եւ
 սոսկոյ մարդոյ եւք ոչ է հնար լինել ի սկզբանէ աշխար-
 հի: Եւ Երեմիայիւ դարձեալ ասաց Աստուած. «Մարդ
 է և ո՞վ ծանօցէ զնա. ակնկալութիւն Բարայէլի Տէր:
 Ամենեքեան որք⁵ թողին զքեզ՝ ամաչեսցեն, հեռացեալքն
 Երկրի գերեցին. զի թողին զտէր, զաղբիւր ջուրցն կե-
 նաց»⁶: Բայց Բարայէլ կոչէ ոչ զանհաւան շրէայսն⁷, այլ
 որք տեսն զԲանն Աստուծոյ և հաւատացին, եթէ Աս-
 տուած յԱստուծոյ է. զի Բարայէլ սրատեսող թարգմա-
 նի ի լեզու երրայեցի⁸: Երդ տեսող զԲարայէլ⁹ կամի
 Աստուած՝ լուր ի ձեռն Ասացեաց ասացելոյն. «Մանուկ
 ծնաւ մեզ, որոյ իշխանութիւն իւր ի վերայ ուսոց իւ-
 րոց. և անուն կոչեցաւ նմա Հրեշտակ մեծի խորհրդոյ,
 սրբանչիլ խորհրդակից, Աստուած հօգոր, իշխան խաղա-
 ղութեան, հայր հանդերձելոյ աշխարհին»¹⁰: Հրեշտակ ա-
 սաց՝ վասն առանց մեղաց մարդկութեանն. իսկ սրբան-
 չիլ խորհրդակից և Աստուած և¹¹ հօր՝ վասն անուան
 տառութեանն: Եւ ի վերայ բերէ զայսոսիկ. «մեծ
 խաղաղութիւն նորա, և խաղաղութեան նորա չիք սահ-
 ման: Յաթոն Պաւթի նստցի և զթաղաւորութիւն նո-
 րա փառաւորեսցէ, և զօրացուցէ զնա իրաւամբք և ար-
 դարութեամբ¹² յայսմհեաէ և յաւիտեանս ժամանակաց»¹³:

1 Տ.՝ Միքէիւ.

2 Տ.՝ Եփրատայ

3 Միքիւ Ե. 2:

4 Տ.՝ որ

5 Երեմ. ԺԵ. 9—13:

6 Տ.՝ հրեայսն

7 Տ.՝ հերբայեցի

8 Տ.՝ զի Բարայէլ

9 Եսայի Թ. 6:

10 Ի Տ. պակասէր՝ և

11 Տ.՝ արդարութեամբք

12 Եսայի Թ. 7:

Արդ, եթէ ոչ նստաւ յաթոռն Վաւթի և ոչ թա-
զաւորեաց Խարայել¹ զի ոչ զանցաւոր աթոռոյ ասէ, այլ
զայնմանէ, զորմէ ասաց Աստուած ց' Վաւթի. «մինչև
ցյաւիտեանս սրտորաստեցից զզաւակ քո, և շինեցից
ազգէ յազգ² զաթոռ քո որպէս զաւուրս երկնից»³: Աւ-
ապա զեւորդ կամ ո՞ր աթոռ էր Վաւթի, որ եղև յա-
ւիտեան կամ որպէս զաւուրս⁴ երկնից, եթէ ոչ՝ երկնա-
ւոր թագաւորութիւնն⁵ ըստ մարմնոյ Վաւթի որդւոյն,
որ է Քրիստոս, զորմէ և ասացն իսկ. «յաթոռն Վաւ-
թի նստցի, և զթագաւորութիւն նորա փառաւորեսցէ
և զօրացուցէ՝ իրաւամբք և արդարութեամբ⁶ յայսմհե-
տէ և յաւիտեանս ժամանակաց: Յայտ է, թէ առաւել
փառաւորագոյն և զօրաւորագոյն թագաւորութիւնն
Քրիստոսի ըստ մարմնոյ որդին⁷ Վաւթի փոխեաց զնո-
րա⁸ թագաւորութիւնն ի վեր յերկինս ի յաւիտեանականն⁹
և յանհասանելին: Պարտիս ուշադրել և Ասացեայ. «Ա-
հա կոյս յղութիւն կալցի և ծնցի որդի, և կոչեսցին զա-
նուն նորա Լմմանուէլ¹⁰, այսինքն ընդ մեզ Աստուած»¹¹:

Աւերմ և զայլ վկայութեանց¹² յովովագոյն հոյլս, զորս¹³
համառօտել օգտակարագոյն վարկաք, զի մի լսողքն ըզ-
ձանձրութիւն ակտաացին: Թէ կամիցիս՝ լուր և վասն
անձառ խոնարհութեան չարչարանաց նորա, զորս կա-
մաւորաբար կրեալ համբերեաց զնոցին կանխաւ մարգա-
րէիցն զուշակումն¹⁴: Ասացեալ ասաց Հոգին սուրբ. «ես

1 Տ.¹ յազգէ յազգ

2 Տ.² զաթոռս երկնից:—Սաղմ. 2Ը,
29:

3 Տ.³ աթոռ զաւթի կամ եղև յա-
ւիտեան կամ որ զաւուրս

4 Տ.⁴ զերկնաւոր թագաւորութենէ

5 Տ.⁵ արդարութեամբք և իրաւամբք

6 Տ.⁶ որդւոյ

7 Ի 2. պակասեր՝ զնորս

8 Տ.⁸ յաւիտեանականն

9 Տ.⁹ եմմանուէլ

10 Նստցի է. 14:

11 Տ.¹¹ և այլ վկայութիւնս

12 Տ.¹² զոր

13 Տ. և Օր. Տ. այսպէս:—Տ. ուզգէր՝
ըստ նոցին... զուշակման

ոչ խստանամ և ոչ ընդդէմ դառնամ: զթիկունս իմ և-
տու ի հարուածս և զճնոտս իմ յապտակս, և զերեսս
իմ ոչ դարձուցից յամօթոյ ընդ երեսս թքանելոյ¹: Զի՞նչ
և ի ձեռն Զաքարիայ ասաց Աստուած. «Եթէ² բարեոք
թուի յաչս ձեր՝ տուք զվարձս իմ: ապա թէ ոչ զրոյց
արարէք: Եւ կշռեցին զվարձս իմ երեսուն արծաթի³:
Եւ այս զործեցաւ ի Փրկիչն, վաճառել⁴ յիւրմէ աշա-
կերտէն, մատնեալ⁵ ի մահ, որպէս և այլ մարդարէու-
թիւնքն, որ կատարեցան ի տէր, զորս պատմեն սուրբ
աւետարանքն. զոր թէ⁶ կամիցիս՝ ընթերցցիս⁷ խնամով
աւետարանքն. զոր թէ⁸ կամիցիս՝ ընթերցցիս⁹ խնամով
և այսպէս գտցիս: Ընդ բազմաց և Պաւլոս¹⁰ ասաց մար-
դարէութեամբ վասն սոցին. «որ ուտէր զհաց իմ՝ մե-
ծացոյց ի վերայ իմ զգարչապար իւր¹¹: Եւ միւս
ազգմանն ի ձեռն¹² Ասայիայ. «Ահա աղիկ ի միտ առցէ
մանուկ իմ, վերասցի և բարձրացի և փառաւորեսցի¹³
յոյժ: Զոր օրինակ զարմասցին ազգք բազումք ի վերայ
քո, և կարկեսցին թաղաւորք զբերանս իւրեանց ի վերայ
քո, և զի որոց ոչ պատմեցաւ վասն նորա՝ տեսցին, և ո-
րոց ոչ իցէ լուեալ ի միտ առցին: Տէր, ո՞ հաւատաց
ի լուր մեր, և բազուկ տեսան իմ յայանեցաւ: Պատ-
ի մեղք առաջի նորա իբրեւ զմանուկ, իբրեւ զարմատ ի
ծարաւուտ երկրի: Տեսաք մեք զնա, և ոչ գոյր նորա
տեսիլ, և ոչ գոյր նորա զեղեցիութիւն. այլ տեսիլ նորա
անարգ՝ նուազեալ քան զամենայն օրդոց մարդկան: Եւ
մի ի հարուածս, և զիտէ համբերել ցաւոց. զի դար-
ձուցեալ զերեսս իւր անարգեցաւ, և ոչ ինչ համարե-

1 Եսայի Ծ. 5—6:

2 2. թէ

3 Զաքարիա ԺԱ 12:

4 2. վաճառել

5 Տ. և մատնել

6 Ի 2. պակասեր՝ թէ

7 Տ. ընթերցեր

8 Սաղմ. Խ. 10:

9 Ի Տ. պակասեր՝ ի ձեռն

10 Ի Տ. պակասեր՝ և փառաւորեսցի

ցաւ: Նա զմեզս մեր բառնայ և վասն մեր չարչարի. և մեք համարեցաք զնա ի ցաւս և ի հարուածս և ի չարչարանս իբրեւ Նստուծոյ: Բայց նա վիրաւորեցաւ վասն մեղաց մերոց և պատժեցաւ վասն մերոյ անօրէնութեան. խրատ խաղաղութեան մերոյ ի նմա. և նորա վիրօքն բժշկեցաք: Ամենեքեան որպէս ոչխարք մոլորեալք, այլ ի ճանապարհի իւրում¹ մոլորեցաւ: Աւ տէր մատնեաց զնա առ մեզս մեր, և նա առ վշտին ոչ բանայ զբերան իւր: Իբրեւ ոչխար ի սպանդ վարեցաւ. իբրեւ որոջ² առաջի կտրչի անմոռնչ կայ՝ այնպէս ոչ բանայ զբերան իւր: Առ խոնարհութեան նորա դատաստան նորա բարձաւ. և զազգատոհմն նորա ո՞ պատմեցէ. զի բառնան յերկրէ կեանք նորա: Յանօրէնութեանց ժողովրդեան ի մոյ ի մահ վարեցաւ. զի անօրէնութիւն ոչ դործեաց, և ոչ դտաւ նենգութիւն ի բերան նորա³:

Երբ զայսքան⁴ վկայութիւնս Հոգւոյն սրբոյ, զորս⁵ խօսեցաւ ի ձեռն ծառայից իւրոց մարգարէից՝ միայն Մահմետին քոյ բանիւ ուրանաս և սո՛ւտ առնես: Աւ ո՞ւր է իւր իսկ օրինադրին քո հրամանն՝ առանց երկուց վկայից ոչ հաստատել: Աւ ոչ կարի յոյժ փոքրագոյն է իրա: Իսկ զեհմրդ զայսպիսի⁶ ահաղին հայհոյութիւն միայն նորա բանիւ խօսել ոչ պատկառես⁷: Օք օրինադրին զահաղին զստութիւնն⁸ մոռացա՛ր արգեօք, թէ և գիտես իսկ ոչ—զՄարիամ, զԱմրամայ դուստրն, զԱհաբոնի գբոյն⁹, նա է մայր տեառն մերոյ: Աւ ի ժամանակացն յայնցանէ մինչև ցմայր տեառն են ամբ¹⁰ պա-

1 2.¹ ի ճանապարհէ իւրմ

2 2. օրւոջ

3 Նայի ԾԲ. 13—ԾԳ. 8:

4 8.¹ այսքան

5 2.¹ զոր

6 8.¹ այսպիսի

7 8.¹ խօսել ոչ պատկառես

8 8.¹ ստութիւնն

9 8.¹ գբոյն

10 2.¹ յամբ. առ—Թուի. առ

կաս երեսնիւ, իսկ ազգք¹ 15: Թէ արդարեւ մարմնեղէն
և ոչ քարեղէն ունիցիս երեսս՝ ամառն ընդ այսքան²
յայտնութիւնս յայտնի ստութեանդ³: Օր ի Յուդայի
ցեղէ անախ⁴ խոտացաւ Աստուած զգալուստն Վրիս-
տոսի. և Մարիամ Ամբամայ դուստրն ի Վեկայ էր, և
այնքան երիցազոյն ժամանակօք զոր ասացի: Բայց յո-
լովազոյն⁵ և զգայազոյն ստութեանդ ձերոյ որքան ան-
հար է դալ զհետ՝ սակայն թէ և առասպելք քո ան-
հաստատութեանդ ամբաւ ստութեանց զոն խորք՝ փոքր
դուլիւ ճշմարտութեան ցամաքեցուցուք⁶:

Ասացիր վերադրելով զօրինացն և զաւետարանացն
և զսաղմոսացն, թէ խանդարեցիք դուք և չլէպք, և ի
վերայ ածեր, եթէ վկայեմ թէ⁷ Աստուծոյ են: Եթէ
մերքս շփոթեալք են և ապականեալք⁸, քոյն ուր է, ո-
րում վկայեցիր: Եղէ, ցոյց ինձ զայլ գիրս զՄով-
սիսի⁹ և զմարդարեիցն և զսաղմոսս¹⁰ Վաւթի, զոր տեսի
ցուք, կամ զայլ աւետարան: Ոչ ամօթոյ է¹¹ արժանի
ստութիւնդ և առասպելազոյն քան զամենայն ստու-
թիւն: Վոնեա ի վերայ ած, եթէ ես ոչ էի անդ, և մի
դուք հաւատայք: Ով այր դու, զվկայութիւնսդ, որ
յայսց որ առ մեզ աւետարանացս առնուս¹², (թէպէտ և
զնոսին բռնադատես և այլայլես) և տակաւին ասես ե-
թէ զայստսիկ խանդարեալ է ձեր՝ աղէ յայնմ աւետարա-
նէ խօսեաց, զոր ետես օրէնսդիրն քո, ապա գիտեմ եթէ
զճմարիան¹² ասես:

1 2.՝ ազգ

2 8.՝ այդքան

3 8.՝ ստութեանց: — Օր. 8.՝ ստու-
թիւնս

4 8.՝ ցեղէն

5 2.՝ զալովազոյն

6 8.՝ ածեր թէ վկայ եմ եթէ

7 8.՝ չթոթեալեն և ապականեալ

8 2.՝ այլ գիրս զմասիսէ: — 8.՝ Մով-
սիսի

9 2.՝ զսաղմոս

10 1.՝ 2.՝ պակասէր՝ է

11 1.՝ 2.՝ պակասէր՝ առնուս

12 2.՝ ճշմարիտ

Եւ որ ասացեր, եթէ մի են հաւատք՝ արդարեւ մի են հաւատք եւ մի մկրտութիւն, եւ ոչ զոյ այլ հաւատաւանդեալ յԱստուծոյ եւ ոչ պատուէր առեալ¹ ի մարգիկ: Եւ որ ասացերն՝ չաղօթեցին օրէնքն յոր կողմն աղօթէքդ, եւ ոչ հաղորդեցան զձեր հաղորդութիւն՝ այս բաժանաց եւ ընդ վայր² խնդրոց են հոյսք, զի կողմն աղօթիցն մարդարեւից³ չերևէր: Բայց դու միայն յարգել կամիս զհեթանոսական զոհանոցն, զոր տուն Աբրահամու անուանեցեր: Եւ ոչ ուրիշ յաստուածային զիրս դասնեմք՝ զԱբրահամ հասեալ ի տեղին յայն⁴, զոր օրէնսդիրն քո շուրջանակի երկրպագել ազգիդ ձերոյ ուսոյց: Իսկ հաղորդութեան խորհրդոյն ի տեղւոջ իւրում եղից զպատասխանին:

Ելլ այժմ նախ զաւետարանացն ասացուածս տեսցուք, թէ արդարեւ այսպէս⁵ իցէ, որպէս դուդ կարծես: Աղօթեաց արդարեւ Յիսուս ըստ մարդկութեանն, զոր էառ ի մէջ առ ի զմեզ ուսուցանելոյ. եւ ըստ աստուածութեանն ոչ է⁶ կարօտ աղօթից: Ելլ յաղօթիչն ոչ ասէր՝ որպէս դուդ գրեցեր, այլ թէ⁷ «Հայր, եթէ հնար է անցի դբաժակս զայս յինէն»⁸, ցուցանելով թէ մարդ եմ ճշմարիտ. զի թէ⁹ յաստուածութենէն ոք թերի զԱստուծոյ Բանն խոստովանի՝ կորուսանէ զյոյս կենաց իւրոց, նոյնպէս եւ եթէ ի մարդկութեանս ոք կատարեալ զնա ոչ խոստովանի:

Բայց տես զճշմարտութիւն աւետարանացն եւ զմեր հաւատացելոցս, զի եւ խոնարհադոյնքն եւ բարձրադոյնքն

1 2. եւ 0բ Տ. այսպէս:—Տ. ուղղէր՝ տուեալ

2 2.՝ ընդ վայրի

3 2.՝ մարդարեւից աղօթիցն

4 Տ.՝ ի տեղիսն յայնոսիկ

5 2.՝ թէ այսպէս արդարեւ

6 Ի Տ. պակասեր՝ է

7 2.՝ եթէ

8 Դուդ. ԻԲ. 42:

9 2.՝ ճշմարիտ եմ: եթէ

ողջ պահին ի զիրս աւետարանացն: Եւ եթէ ապակա-
նէաք կամ մէք կամ առաջինքն՝ ընդէ՞ր զխոնարհադոյն
ձայնն յաւետարանացն ոչ բառնայաք: Ասաց. «ոչ կարէ
որդի մարդոյ յանձնէ առնել և ոչ ինչ՝ այլ ձայրն, որ
յիս բնակեալ է՝ նա դործէ զգործն»¹: Եթէ հաւատաս
այնմ² զբեւոյցն «ոչ կարեմ յանձնէ առնել և ոչ ինչ»՝ հա-
ւատա և այնմ, թէ «ձայրն, որ յիս բնակեալ է՝ նա գոր-
ծէ զգործն»: Եթէ հաւատաս կրկնողին ի ժամ³ մահուն
կենարար, և քրտանցն որ վասն Ադամայ քրտանցն կը-
րեաց, զոր ինքն անմարմնաբար ասաց ցԱդամ. «Բըր-
տամբք կրեսաց քոց կերիցես զհաց քո»⁴, և առ ի հրեշ-
տամբք կրեսաց քոց կերիցես զհաց քո»⁵, և առ ի հրեշ-
տակէն զօրանալոյ, որ ոչ վասն զնա զօրացուցանելոյ,
այլ հրեշտակաւն զկարծիս աշակերտացն նորա հաստա-
տելով, զի իբրեւ ընդ մարդ լոկ նայէին և մարդ սոսկ
կարծէին՝ վասն այնորիկ զի գոնեա ի հրեշտակին խօսակ-
ցութենէ ի վիր քան զմարդ սոսկ կրեւիցի,— արդ եթէ
այսմ⁶ հաւատաս՝ հաւատա դու և⁷ այնմ, որ ասաց ի
նմին զիրս. «ես զնեմ զանձն իմ անձամբ իմով և դար-
ձեալ անձամբ իմով առնում զսա»⁸: Եւ դարձեալ ոչ ա-
սաց. «առաքեաց զիս Աստուած առ տիեզերս, և դառ-
նամ առ նա», որպէս և դուդ զրեցիր, այլ թէ՝ «որ ա-
ռաքեացն զիս ձայր՝ ընդ իս է»⁹. և դարձեալ՝ «ելի ի
նօրէ, և եկի յաշխարհ, դարձեալ»¹⁰ թողում զաշխարհ և
կրթամ առ ձայր»¹¹: Բայց ուր ձայր զրեալ է՝ դու զայն
Տէր կամ Աստուած շրջես, և անձամբ զանձն իրաւա-
ցուցանել¹¹ կարծես:

7 Յովհ. Ժ. 17—18:

8 Յովհ. ԺԶ. 32:

9 Տ.՝ կամ դարձեալ

10 Յովհ. ԺԶ. 28:

11 Տ.՝ զանձն քո արգարացուցանել

1 Յովհ. Ե. 19: ԺԴ. 10:

2 Տ.՝ յայնմ

3 Զ.՝ և ի ժամ

4 Մենդ. Գ. 19:

5 Զ.՝ այսմ եթէ

6 Ի 2. պակասեր՝ և

Յոյժ կարծեաց յանիրաւութենէ¹ զմինս և եթ ոչ ստեցեր. այլ թէև զվկայութիւնն ուղիղ եղեր՝ Հաւանել ոչ կարացեր, «որ Հաւատաց յիս՝ ոչ Հաւատաց² յիս, այլ յայն որ առաքեալն զիս»³, այսինքն է ոչ յերևելի մարդս, այլ յաներևոյթ Աստուած բանս: Եւ դարձեալ՝ «որ ահարզէ զիս՝ անարզէ զառաքելն իմ» և «որ տեսանէ զիս՝ դայն տեսանէ որ առաքեալն զիս»⁴: Առաքի իբրև մարդ և առաքէ իբրև Աստուած⁵: Ասաց աշակերտացն. «Հայր իմ մեծ է քան զիս»⁶. քան զմարդկութիւնն է մեծ, թէ ոչ՝ զիւրոյ դարձեալ ասէր. «Դս և Հայր իմ մի եմք»⁷: Ասաց յաղօթսն, որպէս և զրեցեր, «զի ծանիցեն զքեզ միայն»⁸ ճշմարիտ Աստուած, և զոր առաքեցեր զՅիսուս Քրիստոս»⁹: Ահա ինոյն պատուի աստուածութեանն եղ զՅիսուս Քրիստոս: Երդ եթէ սոսկ մարդարէ էր՝ արժան էր ասել՝ զի ծանիցեն միայն¹⁰ ճշմարիտ Աստուած և զՄովսէս և զայլ մարդարէս, և ապա զՅիսուս: Երդ ի բաց թող զբաշտողանօք լի իմացութեամբ. քանզի էր Աստուած կատարեալ, և առմամբ մարդկութեանս¹¹ եղև մարդ ճշմարիտ:

Եւ զխոնարհադոյնսն գտանեմք զնմանէն ասացեալ իբրև զմարդոյ, որպէս բաղում անգամ ասացի, և զբարձրադոյնսն որպէս արդարև Աստուծոյ¹²: Փորձի ի սատանայէ ի ձեռն ծածկութիւն, այսինքն է մարմնոյն¹³. քանզի լուեալ սատանայի զձայնն, որ ի մկրտութեանն ասելով Աստուծոյ՝ «Ես է որդի իմ սիրելի, ընդ որ Հաճե-

1 Տ.՝ յոյժ գործես անիրաւութիւն

2 Զ.՝ Հաւատաց յիս ոչ Հաւատաց յիս

3 Յովհ. ԺԲ. 44:

4 Յովհ. ԺԲ. 45, 48:

5 Զ.՝ իբրև զմարդ... իբրև զաստուած

6 Յովհ. ԺԲ. 28:

7 Յովհ. Ժ. 29:

8 Ի Տ. պակասեր՝ միայն,

9 Յովհ. ԺԲ. 3:

10 Տ.՝ զմիայն

11 Ի Զ. պակասեր՝ մարդկութեանս

12 Ի Տ. պակասեր՝ և զբարձրադոյնսն

որպէս արդարև Աստուծոյ

13 Տ.՝ մարդոյն

ցայն¹ զարհուրեալ սոսկացաւ, և ոչ զիտէր վասն զյլ ար-
դեօք եղև ձայնն: Իսկ տէրն զպահոցն քառասնօրեայ² ժամա-
նակ առաջի արկեալ՝ որպէս ձայնիւ ինչ ցուցանէր³ զինքն
և վասն իւր եղև զձայնն. զի միշտ բնդ առաքինու-
թեան փութացօղսն նախանձի և արամի չարն. և մա-
տուցեալ տեսանէ մարդ զտէրն: Իսկ նա իբրև զիտակ⁴
ամենայնի՝ իբրև մարդ առնէ նմա զպատասխանին, չար-
ժանաւորեալ զթշնամին մեր՝ և յայտնել զկատարելու-
թիւն խորհրդոյն: Այլ զիմարդ ոչ ընթերցար, եթէ յեա
կատարելոյ փորձութեանն ի բաց եկաց ի նմանէ սատա-
նայ առ ժամանակ մի. և հրեշտակք մատնան և պաշ-
տէրն զնա⁵: Աւ հրեշտակք զսոսկ մարդ ոչ⁶ պաշտեն: Ի
ձմարտութենէն և եթ, որպէս երեւի, փախչիս⁷, և ոչ
այլ ինչ կամիս: Աւ այս է զոր ասեմա՝ աստուածանիս,
զմեր տէրն բնդդիմանաս, և մարդ սոսկ խոստովանիս,
յօրինակ ածելով զԱդամ, թէ և նա առանց ծնօղաց
Աստուծոյ ծնեալ եղև:

Իսկ զկենարար մահուանէն, որ լուեալ ևս ևս⁸, ա-
սելով ոչ ումէք կարօղ դու ի մարդկանէ սպանանել զնա.
և եթէ սոսկ մարդ է ըստ քո կարծեացդ⁹ զինչ անհա-
ւատ է մեռանել մարդոյ: Արդ քաջ միտ գիր և խորհեա-
յայտսիկ. և զի¹⁰ դու զխոնարհագոյնան, որ յաղագս
տեսանն ձայնս՝ հեշտութեամբ ընդունիս, և զբարձրա-
դոյնան ի բաց լքանես և ընկենուս: Լուր նոցին իսկ
աւետարանացն յաղագս այսոցիկ: Յովհաննէս աւետա-
րանիչ յաղագս որոյ ասէ¹⁰. «որ հաւատայ յորդի՝ ընդու-

1 Մատթ. Գ. 17:

2 Տ.՝ զքառասնօրեայ

3 Տ.՝ ցուցանէ

4 Չ.՝ իբր զգիտակ

5 Մատթ. Գ. 11:—Ղուկ. Գ. 13:

6 Ի Տ. պակասէր՝ ոչ

7 Չ.՝ երեւի թէ փաղչիս

8 Ի Չ. պակասէր՝ ևս

9 Չ. ըստ բոլոր կարծեացդ

10 Տ.՝ ասելով

նի զկեանսն յաւիտենականս¹. և որ ոչն հնազանդի որդւոյ՝ ոչ տեսցէ զկեանս. այլ բարկութիւնն² Աստուծոյ մնայ ի վերայ նորա»³: Եւ դարձեալ Յովհաննէս Օւփարիայի որդին ասէ. «ահա Յիսուս դառն Աստուծոյ՝ որ բառնայ զմեզս աշխարհի»⁴: Եւ նոյն ինքն սկիզբն Յովհաննու աւետարանին՝ «Ի սկզբանէ էր բանն, և բանն էր առ Աստուած, և Աստուած էր բանն: Նա էր ի սկզբ բանէ առ Աստուած: Ըմենայն ինչ նովաւ եղև և առանց նորա եղև և ոչ ինչ»⁵: Եւ նոյն ինքն Աստուծոյ բանն հանդերձ մարմնովն ասէր. «որ ետես զիս՝ ետես զհայրն իմ»⁶. և «որպէս զիտէ զիս հայր՝ զիտեմ և ես զհայրն»⁷. և «որ առաքեաց զիս հայր՝ ընդ իս է»⁸: «Եւրանեմ ես առ հայրն իմ և առ հայր ձեր, և Աստուածն իմ և Աստուած ձեր»⁹: Հայր նորա բնութեամբ, և մեր¹⁰ շնորթիւն որդիս Աստուծոյ լինելը որոց հաւատասցեն յամեզ, և մեր¹¹ բնաբար: Առաքի իբրև զմարդ, և առաքէ իբրև զԱստուած. «որպէս առաքեաց զիս հայր՝ և ես առաքեմ զձեզ»¹²: Բայտ այսմիկ և ամենայն ձայնք աւետարանացն¹³:

Իսկ¹⁴ որ ասացերն՝ անձն իշխանաբար զթլփառութիւնն մեզ ի մկրտութիւն փոխել և զընհան ի հաղորդութիւն օրհնութեան հացի և բաժակի՝ զայս ոչ

1 Տ.՝ յաւիտենական

2 Տ.՝ զբարկութիւնն

3 Ի Տ. պակասեր՝ Ձեաց ի վերայ նորա—Յովհ. Գ. 16:

4 Յովհ. Ե. 29:

5 Տ. յաւելցր առա՝ և այլն—Յովհ. Ե. 1—2:

6 Յովհ. Ժ. 9:

7 Յովհ. Ժ. 13:

8 Յովհ. Ժ. 32:

9 Յովհ. Ի. 17:

10 Տ.՝ մեր

11 Յովհ. Ե. 12:

12 Չ.՝ սորա

13 Տ.՝ մեզ

14 Մատթ. ԻԲ. 18:

15 Տ.՝ Եւետարան չացն

16 Տ.՝ իսկ այն

մեք, այլ նոյն ինքն տէրն զօրինակս որ ի հնուն՝ ի ճշմարտութիւն օրինացն¹ փոխեաց, ըստ մարգարէութեանն Արեմիայի, որ ասէ. «ահա աւուրք զան, ասէ տէր, և ուխտեցից տանդ Բարայելի և տանդ Յուդայ տէր, և ուխտեցից տանդ Բարայելի և տանդ Հարան ուխտ նոր, ոչ ըստ ուխտին, զոր ուխտեցի ես ընդ Հարան նոցա յաւուր, յորում հանի զնոսա յերկրէն Ազիպտանոց²: Աւ զոր ուխտ եղ ընդ Հարա նոցա յերկրին Ազիպտանոց, եթէ ոչ զարիւն գառինն ի պատգային, այսինքն ի զատկին, զորմէ ասացն, «այս օրէն կացցէ յազգս ձեր»³:

Երդ արեամբ անասուն գառինն ապրեցան որդիքն Բարայելի ի սատակէն. իսկ արեամբ անարատ գառինն⁴ ապրեցիմք⁵ ի յաւիտենական մահուանէն: Ամբիժ գառինն Աստուծոյ⁶ ի ժամանակի չարչարանացն առեալ հաց՝ օրհնեաց, երեկ և ետ աշակերտացն. այսպէս և զբաժակ գինւոյն, ասելով մարմին և արիւն իւր, պատուիրեալ զայս առնել ի յիշատակ⁷ իւր, նշանակելով զիւր իբրեւ զամբիժ և զանարատ գառինն զնունն: Օհ զիւր իբրեւ զամբիժ և զանարատ գառինն զնունն, զոր⁸ և այն⁹ գառն ճշմարիտ զայս նշանակելով ուսուցանէր զառն. զի ոչ ընթերցար զգիրս և ոչ զանունս, զոր¹⁰ Բան, Որդի, Ճակոչեցին նմա¹¹ աստուածային զիրք. Արպարան ծառայի, ռազայթ, Արպարան Աստուծոյ, Արթ, Տէր Աստուած, Մարդ, Հրեշտակ, Մարգարիտ, Արթ, Նազրեանի տիրանց, Մառայ, Գառն, Ուխտ, Հովիւ, Նազրեանի յիշատակ¹², Անդրանիկ ի մեռելոց: Ոչ ինչ արգելէր զիւր յիշատակ¹³, Անդրանիկ ի մեռելոց: Եւ զայսոսիկ զանունս¹⁴ ցուցանել թէ ընդէր

1 2.՝ իրացն

2 Երեմ. ԼԳ. 31:

3 Ելից. ԺԲ. 17:

4 2.՝ ապրեցիմք

5 Ի Տ.՝ պակասէր՝ ամբիժ գառինն

Աստուծոյ

6 2.՝ յիշատակ

7 Ի 2.՝ պակասէր՝ այն

8 Տ.՝ զոր

9 Տ.՝ Սմա

10 2.՝ յիշատակ

11 Տ.՝ անունս

և ըստ որում¹ այսօրիկ անուանեցան, եթէ² ճանաչէի՞
դքեղ խնդրող արդարութեան:

Իսկ ղթլիատութիւնն³, որ ասացիր մեզ փոխել ի
մկրտութիւն՝ ղթլիատութեանն խորհուրդ ոչ զիտա-
ցեր, եթէ ընդէ՞ր հաճեցաւ Աստուած յայնմ անդամի
ճածկագունի դնել զուխա իւր և ոչ յայլ փառաւորա-
դոյն և յայտնի անդամն: Եւ զի թէ արդեօք զայն ո՞չ
զիտիցես, թէ Աբրահամ նախ քան ղթլիատութիւնն
եղև հաճոյ Աստուծոյ, և նշանակ հաւատոցն և սիրոյն
որ առ Աստուած՝ ընկալաւ ղթլիատութեանն հրամանն:
Բայց թէ ընդէ՞ր ըստ վերագրելոյն⁴ ի ճածուկ անդամի
անդ՝ այլ⁵ քեղ ոչ է զիտելի: Բայց մէք ղթլիատութիւն
սրաի՝ Հոգւով⁶ հրաման առաք ընդունել և ոչ զարտա-
քին մարմնոյ, այլ ըստ վերագոյն ասացելոցդ խոստմանն
Աստուծոյ նոր ուխտ ուխտել: Եւ եթէ ղթլիատու-
թիւնն և զզոհսն և զշարաթինն ոչ բառնայր⁷ ճշմարիտ
որինացն ուսուցիչն Քրիստոս⁸ ապա զո՞ր նոր ուխտ
ուխտէր: Երդ արժան էր յայդմիկ ամաչել քեզ. զի կա-
մեցեալ քո ի յետին⁹ ժամանակս, յոր ազատեաց Աս-
տուած զմարդկան ազդ ի կապանաց օրինացն, վրէժ-
ի ի հնուքն հրամայեաց Աստուած թլիատել զամենայն
արու յաւուր ութիւրորդի. իսկ զուք ոչ զարս, այլ և
զկանայս յորում և իցէ հասակի՝ ամօթալեօք խայտա-
ռակէք (36):

1 2.¹ և որում

2 2.¹ և կամ իցէ եթէ:—Թուի թէ
ի ընդգրկն պակասի աստէն հա-
տուած ինչ, զորոյ զնշխարս մի-
այն ի 2. գտանեմք յերիս բառաց:

3 Տ. աստ և զկնի թլիպատութիւնն:—
2. աստ թլիպատութիւն:

4 Տ.¹ վերագրելոյն

5 Թուի՝ այդ

6 2.¹ հոգով

7 Տ.¹ բառնալ

8 Տ.¹ ուսուցչին Քրիստոսի

9 2.¹ յետին

Եւ¹ զաստուածայնոյ մկրտութենէս կանխաւ մար-
դարէիւն Եղեկիէիւ զուշակեաց Եստուած² ասելով.
«Եւ ցանեցից ի վերայ ձեր ջուր սուրբ. և սրբեաջիք յա-
մենայն՝ պղծութեանց ձերոց, և յամենայն կռոյց ձերոց
սրբեցից զձեզ»³: Օհոյն և տէրն յաւատարմանի անդ պա-
տուիրեաց. «Գնացէք այսուհետեւ, աշակերտեցէք զամե-
նայն հեթանոսս. մկրտեցէք զնոսա յանուն Հօր և Որ-
ւոյ և Հոգւոյն սրբոյ»⁴: Եւ կատարեցաւ բանն, որ ի
դւոյ և Հոգւոյն սրբոյ»⁵: Հիւսիսեաց⁶ և զար-
մարդարէէն, եթէ «եղի դքեղ լոյս»⁷ հեթանոսաց» և դար-
ձեալ «ժողովուրդ որ նստէր»⁸ ի խաւարի՝ կտես զլոյս
մեծ»⁹:

Իսկ զկիւրակէն ոչ փոխանակ շաբաթու եղաք, որ-
պէս զու սովոր ես դործել¹⁰ անխորհրդաբար: Գու զուր-
բաթ՝ անխոհականապէս¹¹ օր ժողովոյ¹² կարդեցիր, զպատ-
ճառ և ոչ մի ինչ¹³ իրաւանց զիտելով: Եւ վասն յա-
րութեան տեառն ըստ մարմնոյ, որով մեզ զյարութիւն
խոստացաւ՝ յազօթս և ի դոհութիւն¹⁴ զարարէն պա-
րապիմք վասն արդարեւ մեծի և այսպիսի խորհրդոյս.
Քանզի յաւուրն ի սկզբանն յորում ասաց Եստուած¹⁵
«եղեցի լոյս», և եղև լոյս»¹⁶ ի սմին աւուր զլոյս աւետեաց
յարութեանն ծագեաց ազգի մարդկան յարութեամբն
ըստ մարմնոյ միաձնի իւրոյ բանին: Եւ ոչ հրէաբար
դատարկանալ ի սմա¹⁷ հրաման ընկալաք, մինչ զի և
զկիրակուրս անդամ հրէարէն¹⁸ ոչ պատրաստել ի սմա:

1 Ի 2. պակասեր՝ այլ

2 Տ.՝ Եստուած զուշակեաց

3 Եղեկ. ԼԶ. 25:

4 Մատթ. ԻԸ. 19:

5 Տ.՝ ի լոյս

6 2.՝ նստել

7 Մատթ. Դ. 16:

8 Տ.՝ կարծել

9 Ի Տ. պակասեր՝ անխոհականապէս

10 2.՝ ժողովոյ

11 Ի Տ. պակասեր՝ ինչ

12 2.՝ ի դոհութիւն

13 Ի Տ. պակասեր՝ Եստուած

14 Եննդ. Ե. 3:

15 2.՝ աստ և ի ստորեւ՝ նմա

16 2.՝ հրէերէն

Իսկայ զու որովհետև մարդարեւիցն և իւր իսկ տեսանն ոչ հաւատաս՝ զիսրդ զճշմարիտ աւանդութիւնս մեր քրիստոնէիցս առ կարեւորս ունիցիս. զի վասն քո և նրմանեաց քոց ասաց Աստուած ի ձեռն մարդարեւին. «Տեսեք, արհամարհոք, և արհամարհեցարուք և եղծարուք. զի զործ մի զործեմ ես յաւուրս ձեր, զործ որում ոչ հաւատացէք, եթէ ոք պատմեցէ ձեզ»¹:

Այլ ևս եւմ մոռացեալ զոր ասացերն, թէ «զիսրդ էր հնար Աստուծոյ ի մարդկային արդանդի բնակել ի մէջ արեան և մարմնոյ և պէտքս»² ազանդութեանց: Որպէս կարծեմ՝ տեղեակ ես, եթէ բազում են արարածք Աստուծոյ, զորս հրամանաւ և եթ յոչ լինելոյ բանիւ ի լինելութիւն էած, ասելով ի ճիշտ՝ սաղմոսին, թէ³ «նա ասաց, և եղին. ինքն հրամայեաց, և շինեցան». և զայնս, զորս թերեւս պատուականագոյնս և մաքրագոյնս քոս քոց խորհրդոց քան զմարդն կարծիցես՝ զերկինն և զերկնաւորսն⁴ արեգակամբ և լուսնիւ⁵ և աստեղօք, և զերկիր բուսովք և բոլոր կենդանեօք: Իսկ զայս կենդանիս, որ աղտեղիս ասացեր՝ ոչ հրամանաւ, այլ ամենակարող և ամենասրբովքն⁶ իւրովք ստեղծագործեաց⁷ ձեռօք, և փշմամբ իւրով հոգիացուցեալ կենդանացոյց: Երդ ոչ էր քսա Աստուծոյ պիղծ բնութեանս մերոյ կազմած, որ յայնոցիկ արարչագործ ձեռացն եղև ստեղծեալ, որ և ի պատկեր ստեղծօղին ի նմին արարչէ պատուեցաւ: Եւ արդ մի հայհոյեր զբարի արարօղն նորա. զի Աստուծոյ պիղծ և ոչ մի ինչ է, որ յինքենէ եղին, բաց ի մեղաց, զոր ոչ ստեղծ Աստուած ի մարդն և ոչ հրամայեց:

¹ Ամբակ. Ա. 5:

² 2.[՝] որպէս (նպ)

³ Ի 2. պակասէր՝ թէ

⁴ 2.[՝] զերկնաւորսն

⁵ 2.[՝] լուսնով

⁶ 2.[՝] ամենասրբօքն

⁷ 8.[՝] ստեղծեաց

Եւ իւր և ոչ զոյ ինչ պատուականագոյն արարած, քան ըզմարդն, վասն որոյ արարաւ ամենայն¹։ Եւ զոր այսքան պատուոյ արժանի արար՝ զնոյն իւր պատկերն առնուլ և փրկել ոչ ամօթ համարէր. զի որպէս ասացի՝ ոչ ինչ աղանդի է ի մարդկային բնութենէս, բայց միայն մեղք։ Գլ զոր դու աղանդագոյն ի բնութեանս մերոյ համարիս՝ զսա ի մեծ յարգարութիւն աղգիս մերոյ յօրինեաց, որպէս զառամանայս կանանց ի ծննդականութիւն² մարդկան, և զխողովակս բացահոսմանց աւերորաց կերակրոցն և ըմպելեաց ի կենացն պահպանութիւն։ Գլ այսոքիկ քեզ աղանդեք, իսկ Աստուծոյ՝ որ քեզ է սիրելի, գիծութիւն և սպանութիւն և հայհոյութիւն և այլք այսպիսիքս աղանդեք, և ոչ վերասացեալք, զորսն քան առ յարարչութիւն³ ծննդեան և հանգստեան նոցին արդարեւ սահմանեաց։

Ի վերայ այսոքիկ և զայս իմա, զի եթէ⁴ զմորենին առ Մովսիսիւ վառեաց Աստուած հրով աստուածութեամբն իւրով, և ոչ եկէզ. պատուականութիւն մարդոյ (առաւել) է քան⁵ զմորենին և քան զամենայն աւրարծա. զի վասն սրբոցն որ առ ի մարդկանէ լինէին, ասաց Աստուած. «բնակեցայց ի նոսա և զնացից ի նոսա»⁶. և դարձեալ թէ «յո՞ բնակեցայց, եթէ ոչ ի հեզս և ի խոնարհս և յայնոսիկ, որք զողան ի բանից իմոց»⁷։ Եւ ասիկ բնակարան իւրոյ աստուածութեանն ասաց զարդարն ի մարդկանէ. և չեղև ինչ խափանումն Աստուծոյ և թշնամանք ի բնական մարդկային⁸ ախտից

1 Տ.՝ արար իսկ զամենայն

2 Տ.՝ ծննդականութիւն

3 Տ.՝ առ ի արարչութիւն

4 Տ.՝ թէ

5 Տ. և Օր. Տ.՝ մարդոյ քան զմորենին

6 Նին—Թողաք այսպէս ըստ ուղ-

ղապ. Տ.։

6 Ի Տ. պակասեր, և զնացից ի նոսա—Բ. Կորնթ. 2. 16։

7 Նոցիկ ԿԶ. 2։

8 Տ.՝ ի բնականութիւն ական մարդոցային

նոցա, զոր դու աղտեղութիւն կարգեցիր. զի և վայելուէ
էր միշտ կենդանւոյն՝ կենդանի լինել և տաճարին¹: Եւ
զայս քեզ առաջի արկանեմ, մանաւանդ զի խանդաս ընդ
պատիւ Աստուծոյ սրբոց և նոցին նշխարաց, յորս զինքն
ասաց բնակել² Աստուած: Զի եթէ, ամենեցուն ոսկե-
րաց խնամ տանի Աստուած առ ի յառնել մարդկան
զհասարակաց յարութիւնն՝ որչափ ևս առաւել սրբոց
իւրոց, վասն որոց³ բազում անդամ մեծամեծս և փա-
ռաւորադոյնս⁴ խօսեցաւ, և⁵ մանաւանդ որք մահու-
վասն նորա համբերեցին: Վասն որոց և ասաց Հոգին
սուրբ բերանով Վաւթի. «պատուական է առաջի տեառն
մահ սրբոց իւրոց»⁶: Վարձեալ՝ «բազում նեղութիւնք
են արդարոց. յամենայն⁷ փրկեսցէ⁸ զնոսա, և պահես-
ցէ զօսկերս նոցա, և մի ի նոցանէ ոչ⁹ փշրեսցի»¹⁰: Զաս-
տուածայնոց զօրութենէն, որ ի սուրբսն բնակեալ էր¹¹,
ասէ ոչ փշրել. այլ բազմաց սրբոց փշրեցան և հրով կի-
զան: Բայց դու և ոչ բնաւին կարեա խորհել յայտոսիկ
այլ իբրեւ զաղայ ընդ հրեկելիս և եթ հայիս: Եւ դար-
ձեալ ասէ. «սքանչելի է Աստուած ի վերայ սրբոց իւ-
րոց»¹²: Եւ Սոլոմոն դարձեալ՝ «արդարք յաւիտեան կեց-
ցին, և ի տեառնէ¹³ վարձք նոցա, զի թէպէտե¹⁴ յաջ
մարդկան մեռան՝ այլ նոքա ի հանդատեան են»¹⁵: Գիտեմ
զի և այնմ չես տեղեակի, թէ սպանեալ զանթլիաւ այ-
լազգին և ընկեցեալ ի դերեզման մարդարէին Նդիսէի. և
նորա մերձեցեալ յօսկերս մարդարէին՝ յարեաւ վաղվա-

1 2.¹ կենդանի տաճար իմն լինել

2 2.¹ բնակել

3 2.¹ վասնորոց

4 2.¹ փառաւորեալս

5 Ի 2. պահասեր՝ և

6 Սաղմ. ԳժԵ. 15:

7 2.¹ յամենեցունց

8 Տ.¹ փրկեսց

9 Տ.¹ մի

10 Սաղմ. ԼԳ. 20:

11 2.¹ բնակեալ է

12 Սաղմ. ՎԵ. 36:

13 Տ.¹ ի տեառնէ է

14 2.¹ թէպէտ

15 Իմաստ. Սաղ. Ե. 16, Գ. 2—3:

զակի: Ահա եթէ ոչ էր աստուածային զօրութեանն բը-
նակեալ յոսկիրս մարգարէին սրբոյ՝ զինքդ կարէին սոսկ
մեռելոյ մարգոյն ոսկերք յարուցանել զմեռեալ այրն: Աւ-
կենդանին Աստուած ոչ համարեցաւ աղաւղութիւն իւ-
րոյ աստուածութեանն բնակել ի գերեզմանի¹ մեռելոյն,
որ ինձ և քեզ աղաւղի թուի, այլ Աստուծոյ՝ նորին հա-
կառակն: Ի՛նչքա՛ն զո՞րպիսի պատիւ սրբոյն խնդ-
րեցուք. զի դու այժմ զերկիւղածս տեսան ըստ սովո-
րական հեթանոսական մոլորութեանն խոշտանդես² ու-
րանալ, իսկ զոչ հաւանեալն սպանանելով՝ զանձն քո
յաւիտենական մահուամբն սպանանես, ըստ կանխաստ-
յութեան տեսան մերոյ, թէ «Եկեացէ՛ ժամանակ, զի ա-
մենայն որ սպանանիցէ զձեզ՝ համարիցի»³ պաշտօն մատու-
ցանել Աստուծոյ⁴: Որպէս Մահմետ(37), կորայր հօրն
քո, յառուր յորում զանաստուած զգոհագործութիւնն⁵
առնէր՝ զարին ուղառն⁶ սպանելոյ ընդ արին քրիս-
տոնէից ծառայիցս Աստուծոյ զխառնելովն խառնէր⁷:
Աւ դու ընդ այս նեղիս⁸, եթէ զսուրբն Աստուծոյ, որք⁹
վասն նորա խոստովանութեանն կատարեցան յաշխար-
հիս՝ ի նուիրեալ Աստուծոյ տեղիսն զնեմք:

Իսկ որ յաղագս նշանի խաչին և պատկերին (38) յիշե-
ցիր՝ պատուեմք վասն յիշատակի չարչարանացն զխաչն
մարմնացելոյ Աստուծոյ բանին ի վերայ նորա, զոր ու-
սաք հրամանաւ Աստուծոյ առ Մովսէս, ևս և¹⁰ քարո-
ղութեամբ մարգարէիցն. Մովսէսի¹¹ հրամայելով առնել և

8 2.¹ և ընդ այս խառատանեալ (կամ՝
խոռատանեալ կամ՝ կառատա-
նեալ) նեղիս

9 Տ.¹ որ

10 2.¹ ևս

11 2.¹ մօտէսի Ի Տ. պակ. հատուածդ՝
Մովսէսի հրամ. քահանայապետին

1 Տ.¹ ի գերեզման

2 2.¹ խոշտանկես

3 2.¹ համարիցէ

4 Յովհ. ԺԶ. 2:

5 Տ.¹ զոհագործութիւնն

6 2.¹ ուղառն

7 2.¹ զխառնելովն խառնէր

դնել զապաւորութիւն ի վերայ ճակատոյ քահանայապետին անուանեալ զնա թիթեղն սուրբ և նուիրեալ: Եւ ձև թիթեղանն է այսպէս որպէս և կենդանին ցուցեալ երեւի: Վանդի և նշանաւ խաչին կնքին ճակատք մեր քրիստոնէիցս, որպէս վասն մեր չարչարեցելով մարմնով բանին Աստուծոյ¹: Իսկ մարդարէն Ասայիսս² յայտնապէս և զփայտէն նշանակեաց, յորոց խաչն, որով պատկեալ միշտ պարծի եկեղեցի. «Մայրիւ, ասէ, և պեկիւ և պեկիւռիսաւ»³ (39) առհասարակ փառաւոր առնել զտեղի սրբութեան իմոյ, և զտեղի ոտից իմոց փառաւորեցից»⁴: Եւ Սողոմոն ասէ. «Օրհնեալ է»⁵ փայտն, որով լինի արդարութիւն»⁶. և դարձեալ՝ «Փայտ կենաց է ամենեցուն, որ ամենն զնա. և որ»⁷ յենուն ի նա իբրեւ ի տէր Հաստատութեամբ»⁸:

Եւ վասն պատկերի չունիմք այսպիսի կարծիս, զի ոչ բնկալաք իսկ ի զրոց այսպիսի պատուէրս: Թէպէտե՞ն⁹ զտաննմք ի հնուքն հրամայեալ Աստուծոյ Սովսիսի՝ ի խորանին¹⁰ վկայութեան առնել զնմանութիւն քերովբէիցն¹¹: Եյսպէս և մեք փափագանօք աշակերտացն տեսն և նորին իսկ տեսնն մարմնացելոյն սիրովն վառեալք՝ հաւաստեալ¹² կենդանադրութեան և նմանադրութեան, որ ի նոցունց ժամանակաց առ մեզ եհաս՝ որպէս զկիրպարանս իսկ նոցա յանդիման տեսանելով՝ զուարճացեալ փառաւորեմք զԱստուած, զփրկողն զմեզ ի ձեռն այսպիսի նմանութեամբ զգեցողին որդւոյն¹³ իւրոյ միածնի և

1 Տ.՝ բանին իւրոյ

2 Տ.՝ Եսայաս

3 Չ.՝ պեկիւ և պեկիւռիսաւ

4 Եսայի 4. 13:

5 Ի 2. պատկաւեր՝ է

6 Իմաստ. ձԴ. 7:

7 Տ.՝ որք

8 Առակաց Գ. 18:

9 Չ.՝ թէպէտ

10 Չ.՝ խորանին

11 Չ.՝ քրքրեիցն

12 Չ.՝ լնուեալք՝ հաւաստիւ

13 Չ.՝ որդւոյն

փառաւորօղի զտուրբս իւր. և ոչ թէ փայտին և դեղոյն որ ի վերայ փայտին՝ երկիր պաղաննմք:

Բայց դու ոչ ամաչես վասն¹ զոհիւք պատուելոյ զտունն քո, զոր Վաբարն² կոչեցիր, և Աբրահամու իմն ասես տուն. զոր արդարեւ զանջրդի³ անապատն և յիւզին անդամ չեք տեսնալ Աբրահամու: Օտր տուն և իսկ քան զՄահմետն ձեր ազգդ ձեր պաշտէր, զոր սոփորութիւն⁴ ձեր և Մահմետն ձեր ոչ երարձ, այլ միայն նստեալ Աբրահամու ասաց: Իսկ զի մի յախուռն նախատող քեզ երեւցայց՝ զայս և ի սրբոց աւետարանացն և ի քոց իսկ⁵ պատմութեանց յայտնի քեզ արարից: Օ-ի յոլով⁶ անդամ զբազմութիւն գիււացն տէրն յանապատն յայն յուզարիէր⁷, որպէս և ասէ յաւետարանին. «Զըջին⁸, յայն յուզարիէր⁷, որպէս և ասէ յաւետարանին. «Զըջին⁸, ասէ, բնդ անջրդին տեղեալ⁹: Իսկ դեք բնակեալ¹⁰ անդ և յակնանկեալ¹¹ ձեր երբեմն ի նմանութիւն օձից և երբեմն աղտեղի և գէճ ցանկութեամբ ըստ սովորութեան իւրեանց պատրեալ զձեզ՝ ամուսնանալոյ կարծիս տան. իսկ դուք անընտրողաբար հաւանեալք պատրանաց նոցա՝ աստ և ի հանդերձելումն հաւասար նոցա էք: Աւցա՝ աստ և ի հանդերձելումն հաւասար աւետարանաց ոչ իմանայք, եթէ առ հանդերձեալն իւրք մերձեալ փրկչին ոչ կարեն նոքա այսպիսեալ իւրք մերձեալ նալ. այլ և մարդանալոյն նորա զօրութեամբ կապեալ ուստամբ նոցա¹² բռնութիւնն՝ թէպէտեւ չարասէր զոն որպէս և հայրն իւրեանց սատանայ՝ մնասիլ յայտնապէս ոչ կարեն նոցա¹³: Օ-ի թէ կարէին և իշխէին՝ ի

1 Ի Տ. պակասէր՝ վասն

2 2.՝ քայսպարն

3 Տ.՝ զանջուր գիւական

4 2. յաւելոյր աստ՝ է

5 Ի Տ. պակասէր՝ իսկ

6 2.՝ բազում

7 2.՝ ուզարիէր

8 2.՝ Զըջին

9 Մատթ. ձ. Բ. 13:

10 2.՝ իսկ դու կեանս իմն բնակեալ

11 2.՝ կալեալ

12 2.՝ զօրութիւն կապեալ նորա

սպասամբ

13 2.՝ գնուա

միտում առուր հրով տոչորեալ սպանանէին զձեզ. այլ միայն զողաբար խարէութեամբ ի կորուստ հողաց¹ ձերոց պարենն զձեզ: Ամա քարին զոր ողբունն² կոչեցիր, զորմէ³ ոչ զիտեա, եթէ ընդէր երկրպագեալ համբուրես, և զիւական կոտորածին, յորմէ զաղանք և թռչունք գարշին և միտանի⁴ վաղեսցեն, և քարաձգութեանն և փախտեանն և զգլուխ գերձելոյն⁵ և այլոց ամօթալեաց, զորս⁶ գործեն (40):

Թողում ասել զօրինադրին ձերոյ զաղտեղի հրամանն յաղաքս մերձենալոյ արանց ի կանայս. զորմէ ամաչեմ ասել և օրինակ բերել⁷ զվարկն անդաստանաց, որովք արօրաբար⁸ պղծութեամբք ոմանք ի ձէնջ ուսան մերձենալ ի կանայս: Ամա զե՞նչ ասացից զանողջախոհ⁹ պարկեշտութիւն չմարգարէին¹⁰ ձերոյ, զՕնգայ կնոջն զխարհաւանական պղծութիւնն և զպատճառս աղտեղութեանն յԱստուած ի վեր առաքելն, ուստի և տաղտկալին օրէնք յազգ ձեր ի ներս մտին¹¹: Եւ զե՞նչ չարագոյն հայհոյութիւն քան զայն՝ կամողացն զոր գործէր՝ պատճառ զԱստուած դնելով: Իսկ որ Վաւթի զՈւրիա կինն ասացիր առնուլ՝ էառ մեղուցեալ Աստուծոյ, վասն որոյ պատուհասեցաւ ի տեառնէ: Իսկ Մահմեան քո և դուք հակառակիք, բարւոք¹² առնէք: Եւ զե՞նչ քան զայն չարագոյն՝ զմեզս¹³ չհամարիլ մեղք, որում և թողութիւն իսկ ոչ խնդրէք և ոչ գտանէք¹⁴ անամօթ մեղացն: Աստուած

1 2.¹ ոգւոց

2 2.² գբաբն զոր ողբունն

3 8.³ զոր

4 2.⁴ միտանէ

5 2.⁵ զգերձելոյն

6 2.⁶ զոր

7 8.⁷ ամաչեմ ասել յօրինակ բերելն

8 2.⁸ արօրաբար, կամ՝ արուրաբար

9 8.⁹ զթխախոհ

10 8.¹⁰ մարգարէին: Թերեա՛ զմարգարէին

11 2.¹¹ տաղտկային օրէնքն ի ներս մտին յազգ ձեր

12 2.¹² և դուք հակառակիք

13 2.¹³ մեզք

14 8.¹⁴ որում թողութիւն իսկ ոչ գտանէք

հրամայեաց յաւետարանսն՝ չթողուլ առնն զկին, բայց
 վասն պոռնկութեան. և դուք իբրև կերակրով յագեալ
 կանամք՝ յորժամ և կամիք՝ թողուք: Իսկ զանդրէն առ-
 նելոյն զամօթ եթէ էր հնար՝ ոչ ասէի. քանզի նախ այլոց
 ապք պղծել զկինն, և ապա առնուք: Իսկ զանխղճ-
 պոռնկութիւն հարձիցդ, յորս զամենայն ստացուածս
 և զկողոպուտս մարդկան ծախէք՝ ուր եղից. մեծագու-
 նից՝ զնկով մեծագնոց ստացուածոց, և յաղեալք որ
 ընդ նոցայն պղծութեամբ՝ իբրև զանասունս՝ վաճա-
 ուէք: Ասեն զօձէ, եթէ ընդ միւսինէս զեռնոյ որ ի ծո-
 վու է՝ ի խառնակութեան մերձաւորութեան գայ. և իբրև
 մերձեակց յիզր ծովու՝ զմահացու թոյնսն՝ ի բաց դնէ,
 և այսպէս կատարէ զցանկութիւնն: Իսկ դուք քան զնոյն
 ինքն զօձ թունաւոր էք և նենգաւորազոյն, և զնենգ
 չարութեանդ ձերոյ՝ ոչ մարմնաւորական՝ մերձաւորու-
 թեամբն թողուք⁷, զի և ի մահուանն ձերում⁸ մեղան-
 չական՝ խեղդամահ կորուսեալ զմիմեանս, վարդապետե-
 ւով չար դիւին:

Իսկ վասն սատանայի և արդարոցն հոգւոցն որ ա-
 սացիր, թէ⁹ զսատանայ Աստուծոյ դանձապահ առնէք՝
 կարի յոյժ սխալեցար ի խոհականութենէն մերմէ¹⁰: Այլ
 զի ուրախ էր սատանայ ի վերայ անյուսութեանն, զոր
 վասն մահու ունէին մարդիկ և¹¹ միանգամայն կարծէր
 և ինքն սատանայ, թէ որք ննջեցին արդարքն՝ կորեան
 արդեօք և մոռացեալ¹² եղին յԱստուծոյ, կարծելով ի

1 2.՝ մեծագնից

2 Տ.՝ պղծութիւնս — 2.՝ որք ընդ
 նմայն

3 2.՝ զանասուն

4 2.՝ թունա

5 Տ.՝ և զնենգաւորազոյն չարու-
 թիւնդ քոյ

6 Տ.՝ մարմնական

7 Տ.՝ թողեալ

8 Տ.՝ ևր

9 Ի 2. պակասէր՝ թէ

10 Տ.՝ մեր

11 Տ.՝ վասն մահուան մարդկան

12 Տ.՝ մոռացեալք

ձեռն մարմնոյ և ամբաւ խոնարհութեանն և զԲանն
 Աստուած այնպիսի ոք՝ յորդորեաց զաշակերան նորա ի
 մասնութիւն և զհրէացսն ի սպանութեան խորհուրդ:
 Եւ տեսեալ զկամաւոր դալուսան տեսան ի մահ խա-
 ջին՝ երկուցեալ սկսաւ արհաւիրք կշտամբել զկին դա-
 տաւորին առ ի խափանել զազգի մարդկան զփրկութիւնն¹:
 Եւ ճաշակեալ զմահ մարդկութեամբն՝ անմահ քնացեալ
 աստուածութեամբն² և անմեկնելի ի մարդկութենէ իւր-
 մէ իբրեւ Աստուած ճշմարիտ յԱստուծոյ ճշմարտէ՝ յա-
 րեաւ, մանաւանդ թէ³ յարոյց զմարդկութիւնն իւր⁴
 ըստ մարդարէութեանն՝ Վաւթի, եթէ ցարիցէ Աստուած,
 և ցրուեցին ամենայն թշնամիք նորա⁵, և յերկոտա-
 սան մարդարէսն, եթէ «Սն»⁶ ինձ յաւուր յարութեանն
 իմոյ⁷: Որ յարուցեալ ոչ վասն իւր, որ անմարմինն էր և
 անմահ և անապական, այլ վասն ազգի մարդկան առեալ⁸
 զմարդկութիւնն և նովաւ համբերեալ մահու: Որ և
 իւրով յարութեամբն շնորհաց մարդկան զյարութիւն
 և զոյոս՝ վերստին զգենլոյ զմարմին ննջեցեացն հոգւոյ,
 զերծեալք հոգիքն անմարմինք յանմարմնաբար ազգեցու-
 թենէ⁹ թշնամոյն. քանզի և ոչ¹⁰ փոքրագոյն խնամոց
 արարչին հանդիպին հոգիքն ի Վրիստոս մարմնաւորու-
 թեամբ Բանին: Երգ այսպէս սատանայ անյուսութեամբն
 իւր և զիւացն իւրոց կորստեամբ և տկարութեամբ կա-
 պեալ՝ առ յոչ ևս¹¹ բռնազրօսել զմարդիկ ի պաշտամունս
 օտարոտիս, զոր ոչ կամիցի Աստուած, և յուսով ժառան-
 դելոյ զյաւիտենական հուր դեհնելին:

1 Տ.՝ փրկութիւնն

2 Տ.՝ բնութեամբ Աստուածութեանն

3 Զ.՝ մանաւանդ և եթէ

4 Տ.՝ զիւր մարդկութիւնն

5 Սաղմ. ԿԷ. 2:

6 Տ. և Զ.՝ Տնայ

7 Տ.՝ իմ—Սոփոն. Գ. 8:

8 Զ.՝ առեաւ

9 Զ.՝ և յանմարմնաբար զգեցութենէ

10 Ի Զ.՝ պակասէր՝ ոչ

11 Տ.՝ առի ոչ ևս

6. 8. 2019

12 8. 46

Թշնամին է այս, որ ողջայ զամացութիւն իւր, որ այլ տեղի փախստեան ոչ եղիտ բայց զանապատն քոյ, և ղերկոսին զձիս¹ ամբարշտութեան իւրոյ եկեալ² էած ազգիդ քո, որ է հրէական անհաւատութիւնն³ և հեթանոսական անառակութիւնն: Աւ զայս ի միասին եւ ձեզ՝ գողաթաբար⁴ զձեզ պատրեալ և ոչ բռնութեամբ զի թլփատիք, և առանց եղբւտ և արարչական⁵ բանին և Հոգւոյն խմանայք զաստուածութիւնն, իբրեւ զՀրէայս իսկ բախտից⁶ և ճակատադրի և դիւաց որ են գեհեանք⁷ (41) հաւանիք իբրեւ զհեթանոսս: Անդ նոսին և իբրեւ⁸ զնոսս վարիք աղտեղի և անասելի զիճութեամբք, ճանապարհ Աստուծոյ կոչէք⁹ զանողբա՛ սպանութեանց և ղերութեանց մարդկան զասպատակսն ձեր: Հաւատք և վարք ձեր¹⁰ այսպիսիք, և պարծանք ձեր՝ հրեշտակային վարս վարողաց:

Իսկ մեք զիտացեալք և ծանուցեալք զմեր սքանչելի փրկութեանս խորհուրդ՝ ակն ունիմք յիտ յարութեանն վայելման Թաղաւորութեանն երկնից, որ քարոզութեան տւտարանին հնազանդեցաք, և հնազանդիմք այնպիսեաց բարեաց, զոր ակն ոչ կուս և ունին ոչ լուս, զոր պատրաստեաց Աստուած սիրելեաց իւրոց և հաւատացելոց¹¹, և ոչ զինւոյ և կաթին և մեղու աղբերս¹², և կանանց միշտ կոյս մնացելոց խառնակմունք, և ծընունդք¹³ որդւոց, և այլ այսպիսի¹⁴ հեթանոսական և յի-

1 Տ.՝ ձիս:

2 Տ.՝ եկն

3 Տ.՝ անհաստատութիւն. զոր Հրատարակիչն ի ծանօթութեան կարծեաք ուղղագրէր այսպէս:

4 Զ.՝ գողաթաբար — Աղտաղեալ թուին Անքդ երկարանշիւր:

5 Զ.՝ արարչագործ

6 Տ.՝ բախտի

7 Զ.՝ գեղքն

8 Զ.՝ զհեթանոսսն ընդ նոսին. որ իբրեւ

9 Զ.՝ ասեք

10 Տ.՝ հաւատք ձեր և վարք

11 Ա. Պորնթ. Բ. 9:

12 Զ.՝ մեղիւր աղբերս

13 Տ.՝ ծնունդ

14 Զ.՝ այսպիսիք

մարութեան անդնդոց շաղակրատմունք: Անդր ի բաց տար զառասպելական բաժաղմանցդ բարբաջմուննս, «զի ոչ է արքայութիւնն կերակուր և ըմպելի»¹, որպէս ասաց Նոգին սուրբ, «այլ արդարութիւն է և սրբութիւն»²: Քանզի ի յարութեանն ոչ կանայս առնեն և ոչ արանց լինին, այլ այնպէս են³, որպէս Հրեշտակք յերկինս⁴: Իսկ վասն զի զուր գիծութեամբ և⁵ աղտեղի ցանկութեանցդ Հեշտութեամբ ոչ երբէք յաղիք, և քան զնս այլ ոչ ինչ բարի Համարիք՝ վասն այտորիկ և զերկնից արքայութիւնն առանց այնր ոչ ինչ Համարիք, և այնուիկ կամիք զարդարել զնս:

Այս քեզ Համառօտ պատասխանիք. զի յաղաքս անասանելի և անտարադրելի Հաւատոյս նեղեցաք ի նախնուսն, և այժմ ի ձէնջ Հեթանոսաց, և հանապաղ մեռանիմք յաղաքս պատուական, սուրբ և անխաղաղ անուանեն, որ կոչեցեալ է ի վերայ մեր ըստ կանխադրանի զակ մարդարէին Ասայից⁶, թէ «կոչեացի քեզ անուն Նոր, զոր տէր անուանեսցէ»⁷, որպէս պատուիրեաց մեզ տէրն, մինչդեռ մարմնով յաշխարհիս էր ասելով. «Ի՞նչ զնս հալածեցին՝ ապա և զձեզ Հալածեցեն: Այլ զնոյնս իմ պահեցին՝ ապա⁸ և զձերն պահեցեն: Այլ արասցեն ընդ ձեզ⁹. զի ոչ ծանեան զառաքելն իմ»¹⁰: Դարձեալ թէ «յաշխարհի աստ զնեղութիւն ունիցիք»¹¹: Աւ ց՝այլն յաղօթսն ասելով. «զորս ետուր ինձ յաշխարհի, քո էին¹² և ինձ ետուր զնոսա», և «յաշխարհէս և ես չեմ յաշխարհէս. զի ի՞նչ յաշխարհէս, որպէս և ես չեմ յաշխարհէս»¹³:

1 Առ Հռոմ. ԺԳ. 16:

2 2. է

3 Մատթ. ԻԲ. 30:

4 Ի 2. պակասէր՝ և

5 2. յիսայից

6 Ասայի, ՊԲ. 2:

7 Ի 2. պակասէր՝ ապա

8 2. առ ձեզ

9 Յովհ. ԺԵ. 20—21:

10 Յովհ. ԺԶ. 20:

11 2. ետուրն յաշխարհի. քո էին

խարհէ աստի էին՝ աշխարհս զիւրսն¹ սիրէր արդեօք՝
բայց չն յաշխարհէս. այլ ևս ընտրեցի զնոսա յաշխարհէս.
վասն այսորիկ ասեայ² զնոսա աշխարհս³: Երդ
վասն այսպիսի յուսոյ ի ձէնջ տանջիմք սպառնալեօք և
մահուամբ⁴ և ի մէնջ համբերութեամբ. զի և ոչ յա-
ղեղն մեր յուսամբ, և ոչ սուր մեր փրկեսցէ զմեզ. այլ
աջ տեսն և բազում նորա և լուսաւորութիւն երեսաց
նորա⁵. Եթէ յայտ աշխարհի տակաւին կամեսցի⁶ և
հաճեսցի, և եթէ ի հանդերձելումն փոխանակ ի ձէնջ
վտանդիցդ⁷ զվարձան աճեցուցէ՝ որպէս կամի, և յոր-
ժամ կամեսցի: Իսկ դուք ի բռնակալութեանդ և ի զբրի-
մանդ մնալով կարծէք վասն հաճոյիցն Աստուծոյ ի հա-
ւատոյ⁸ ձերոց վայելել զայս, ոչ յիշելով զՊարսս, որ
ամ⁹ բռնակալիցին, վասն որոյ պատճառանաց՝ ինքն
Աստուած զիտէ, այլ ոչ յաղաղսնոցա իւղիղ հաւատոյն:
Իսկ մեք հաճեալ եմք ընդ նեղութիւնս և ընդ վիշտս,
որք¹⁰ հասանն մեզ վասն փառաւորեալ անուան տեսն
մերոյ և փրկին Յիսուսի Քրիստոսի. որպէս զի հան-
դերձեցոց բարեացն հասցուք ընդ այնոսիկ, որք սիրեցին
զօր երեւոյ մեծի դատաւորութեանն Աստուծոյ ի փառս
և ի զովեստ սիրելեաց անուան նորա: Ինդ որս և մեք
փառաւորելով¹¹ արժանի եղեցուք զմի աստուածութիւնն
Հօր և միածնի իւրոյ Բանին և Հոգւոյն սրբոյ այժմ
և միշտ և յաւիտեանս յաւիտենից¹². ամէն:

1 Տ.՝ զիւրն

2 Է.՝ ասեա

3 Յովհ. Ժէ. 9—15:

4 Ի Տ.՝ պակասեր՝ և մահուամբ

5 Ի Տ.՝ պակասեր՝ նորա

6 Տ.՝ աստ և ստորեւ՝ կամեսցի

7 Տ.՝ վտանգացդ

8 Է.՝ հաւատոց

9 Է.՝ պարս... յամ

10 Տ.՝ որ

11 Տ.՝ ընդ որս և փառաւորելոյ

12 Ի Տ.՝ պակասեր՝ յաւիտենից

ԳԼՈՒԽ ԺԵ.

Եւ զայս ի պատճէն պատասխանւոյ¹ զրեալ կայսերն
 Լեոնի² առաքէ ի ձեռն միոյ հաւատարիմ ծառայի իւ-
 րոյ առ Օմար³ իշխանն Խամայելի. զոր իբրեւ ընթերցաւ,
 յոյժ պատկառանքս ամաչեաց⁴ զամօթ մեծ: Եւ ի ձեռն
 այսր թղթոյ առաւել ևս յաւելոյր զբարկխառնութիւն
 և զբարկմառութիւն առ ազգս⁵ քրիստոնէից, և ամենայն
 ուսակք բարեացատարտ զինքն ցուցանէր: Վանդի, որ-
 պէս նախ քան զայս պատմեցաք, գերեաց գերեզարձ առ-
 նէր և ամենեցուն շնորհէր զյանցանս նոցա ձրի թողու-
 թեամբ. ցուցանէր և առ իւրացին⁶ ազգն մտերմութիւն
 լաւազոյն քան զառաջինն, որ նախ քան զնա իշխանքն
 էին. քանզի զմթերս գանձուցն բացեալ՝ բաշխէր հոգ⁷
 սպայիցն: Եւ յիս այսր ամենայնի կղելոյ վախճանէր⁸:

ԳԼՈՒԽ ԺԶ.

Իսկ ապա յիս նորա Յազկերտ⁹ ոմն տիրեալ ամս 7-
 որ էր այր ժանտ¹⁰. և մոլեկանութեամբ շարժեցեալ բա-
 ղում չարեօք մարտնէր ընդ ազգիս քրիստոնէից. քանզի

¹ Տ.՝ պատասխանացն

² Զ.՝ կայսրն Լեոն

³ Զ.՝ Օմար

⁴ Տ.՝ ամաչեալ

⁵ Տ.՝ առ ազգ

⁶ Տ.՝ իւրացին

⁷ Զ.՝ հոգ

⁸ Զ.՝ վախճանիւր

⁹ Տ.՝ յաւելոյր ի փակագիծս (եւ
 գիտ)։—Զ.՝ յիւրացիւր

¹⁰ Զ.՝ ժանդ

յաճեալ յայսոյն պղծութեան¹ բռնութենէ՝ տայր Հրաման փշրել և խորտակել զիննդանազրեալ պատկերս ճրշմարիտ մարդեղութեան տեսան մերոյ և փրկելն և նորին աշակերտացն: Խորտակէր և զնշան տէրունեան խաչին՝ Քրիստոսի, զոր ուրեք ուրեք կանգնեալ էին յանուն² ի պատճառս³ երկրպագութեան Համազոյ Երրորդութեանն. քանզի յոյժ սախէր զնա մոլորութիւն այսոյն⁴ ուս զնել և Համբառնալ ընդ վիմին Հաստատնոյ. վիմին ինչ ոչ կարէր ստնանել, բայց ինքն առ վիմին խորտակեցաւ: Եւ ի գլուխ մոլորութեանն Հասեալ՝ տայր Հրաման խողասպանութեան և ջնջէր յերկրէ զբաղմութիւնն անսուրբ անասնոցն արօտական խողիցն, զի դարձեալ յայս շքեալ փոխեաց զմիտս նորա մոլորութիւն այսոյն: Եւ ի կատարումն եկեալ՝ մերձենայր վախճան նորա, և այնպէս խեղդամահ սատակէր⁵. ի բռնութենէ այսոյն, զարժանաւորն ընկալեալ զգատաստան ի բոլրեցուն տեսանէն: Եւ այսպէս դառնութեամբ սատակէր ի կենաց:

ԳԼՈՒԽ ԺԷ.

Տեւէ դարձեալ փոխանակ նորա Շամ որ է Հեշմամն⁶ ԶԷ: Եւ աս յառաջնում ամի իշխանութեանն իւրոյ⁷ խորհուրդ վատ ի մէջ առեալ՝ առաքէր զոմն զօրավար, որում անուն էր Հերթ՝ աշխարհադիր առնել ընդ

¹ Ի Տ. պակասէր՝ պղծութեան —

² Ե. այսոյն

³ Տ. յաւելոյր ի փակագիծս՝ (նորա)

⁴ Ե. ի պատճառ

⁵ Ե. այսոյն

⁶ Ե. աստ և զկնի՝ սատակելու

⁷ Ե. յայս և սակաւ մի յետոյ՝ յամի

⁸ Տ. իւրոյ իշխանութեանն

աշխարհս Հայոց վասն ծանրացուցանելոյ զանուր լծոյ
 ծառայութեան հարկատրութեան ազգի ազգի չարեօք,
 որպէս թէ¹ դժուարելով ընդ բարեմտութիւնն² Օմա-
 րայ, եթէ անիրաւութեամբ ծախեաց զմիտս զանձուցն,
 զորս համբարեալ էր իշխանացն որ յառաջ քան զնա:
 Եւ բազում վտանգ հասուցանէր աշխարհիս, մինչ զի
 ամենեցուն հառաչել ի վերայ անհանգիստ նեղութեանցն,
 յորմէ ոչ զոյր ապրիկ ումէք յանհնարին վտանգիցն: Եւ
 յայնմհետէ առաւել ծանրացաւ ձեռն նորա ի վերայ աշ-
 խարհիս Հայոց:

ԳԼՈՒԽ ԺԸ.

Չայնու ժամանակաւ դարձեալ ամբօխ յուղէր ի
 փողմանցն հիւսիսոյ. քանզի մեռաւ արքայն Խաղբաց ո-
 րում³ Խաբանն կոչէին: Երբև ետես մայր նորին, որոյ
 անունն էր Փարսիթ⁴ հրաման տայր զօրավարին որ
 Թարմաւ կոչէր⁵, զօր բազում զուժարկ ի վերայ աշխար-
 հիս Հայոց: Եւ միաբանեալք ելանէին ընդ աշխարհն⁶,
 Հոնաց և ընդ սահակն Ղորայ ընդ երկիրն անցանէին ընդ
 ասպատակէին յաշխարհն Փայտակարան, անցանէին ընդ
 զետն Երասխ յերկիրն Պարսից, աւերէին զԵրտաւէտ և
 զՎանձակն շահաստան և զգաւառն որ Ըթշկրագուան
 կոչի, և զԱպատար ոմն Փերոզ⁶ և զՈրմիզդ Փերոզ: Եւ

1 Տ.՝ որպէս զի

2 Տ.՝ բարեմտութեանն

3 Տ.՝ որ

4 Տ.՝ Թարմաւ—2.՝ կոշիւր

5 Տ.՝ Մաքրոսաց

6 2.՝ փերոզ և զԵրմիզդփերոզ — Տ.՝
 զասպատար:—2այնոց՝ ապատար և թե
 թուի ազաւագութիւն Սպանդա-
 րան (պերոզ) անուանն առ Խոր.
 յԵշխարհ. յէջն 603—610:

յաճեալ յայսոյն պղծութեան¹ բռնութենէ՝ տայր հրա-
ման փշրել և խորտակել զկենդանադրեալ պատկերս ճըշ-
մարիտ մարդեղութեան տեսան մերոյ և փրկչին և նորին
աշակերտացն: Խորտակէր և զնշան տէրունեան խաչին
Քրիստոսի, զոր ուրեք ուրեք կանգնեալ էին յանուն²
ի պատճառս³ երկրպագութեան համազոյ Եւրոբոգու-
թեանն. քանզի յոյժ ստիպէր զնա մոլորութիւն այսոյն՝
ուս զնել և համբառնալ ընդ վիմին հաստատանոյ. վիմին
ինչ ոչ կարէր ստնանել, բայց ինքն առ վիմին խորտակե-
ցաւ: Աւ ի զլուս մոլորութեանն հասեալ՝ տայր հրա-
ման խողասպանութեան և ջնջէր յերկրէ զբաղմութիւն
անսուրբ անասնոցն արօտական խողիցն, զի դարձեալ
յայս շքեալ փոխեաց զմիտս նորա մոլորութիւն այսոյն:
Աւ ի կատարումն եկեալ՝ մերձեցայր վախճան նորա, և
այնպէս խեղդամահ սատակէր⁴ ի բռնութենէ այսոյն,
զարժանեաւորն ընկալեալ զգատաստան ի բոլորեցուն
տեսանէն: Աւ այսպէս դառնութեամբ սատակէր ի կե-
նաց:

ԳԼՈՒԽ ԺԷ.

Տիրէ դարձեալ փոխանակ նորա Շամ որ է Հեշմ⁵
ամս⁶ ԺԷ: Աւ աս յառաջնում ամի իշխանութեանն իւ-
րոյ⁷ խորհուրդ վատ ի մեջ առեալ՝ առաքէր զոմն զօրա-
վար, որում անուն էր Հերթ՝ աշխարհազիր առնել ընդ

1 Ի Տ. պակտսեր՝ պղծութեան —
2.՝ այսոյն

2 Տ. յաւեղոյր ի փակագիծս՝ (նորա)

3 2.՝ ի պատճառ.

4 2.՝ այսոյն

5 2.՝ աստ և զկնի՝ սատակիւր

6 2.՝ յամս. և սակաւ մի յետոյ՝ յամի

7 Տ.՝ իւրոյ իշխանութեանն

աշխարհս Հայոց վասն ծանրացուցանելոյ զանուր լծոյ
 ծառայութեան հարկատրութեան ազգի ազգի չարեք,
 որպէս թէ¹ դժուարելով ընդ բարեմտութիւնն² Օմա-
 բայ, եթէ անիրաւութեամբ ծախեաց զմիկս զանձուցն,
 զորս համբարեալ էր իշխանացն որ յառաջ քան զնա:
 Եւ բազում վտանգ հասուցանէր աշխարհիս, մինչ զի
 ամենեցուն հառաչել ի վերայ անհանգիստ նեղութեանցն,
 յորմէ ոչ գոյր ապրել ումէք յանհարկին վտանգիցն: Եւ
 յայնմհետէ առաւել ծանրացաւ ձեռն նորա ի վերայ աշ-
 խարհիս Հայոց:

ԳԼՈՒԽ ԺԸ.

Օայնու ժամանակաւ դարձեալ ամբօխ յուզէր ի
 փրկմանցն հիւսիսոյ. քանզի մեռաւ արքայն Խաղբաց ո-
 բում³ Խաքանն կոչէին: Իբրեւ ետես մայր նորին, որոյ
 անունն էր Փարսիթ⁴, հրաման տայր զօրավարին որ
 Թարմաչ կոչէր⁵, զօր բազում գումարել ի վերայ աշխարհ-
 հիս Հայոց: Եւ միաբանեալք իշխանէին Մազքթաց⁶,
 Հոնաց և ընդ պահակն Ճորայ անցանէին ընդ
 ասպատակէին յաշխարհն Փայտակարան, անցանէին ընդ
 զեան Երասխ յերկիրն Պարսից, աւերէին զԵրտաւէտ և
 զԳանձակն շահաստան և զգաւառն որ Լթշեբազուան
 կոչէ, և զԱպատար ոմն Փերոզ⁶ և զՈրմիզդ Փերոզ: Եւ

¹ Տ.՝ որպէս զի

² Տ.՝ բարեմտութեանն

³ Տ.՝ որ

⁴ Տ.՝ Թարմաս—Տ.՝ կոշիւր

⁵ Տ.՝ Մաքրտաց

⁶ Տ.՝ Կերոզ և զօրմիզդ փերոզ—Տ.՝
 զասպատար—Տ.՝ արքայն ապատար
 Թուրք ապաւորութիւն Սպանդար-
 Բան (պերոզ) անունն առ խոր.
 յԵրտաւէտ յէջս 609—610:

ի դիմի հարան զօրքն Իսմայելի, և Ջառայ¹ ոմն անուռն զօրավար նոցա: Առտորէին զամենեսին ի սուր սուսերի և ինքեանք ասպատակէին ի գաւառն Ջարեւանդ և պաշարէին զամրոցն որ անուանեալ կոչի Ամպրիտտիկ². և զաղի³ բանակին և զգերեալսն ի սրոյն թողուն մերձ⁴ ի քաղաքն Արտաշատ: Եւ մինչդեռ մարտնչէին ընդ ամրոցն Ամպրիտտիկ՝ յանկարծակի գունդ մի ի զօրացն Իսմայելացւոց և զօրավար նոցին, և անուռն զօրավարին նոցա Սեթ-Հարաշի՝ անկանէր ի վերայ բանակի նոցա սաղաւ արամբք, և զբազումս հարեալ սատակէր ի սուր սուսերի իւրոյ և թափէր զգերեալսն ի սրոյ նոցա: Սաղվակի հասանէր գոյժ աղմկին առ զօրսն, որ պահէին զամրոցն Ամպրիտտիկ. և իբրեւ լուսն զչարխն, որ հասին ի վերայ նոցա՝ թողին զերիզն, զոր պաշարեալ էին, և հասին ի վերայ հինին, որ եկեալ էր ի վերայ բանակի նոցա: Արուժ ի դիմի հարեալ նոյն զօրքն՝ հարկանէին ի նոցանէ բազում հարուածս և յափշտակէին ի նոցանէ զնշան գրօշին, որ էր պատկեր պղնձի, զոր դեռ ևս ունին առ ինքեանս գունդ Հարաշեայ իբրեւ պատիւ քաջութեան նախնեաց իւրեանց:

Եւ յետ այնորիկ առաքէ իշխանն Իսմայելի զՄսլիմ՝ զեղբայր իւր բաղմութեամբ զօրաց ի թիկունս օգնակաւորս, զի ոչ ժամանեաց հասանիլ ի մարտ պատերազմին, քանզի ստացաւ զյաղթութիւնն Սէթն, զի զմանս հարեալ էր կոտորմամբ⁵ սրոյ և զմանս փախստական արարեալ և զաւար և զգերութիւն թափեալ՝ բազում թշնամանօք կշտամբեալ խոշտանդէր զնա, և կամէր սպա-

¹ 2. Ջառայ

² 2. ամպրիտտիկ. և ի ստորեւ՝ ամպրատիկ

³ 2. զախ

⁴ 8. մերկ

⁵ 8. ի կոտորման

նանիւ. այլ ոչ կարէր յանդիման տալ հրաման, քանզի
ազդատահմն նորա յարուցեալ բարձրացուցանէին զա-
ղաղակ: Եւ ոչ իշխեաց ի կամս անձին իւրոյ, այլ լուռ
կրկալ արդիւյր ի խորհրդոց իւրոց. և դառնայր առ իշ-
խանն Բամայելի:

ԳԼՈՒԽ ԺԹ.

Եւ յետ այսորիկ սկսաւ գոռալ ընդդէմ թագաւորին
Յունաց. և յղէր դեսպան առ Լեւոն կայսր Հռոմաց՝
զալ նմա ի հնազանդութիւն հարկատրութեան: Եւ իբ-
րե ոչ ունէր յանձին կայսրն Լեւոն զիրս պատգամին յը-
ղելոյ՝ սրտմտեալ առաքէր զՄսիւմ զեղբայր իւր զօրու-
ծանու ի վերայ աշխարհին Յունաց: Որոյ առեալ զբաղ-
մութիւն զօրացն՝ անցանէր ընդ Արիւկիա Դատրոց,¹
աշխարհն Միւսիդիոն, որ թարգմանի Բիւթանացւոց, և բա-
նալէր առ կղեր² զետոյն հզօրագունի, որում Սագա-
ռիան³ կոչի: Պատրաստին ապա և զօրքն Յունաց և
զաղթեն զընակիչս աշխարհին յամրոցս և ի քաղաքս ա-
մուրս⁴ յերեսաց Բամայելի. և ինքեանք բանակէին ընդ-
դէմ նոցա ի միւս կողմն գետոյն, ամրացուցեալ զտեղի
բանակի իւրեանց պարկենաւ փոսիւ շրջապատեալ. և
այնպէս նստեալ պահէին ոչ սակաւ ժամանակս: Իսկ ա-
պա ի թագաւորէն Լեւոնէ բազում զգուշութիւն հա-
սանէր որ ըստ օրէ առ զօրավարն Յունաց, զի մի նըս-
տեալ պահեսցէ զնոսա առանց պատերազմելոյ:

1 2.¹ ընդ կիւլիկիա ատրոց

2 2.² Բիւթանայելի

3 3.³ առ կղեր

4 2.⁴ սագառիան

5 2.⁵ յամուրս

6 2.⁶ նորա

Իսկ նորա ոչ զգուշացեալ ըստ հրամանի կայսերն՝
 քանզի քարոզ կարգացեալ զօրավարին Բամայելի՝ ասպա-
 տակ սփռել զօրաց իւրոց ընդ կողմանս կողմանս, առ-
 նուէլ աւար և գերութիւն բազում և գառնալ յաշ-
 խարհն իւրեանց, և լուեալ զայս զօրավարին Յունաց՝
 հրամայէ զօրաց իւրոց պատրաստութեամբ վառիլ¹ զկնի
 նոցա: Եւ իբրեւ ելին զկնի զօրուն Բամայելի՝ և նոյնժա-
 մայն տեսին և զդացին զգալուստ նոցա զկնի իւրեանց,
 քանզի զօրացաւ մէջ փոշեղգած² ի վերայ նոցա: Եւ նո-
 քա զատուցեալ զաղխ բանակին իւրեանց՝ և զգուռնդս³
 զօրաց յերիս բաժանեալ՝ կացուցանէին դարանամուտս
 աստի և անտի, և ինքն Մսլիմ և մասն ինչ զօրացն
 ընդդէմ նոցա ճակատէին: Իսկ նոքա ի գիմի հարեալք
 անկան ի մէջ թշնամեացն, և յարուցեալ դարանա-
 մուտքն ի թաքստեանցն՝⁴ ի մէջ արարեալ հարին զբա-
 զումս ի զօրունէն Յունաց կոտորմամբ սրոյ, և ինքեանք
 ասպատակ սփռեալ զկողմամբն այնոքիւք՝⁵ առնուին
 զգաւառս և զքաղաքս երկրին այնորիկ, զորոց զթիւ-
 զերելոցն ասին աւելի քան շ բիւր մարդկան⁶, և դար-
 ձան բազում խնդութեամբ յաշխարհն իւրեանց:
 Եւ տեսեալ զյաղթութիւնն մեծ իշխանին Բամայե-
 լի՝ բազում խնդութիւն առնէր նախադարձքն իւրովք,
 և մեծամեծ պատուօք պատուէր զնոքայր իւր և օրհ-
 նէր յոտին նորա զյաղթութիւնն զնոքայր իւր և օրհ-
 աւարին բաշխէր զօրացն և զգերեալսն ստանայր ի ծառայս
 և յաղախնայս և հանգստեամբ դադարէր յամին այնմիկ:

1 Զ.՝ վառել

2 Տ.՝ փոշեղգած

3 Տ.՝ զգուռնդն

4 Տ.՝ ի թաքստեանցն

5 Զ.՝ այնուիկ

6 Զ.՝ անգամ

ԳՂՈՒԽ Ի.

Իսկ ի դալ միւսոյ¹ ամին դարձեալ զոր գումարէր բազում քան զառաջինն և տայր ի ձեռս զօրավարին Սելմայ և առաքէր ի վերայ աշխարհին Յունաց: Որոյ ուխտ եղեալ երդմամբ չափ եղբոր իւրում՝ ոչ դառնալ առնա մինչև կատարեսցէ զկամս անձին իւրոյ: զն ուխտ եղեալ էր զայս, բառնալ զԹագաւորութիւնն և կործանել զքաղաքն ի հիմանց, որ կոչն Աստանդնուպոլիս², և զզանազան հիմնարկութիւնս³ սրբոյն Սոփիայ, որ ի վերջոյն իմաստութենէ շննեցաւ յերկրի տուն Աստուծոյ՝ պղծալեց զիցապաշտութեանն շննել տեղի երկրպագութեան:

Եւ զայս ամենայն հաստատեալ ի սրտի իւրում՝ խաղացեալ յառաջ բազմութեամբ զօրացն հասանէր յաշխարհն Յունաց և բանակէր առ եզր ծովուն Պոնտոսի ամենայն աղխիւն⁴ իւրով: Եւ իսկ և իսկ խորտալով ընդ արքային Լևոնի՝ յղէր զհապան և զրէր հրովարտակ առնա պապանութեան, յորում⁵ էին բազում ձաղանք, որ ունէր օրինակ զայս.

«Օհնչ է յամառութիւնդ, յոր ապաստանեալ ոչ եկիր ի հնազանդութիւն հարկատրութեանս մերոյ⁶. զի ամենայն ազգք սարսեալ գողացին ի մէջ: Իսկ դու յով ապաստանեալ այդպէս կարծրանաս ընդդէմ մեր. ոչ ապաքէն լուար զչարիսն, զոր ածաք ի վերայ ամենայն Թագաւորութեանց, որք ընդդէմ դարձան իշխանու-

1 2.՝ միւս

2 2.՝ կոստանդնուպոլիս

3 2.՝ հիմնարկութիւն

4 2. բազում ուրեք՝ ախիւ

5 2.՝ յորս

6 8.՝ մեր

Թեանս մերոյ, զորս¹ խորտակեալ փշրեցաք իրբն զա-
նօթ խեցեղէն, և մեր եղնն ամենայն պարարտութիւնք²
երկրի. քանզի հրամանն տեսնն և խոստումն որ առ
հայրն մեր Բամայէլ՝ ի զլուսն ել, և զամենայն թագաւո-
րութիւնս վանեալ պարտեցաք: Ասմ թէ և զայդ ոչ
տեսեր, որչափ վտանգ եհաս ի վերայ երկրիդ քո յաւուրս
քոյոյ թագաւորութեանդ. զի ձեռամբ իմով աւերեցի
զբազում քաղաքս և սրով իմով կոտորեցի զբազմութիւն
զօրաց քոց: Այլ արդ զխտութիւն լեցի քեզ, զի եթէ³
ոչ մտցես ընդ հարկատրութեամբ⁴ իմով՝ ուխտ եղեալ
եմ երգմամբ՝ զի ոչ տեսից զերկիր ծննդեան իմոյ, մինչեւ
բարձից զթագաւորութիւնդ քո և կործանեցից զամբու-
թիւն պարսպաւոր քաղաքիդ, յոր յուսացեալդ ես, և
զանուանեալդ քո Սոփիա, որ է տուն երկրպագութեան
քո՝ արարից ի լուալիս զօրաց իմոց, և զփայտ խաչիդ
որում երկրպագես՝ խորտակեալ ջախջախեցից ի զլուսն
քո. զի օգնութիւնք և պարծանք հաւատոյս մերոյ մեծ
է⁵ առաջն տեսնն:

Օայստոսիկ և ևս վատթարագոյնս յէր նախատինս
առ կայսրն Աւսն⁶: Իսկ նորա ընթերցեալ զգիրն այսպա-
նութեան՝ վազվազակի հրաման տայր հայրապետին հան-
դերձ սնկղեւտոսին և ամենայն բազմութեամբ⁷ քաղա-
քին՝ մի պակասեցուցանել զհնչեւն փառատրութեան ի
սրբոյն Սոփիայ⁸ մինչեւ յերիս աւուրս: Աւ զզրդեցաւ
ամենայն քաղաքն ի տեղն պաշտամանն ըստ հրամանի
կայսերն: Ապա և ինքն թագաւորն յարուցեալ՝ ժամա-

1 2.⁵ զոր

2⁵ Տ.⁵ եղեւ... պարարտութիւն

3 2.⁵ թէ

4 Տ.⁵ հարկատուութեամբ

5 Տ.⁵ հաւատոյս մեր մեծ են

6 Տ.⁵ վատթարագոյն նախատինս յէր
զէր առ Աւսն կայսր

7 2.⁵ բազմութեան

8 Տ.⁵ փառատրութեան — 2.⁵ սո-
փիա

բերանք այնոցիկ, որ խօսին զանօրէնութիւն: Այլ մէք
 տէ կթէ յազեղն մէր պարծիմք, և ոչ սրով մերով կեց-
 ցուք, այլ աջ տեսն և բազուկ նորա և պահպանող
 զօրութիւն լուսոյ երեսաց նորա¹ կարող է խորտակել
 զայնոսիկ, որ պարծին յամբարտաւանութիւն իւրեանց
 իբրեւ զքեզդ, որ ոչ ածիր զմտաւ երբէք, եթէ զօրս
 խողխողեաց սուր քո, և կամ գերեցան յերկրէս իմմէ:²
 Խնդրի արիւն նոցա ի ձեռաց քոց: Քանզի ոչ վասն ար-
 դարութեան գործոց քոց, այլ վասն մերոց անօրէնու-
 թեանց թողացոյց զգաւաղան մեղաւորաց ածել ի վի-
 ճակս արդարոց, զի զնաի առցուք տկարութեանս մերոյ
 և խրատեցուք³ զնալ ըստ կամաց Հաճոյից արարչին:
 Այլ դու փորձեցես⁴ զաէր Աստուած մեր. զի կարող է
 զքեզ ամենայն բազմութեամբ քո մատնել խորոց⁵ ծո-
 վուդ, ծփելով⁶ զջուրս ծովուդ, որպէս զխտասիրտն
 Փարաւոն մատնեաց խորոց Արամիր ծովուն: Քանզի
 զաւաղանն Մովսիսի էր, որով դարձաւ ջուրն ի վերայ
 եգիպտական զօրուն, և խորասոյլ կորստեամբ դատե-
 ցաւ, և զաւաղանն այն ունէր օրինակ զամենազօր նշա-
 նի խաչիս Քրիստոսի, որ ի քէն այսօր նախատեալ եղև:
 Այլ⁷ արդ եթէ դառնալով դարձցիս յինէն՝ ընտրե-
 ցիր զբարին անձինդ⁸ և զօրացդ քոց. ապա թէ ոչ՝ զոր
 ինչ ստիպիսդ ի խորհուրդ քո՝ արա՛ վազվազակի: Աւ-
 տէր արասցէ զբարին և զՀաճոյսն առաջի իւր, և զգա-
 տաստանն⁹ իւր դատեցի¹⁰ և զժողովուրդ իւր փրկեցէ
 և զնեղիցս մեր կորազլուխ ամօթով դարձուցէ ի մէնջ¹¹:

1 Աագմ. ԽԳ. 41

2 Տ.՝ իմ

3 Տ.՝ խրատեցուք

4 Տ.՝ փ՝ փորձեցես

5 Տ.՝ ի խորս

6 2.՝ ծփել

7 Ի Տ.՝ պակասեր՝ այլ

8 Տ.՝ անձինդ զբարին

9 Տ.՝ զգատաստան

10 2.՝ դատեցէ

Իսկ իբրեւ ընթեռնոյր զայս հրովարտակ զօրավարն
Իսմայիլի՝ ևս առաւել սրամտէր բարկութիւն նորա. և
զայրացեալ զազանաբար համբառնայր մարտնչիլ ընդ
հաստատուն վիմին, զի որսասցի յորոգայթ իւր ըստ ար-
ժանւոյն. զի ի տեսունէ խստանայր սիրա նորա: Աւ տայր
հրաման զօրաց իւրոց նաւս կազմել. և վաղվաղակի կա-
տարէր¹ հրամանն, քանզի զբազում աւուրս պատրաս-
տեալ էր զնաւսն: Աւ նոյնժամայն մտեալ ի նաւսն ա-
մենայն աղիթն իւրեանց՝ երթեալ մերձեանայր ի քաղաքն:
Իբրեւ ետես կայսրն Աւոն զբազմութիւն զօրացն ան-
տառացեալ ի վերայ ծովուն՝ տայր հրաման կազմել
զվանդակակապ կազմած երկաթեղէն պարսպին, և աղ-
խեալ² զգուռն շղթայագործ ամրոցին՝ և ոչ ումք ետ
պատկարազմել ընդդէմ³ թշնամեացն. քանզի ֆնայր ի վի-
րուստ լինել այցելութիւն նմա և վրէժխնդրութիւն
ըստ զորոց իւրոց: Աւ իսկոյն հրամայէ հայրապետին
հանդերձ սինկղիտոսին և ամենայն բազմութեամբ⁴ քա-
ղաքին՝ կատարեալ և ջերմ հաւատով առնուլ ընդ ին-
քեանս մարտակից զանյաղթիլ և զպայծառացեալ նշան
խաչին Վրիստոսի: Աւ ինքն թագաւորն ընդ ամենայն
բազմութեանն բառնայր զանպարտելի յաղթութիւնն ի
վերայ ուսոցն, և ժողովուրդն զհնչիւն փառատրութեանն
բարձրացուցանէին ի վեր և զբուրուքն անուշահոտու-
թեան խնկոցն, և զպայծառութիւն մոմեղնեացն և ջա-
հիցն առաջն և զկնի բերելով ի պատիւ յաղթող և պա-
տուական խաչին: Աւ բացեալ զգուռն քաղաքին՝ ելին
արտաքս⁵ ամենայն բազմութիւն, համբարձեալ զնշան
խաչին ի վերայ ջուրցն ասելով, «օգնեա՛ մեզ»⁶ Վրիստոս

1 2.¹ կատարել

2 Տ.¹ աղիթել—2.¹ ասեալ

3 Տ.¹ ընդ

4 2.¹ բազմութիւն

5 Ի 2.¹ պակասեր՝ արտաքս

6 2.¹ օգնեա՛ օգնեա՛ մեզ

որդի Աստուծոյ, փրկիչ աշխարհաց: Աւ զայս բարբառ
 Լրեքին առաքեալ ի վեր յերկին՝ Հարկանէր նշանաւ
 խաչին զԶուրս ծովուն, զբողմելով ի վերայ զտէրունեան
 գիծն:

Աւ նոյնժամայն գորդեալ խորք ծովուն ի զօրութե-
 նէ սրբոյ¹ խաչին՝ եռացոյց ի վեր զալիս իւր Եւթղին
 շարժամբ. և սաստիկ նաւաբեկութիւնք լինէին և մեծ
 խորտակումն զօրացն Բամայիլի, մինչև մեծ մասն զօրացն
 բնկղմէր² ի Զուրս ծովուն, և ըստ փարաւոնեան զօրուն
 զծովապատիժ բարկութիւնն կրեաց³: Աւ զմասն ինչ
 մնացեալ զօրուն ի տախտակսն՝ տարեալ Հանէր յայն-
 կոյս ծովուն յաշխարհն Թրակացոց, և զմասն ի կղզիս
 Հեռաւորս վարեալ ընկենցր. քանզի էին բաղմութիւն
 զօրացն աւելի քան զՅ բիւր արանց: Իսկ որ ի վտան-
 դաւոր նեղութիւնէն զերծան ի ցամաք՝ ոչ եղև ձեռնա-
 մուխ մասնել ի սուր անողորմ, այլ ետ Հրաման պա-
 հել⁴ զնոսա պաշարմամբ. զի ոչ ուրեք գոյր Հնար ելա-
 նել նոցա ի խնդիր կերակրոց: Աւ սով մեծ լինէր ի բա-
 նակին նոցա մինչև սպառել զձիս և զջորիս: Ապա յիս-
 այնորիկ ձեռնամուխ լինէին ի հարձս և ի ծառայս՝ փո-
 ղառել և ուտել, զի լոցեն զսովառութիւնն իւրեանց:
 Իսկ ապա բազում աղերսանօք աղաչէր զԱւոն կայսր
 առնել ողորմութիւն ընդ նմա և թողուլ ի պաշարմա-
 նէն. քանզի մնացին սակաւք ի բաղմաց:

Իսկ թագաւորն Աւոն զմտաւ ածէր զայն, զի տէր
 Հատոյց զվրէժխնդրութիւն թշնամեացն, արար ողոր-
 մութիւն մեծ ի վերայ նորա⁵, և կոչէր զնա առ ինքն և
 խօսէր ընդ նմա բազում դատաստանօք: Յուշ առնէր և

1 Տ.՝ սուրբ

2 Չ.՝ ընկղմէր

3 Չ.՝ ծովապատիժ... կրեցին

4 Ի Չ. պակասէր՝ պահել

5 Տ.՝ նոցա

զանաւոյթ լըբութիւն նորա¹, թէ «ընդէ՛ր արգիօք կամեցեալ յարձակեցար ի վերայ երկրիս մերոյ, և յանխնայ² կոտորեաց սուր քո զզօրս իմ, և վարեցեր զբնակիչս քաղաքաց իմոց ի գերութիւն: Եւ արգ կենդանի է տէր՝ զի որդի մահոյ. ես դու, և ոչ ես արժանի կենաց. այլ որովհետեւ զգատաստանս³ իմ տէր դատեցաւ և դարձոյց զանօրէնութիւն քո ի դլուխ քո և զարիւն անձանց անմեղաց խնդրեաց ի ձեռաց քոց՝ ես ոչ մխեցից զձեռս իմ ի քեզ և ոչ դատեցայց զքեզ ըստ արժանեաց. զի ահա անձն քո ի ձեռին իմ՝ է, և իշխան եմ ի վերայ ձեր՝ սպանանել և կեցուցանել. բայց ոչ մեռցիս. այլ երթ, պատմեա զմեծամեծս Աստուծոյ զօրութեանցն՝ զոր տեսեր»:

Պատասխանի եա Մալիմ կայսերն և ասէ. «Երբեք կարացից խօսել առ այդ առաջի քո, զի արդարեւ ոչ եմ արժանի կենաց. զի ոչ են սակաւ յանցանք իմ, զոր գործեցի ընդ երկիր քո. այլ դու մեծ արարելի զողորմութիւն քո առ իս՝ ապրել անձին իմոյ, քանզի սխալանաց իմոց ես ինձէն վկայեմ: Եւլ որովհետեւ անկաւ ի սիրտ իմոց ևս ինձէն վկայեմ: Եւլ որովհետեւ անկաւ ի սիրտ քո ողորմութիւն առնել ի վերայ իմ՝ արձակեա զիս ի քո տեղի իմ, և ուխտեցից առ քեզ՝ ոչ ես ելանել ի պատեհի իմ, և հրամայէր նմա զխնդիրն: Իսկ նորա պատահեալով: Եւ հրամայէր նմա զխնդիրն: Իսկ նորա պատահեալով՝ մտանէր ի նաւ, ուշ եղեալ անցանէր ընդ րաստեալ՝ մտանէր ի նաւ, ուշ եղեալ անցանէր ընդ րաստեալ: Միջերկրացս և գառնայր յերկիր իւր մեծաւ ամօթով: Եւ⁴ ելանէին ընդ առաջ նորա ի քաղաքաց քաղաքաց վայելք և ճշովք⁵ և զճակատ հարկանելով և զմոխիր յանելով ի վեր: Իսկ նորա ամօթով մեծաւ կորապշուի

⁴ 2.¹ զի անձն քո ահա ի ձեռին իմոց է

⁵ 8.¹ իսկ

⁶ 2.¹ յշ իւր

¹ 2.¹ նոցա

² 2.¹ անխնայ

³ 8.¹ զգատաստան

եղեալ յանդիմանէր¹ և ի նոցանէ բազում կշտամբանօք
կշտամբէր². և ոչ ինչ աւելի պատասխանի առնէր, բայց
դայս³ և եթ ասէ. «ոչ կարէի ընդ Աստուծոյ կռուելը»⁴
Եւ յետ այսորիկ դնաց ի տուն իւր, և ոչ էարկ⁵ սուր
ընդ մէջ իւր մինչև ցօր մահուան իւրոյ:

ԳԼՈՒԽ ԻԸ.

Յայնմ ժամանակի առաքէ իշխանն Իսմայելի Հեշմ⁵
ի վերայ աղղիս Հայոց զՄրուան որդի Մահմետի փո-
խանակ Սեթայ, որում Հարաշ⁶ կոչէին: Իբրև Հասանէր
Մրուան ի քաղաքն Գուլին՝ յանդիման լինէին նմա նա-
խարարք Հայոց: Եւ խօսի ընդ նոսա բանիւք խաղա-
ղութեան, և կոչէ առ ինքն զԱշոտ որդի Վասակայ ի
տանէ բազրատունւոյ, և տայր նմա իշխանութիւն պատ-
րիութեան ի վերայ աշխարհիս Հայոց հրամանաւ Հեշ-
մայ, և բազում պատուով պատուէր զնա: Իսկ իմացեալ
որդւոյն Սմբատայ (42) զպատիւն Աշոտոյ⁷, զի մեծացաւ
անձն նորա յաչս Հեշմայ և զօրավարին Մրուանայ՝ և
յոյժ խեղութեամբ կէին ընդ նմա, մինչև Հասանէր զրժ-
տութիւն նոցա յականջս⁸ որդւոյն Մահմետի: Եւ վաղ-
վաղակի հրամայէ ունել զնոսա, և առաքէր առ իշխանն
Իսմայելի զԳրիգոր և զՎաւիթ, որք էին ի տոհմ Մա-
միկոնեան. և զրէր ամբաստանութիւն զնոցանէն, թէ

1 Տ.՝ յանդիման լինէր: — 2.՝ յան-
դիմանիւր

2 Ճ.՝ կշտամբիւր

3 Տ.՝ դայս

4 Տ.՝ արկ

5 Ճ.՝ աստ՝ հեշմ

6 Ճ.՝ հրաշին

7 Ճ.՝ աստ և ի ստորեւ՝ աշոտի

8 Տ.՝ յականջս

բայ նոցա և զի առաւ քաղաքն՝ բաղումք ի քաղաքացւոցն զինչս իւրեանց խորոց ծովուն մասնէին, այլ և զանձինս խորոց ծովուն տուեալ՝¹ ծովալէժ խեղդամահ լինէին²։ Իսկ զայլ բաղմութիւն և զաւարն առեալ զօրացն Իսմայելի հանգերձ իշխանաւն Աշոտով՝³ դառնայլ՝ Մրուանն ի կողմանցն Հոնաց մեծաւ յաղթութեամբ և բազում աւարաւ⁴։ Եւ իբրեւ հասանէր ի շահաստանն Պարտաւ՝⁵ որոշէր ի գերեկոցն և յաւարէն հնգեակս, և առաքէր իշխանին իւրեանց Հեշմայ և զգացուցանէր նմա զիբս յաղթութեանն։

Իսկ նորա ընկալեալ զընծայս աւարին՝ մեծապէս շնորհակալութիւն մատուցանէր Մրուանայ և զօրաց նորա, և նախատէր զեղբայրն Մսլիմ, օրինակ բերելով զքաջութեամբ յաղթութիւնն Մրուանայ։ Իսկ նորա պատասխանեալ ասէր. «ինձ ոչ էր մարտ պատերազմի ընդ մարդկան այլ ընդ Աստուծոյ. բայց նմա ընդ անբան անասունս։ Իսկ Մրուանն զմնացեալ աւարն հանդերձ զերելովքն՝⁶ բաշխէր զօրացն իւրոց. տայր մասն Աշոտոյ, և այլոց պատուաւոր նախարարացն ծառայս և աղախնայս։ Եւ ինքն աիլեալ ի վերայ աշխարհիս՝ խաղաղացոյց զամենայն յարձակմունս բռնութեան. և զգործողս անիրաւութեան, զաւաղակսն և զգորդսն և զթըշ նամիսն բարեկարգութեան ծայրակոտոր արարեալ ոտիւք և ձեռք՝ փայտիւ դատապարտէր ի մահ։ Եւ Լցեալ չիւ ամ Հեշմայ՝ վախճանէր⁷։

Ի Տ. պակասէր՝ այլ և զանձինս խորոց ծովուն տուեալ

2 Տ.՝ առնէին

3 Չ. ամենայն ուրեք՝ աշոտիւ, աշոտի...

4 Չ.՝ բազում աւարաւ և մեծաւ

ուրախութեամբ

5 Չ.՝ ի պարտաւ

6 Չ.՝ գերեկոյն

7 Տ.՝ տատակէր

ԳԼՈՒԽ ԻԳ.

Եւ տիրէ փոխանակ նորա Վլիթ ամ մի և կէս: Եւ նա էր այր պնդակազմ ուժով զօրութեան և վարէր ըմբշական մենամարտութեամբ, և ուր ուրիշ ըսէր զարութիւն¹ զօրութեան ուժոյ՝ առաքէր և² առ ինքն տանէր, զի փորձ անձին իւրոյ գտցէ: Վարէր ընդ նմին Իսկ համատոճմ նախարարացն տեսեալ զգործ իշխանին Իսկ համատոճմ նախարարացն տեսեալ զգործ իշխանից՝ իւրեանց, զի վարէր անպիտան զաղբալից պղծութեամբք՝ հարցին ցհաւատարիմս հաւատոյն իւրեանց որ անուանին ի նոցունց կուռայք, եթէ որպէս խորհիցին³ վասն նորա: Իսկ նոքա պատասխանի տուեալ նոցա ասին. «ո՛րորդէս անարգեաց զպատիւ իշխանութեանս մերոյ, և էանց ըստ հրաման օրինադրին⁴ մերոյ, և վարեցաւ զաղբալից պղծութեամբ՝ արժանի է մահու, մեռցի⁵»: Իսկ նոքա ըստ հրամանին զոր ընկալան ի կուռայիցն՝ մըտեալ յարքունական ապարանս՝ զաին զնա թմբրեալ⁶ տեսեալ յինեղեղիսութեամբ և սպանին զնա սրով: և փոխանակ զինեղեղիսութեամբ և սպանին զնա սրով: և փոխանակ նորա կացուցին զՍուլէյման (43) ոմն ի նոյն ազգէ⁷ յարքունեան տոհմէ:

¹ 2.՝ զարիութիւն

² Ի Տ. պակասեր՝ և

³ Տ.՝ յանարգել զիճութեան իգա-
խաղութեան

⁴ 2.՝ խորհեցին

⁵ Տ.՝ օրէնսդրին

⁶ Ի 2. պակասեր՝ թմբրեալ — 2.

զինեղեղիսութեամբ

⁷ 2.՝ յազգէ

բայ նոցա և զի առաւ քաղաքն՝ բաղումք ի քաղաքա-
ցւոցն զինչս իւրեանց խորոց ծովուն մասնէին, այլ և
զանձինս խորոց ծովուն տուեալ՝¹ ծովալէժ խեղդամահ
լինէին²: Իսկ զայլ բաղմութիւն և զաւարն առեալ զօ-
րացն Իսմայելի Հանդերձ իշխանաւն Աշոտով՝³ դառնայլ
Մրուանն ի կողմանցն Հոնաց մեծաւ յաղթութեամբ և
բաղում աւարաւ⁴: Եւ իբրեւ հասանէր ի շահաստանն
Պարտաւ՝⁵ որովէր ի գերելոցն և յաւարէն հնդեակս, և
առաքէր իշխանին իւրեանց Հեշմայ և զգացուցանէր
նմա զիրս յաղթութեանն:

Իսկ նորա ընկալեալ զընծայս աւարին՝ մեծապէս
շնորհակալութիւն մատուցանէր Մրուանայ և զօրաց նո-
րա, և նախատէր զեղբայրն Մսլիմ, օրինակ բերելով
գքաջութեամբ յաղթութիւնն Մրուանայ: Իսկ նորա
պատասխանեալ ասէր. «ինձ ոչ էր մարտ պատերազմի
ընդ մարդկան այլ ընդ Աստուծոյ. բայց նմա ընդ ան-
բան անասունս: Իսկ Մրուանն զմնացեալ աւարն հան-
դերձ գերելովքն՝⁶ բաշխէր զօրացն իւրոց. տայր մասն
Աշոտոյ, և այլոց պատուաւոր նախարարացն ծառայս և
աղախնայս: Եւ ինքն տիրեալ ի վերայ աշխարհիս՝ խա-
ղաղացոյց զամենայն յարձակմունս բռնութեան. և զգոր-
ծողս անիրաւութեան, զաւաղակոն և զգողսն և զթըշ-
նամբսն բարեկարգութեան ծայրակոտոր արարեալ ոտիւք
և ձեռքք՝ փայտիւ դատապարտէր ի մահ: Եւ Լցեալ
քիւր ամ Հեշմայ՝ վախճանէր⁷:

1 Տ. պակասէր՝ այլ և զանձինս
խորոց ծովուն տուեալ

2 Տ.՝ առնէին

3 2. ամենայն ուրեք՝ աշոտիւ, աշոտի...

4 2.՝ բաղում աւարաւ և մեծաւ

ուրախութեամբ

5 2.՝ ի պարտաւ

6 2.՝ գերելքն

7 Տ.՝ սատակէր

ԳԼՈՒԽ ԻԳ.

Եւ տիրէ փոխանակ նորա Վլիթ մամի և կէս: Եւ նա էր այլ պնդակազմ ուժով զօրութեան և վարէր ըմբշական մենամարտութեամբ, և ուր ուրեք լսէր զարութիւն¹ զօրութեան ուժոյ՝ առաքէր և² առ ինքն տանէր, զի փորձ անձին իւրոյ գտցէ: Վարէր ընդ նմին արբժութեամբ անարգել զիճութեամբ իզատազութեան³: Իսկ համատուհմ նախարարացն տեսեալ զգործ իշխանին իւրեանց, զի վարէր անպիտան զազրալից պղծութեամբք՝ հարցին ցհաւատարիմս հաւատոյն իւրեանց որ անուանին ի նոցունց կուռայք, եթէ որպէս խորհիցեն⁴ վասն նորա: Իսկ նոքա պատասխանի տուեալ նոցա ասին. «ո՛րովհեռե անարգեաց զպատիւ իշխանութեանս մերոյ, և էանց ըստ հրաման օրինադրին⁵ մերոյ, և վարեցաւ զազրալից պղծութեամբ՝ արժանի է մահու, մեռցի»: Իսկ նոքա ըստ հրամանին զոր ընկալան ի կուռայիցն՝ մըտեալ յարքունական ապարանս՝ զաին զնա թմբրեալ⁶ տեալ յարքունական ապարանս՝ զաին սրով. և փոխանակ զինեղեղութեամբ և սպանին զնա սրով. և փոխանակ նորա կացուցին զՍուլէյման⁽⁴³⁾ ոմն ի նոյն ազգէ⁷ յարքունեան տոհմէ:

¹ 2.՝ զարիութիւն

² Ի Տ. պակասէր՝ և

³ Տ.՝ յանարգել զիճութեան իզատազութեան

⁴ 2.՝ խորհեցին

⁵ Տ.՝ օրենսդրին

⁶ Ի 2. պակասէր. թմբրեալ — 2.

զինեղեղութեամբ

⁷ 2.՝ յազգէ

ԳԼՈՒԽ ԻԳ.

Իսկ Մրուանն իբրև լուաւ զմահ իշխանին իւրեանց Վլթի՝ վաղվաղակի կազմեալ զգօրս իւր, և թողցլ՝ յաշխարհիս¹ Հայոց զԽաչակ որդի Մսլիմի. և ինքն հանդերձ ամենայն բազմութեամբ զօրացն երթեալ պատերազմէր ընդ ազգին իւրում, որպէս թէ քինախնդիր եղեալ մահուանն Վլթի և որդւոյ նորա: Եւ զմանա ի տոհմէ սպանելոցն դտեալ՝ յանկուցանէր առ ինքն՝ և զամենայն արս² ազգատոհմի իւրոյ ժողովեալ առ ինքն, և բազում³ այլք յորդուոցն Խամայկի միաբանեալք՝ լինէին⁴ բանակ մեծ, և խաղացեալք յառաջ՝ անցանէին ընդ մեծ դեան Եփրատ, և յանդիման լինէին միմեանց մերձ ի սահմանս Գամասիկայ ի կոչեցեալն Ռուսփայ⁵: Ենդ ճակատեալք ի պատերազմ աւուրս բազումս՝ հարկանէին ի միմեանց բազում հարուածս: Եւ իբրև լինէլ օրն ընդ երեկս, իբր թէ մերձենալ ժամ յետին աղօթիցն՝ ի բաց կային ի պատերազմելոյ, և նստեալ լային զանկեալսն ի միմեանց. և ամփոփեալ զգիւսիունսն տային զերեզմանի, ասելով առ միմեանս. «մի ազգ եմք, մի լեզու և մի իշխանութիւն, այլ և եղբարք ես, և ընդէ՛ր խողխողեմք զմիմեանս սրով»: Եւ զայս ասացեալ՝ առ վաղին ժամ տային պատերազմի. և մօրտ պատերազմին յերկարեալ ի մէջ նոցա: Եւ յաղթահարէր Մրուանն զմիւս կողմն և սպան զՍուլէյման, և կալաւ ինքն զԷշխանութիւնն⁶ ամս⁷ զ:

1 2.^ա աշխարհիս

2 Ի 2. պակասէր՝ արս

3 2.^ա բազումք4 2.^ա լինի5 2.^ա ըրուսփայ6 8.^ա զԷշխանութիւնն ինքն7 2.^ա յամս

գարէս զբոլորիցն ամբարշտութիւնն երկա ի վեր¹ յայտնելով՝ ի վերայ բերէ զշորրորդն լինել Հրաժեշտ բարկութեանն տեսնն: Թուի ինձ բազմաբնիզուն չարութեամբ լցեալ քաղաք ամբարշտացն. քանզի ախտացեալք մտօք և զգայութեամբ և սրտիւ² կատարէին զերկունս մահումացն և զգայութեանց զչարութեանցն առատագոյն ճնունդս՝ զսպանութիւն, զչարութիւն³ ընչից և զհնշտ ցանկութիւնն: Եւ չորրորդ՝ զի ոչ միայն ոչ ակն⁴ ունէին պղծութեանն Աստուծոյ, այլ և պատճառ ևս՝ չարեացն զոր զործէին, համարէին զնա որ ամենայն բարութեանց է ազրիւր: Եւ այն էր որ զնկողութիւն քաղցրութեանն Աստուծոյ անդառնալի շարժմամբ շարժէր առ ցատումն ամբարշտութեանցն:

ԳԼՈՒԽ ԻԵ.

Եւ մինչդեռ ամբոխ աղմկին զօրացեալ յաճախէր⁵ ի մջ որդւոցն Իսմայելի վասն անհաւատ պատերազմին, յայնժամ զերծեալ որդիքն Սմբատայ⁷ ի կալանաւոր պատանդէն. քանզի արձակեցան Հրամանաւ Սլէթի⁸ ի բանտէն: Բայց յառաջ քան զգալ նոցա յաշխարհէն Ասորւոց սպանաւ Սլէթի, և արգելան անդէն յաշխարհին, զի ոչ ոք համարձակեաց նոցա ելանել յաշխարհէն: Եւ պա իբրեւ յաճախեաց պատերազմն ի մջ նոցա, յայնժամ զերծեալք⁹ անկան ի Հայս: Եւ իբրեւ հասին յաշ

1 Տ.՝ ի վերայ

2 Չ.՝ զգայութեամբ և սրտի

3 Չ.՝ զի ոչ ակն ունէին

4 Աս. (յեջն 131) ուղղագոյնս ունի և զցանկութիւն ընչից:

5 Չ. և այլեւ՝ պատճառ

6 Չ.՝ յաճախէր

7 Չ.՝ զերծեալք... ամպատայ

8 Չ.՝ վելթի

9 Տ.՝ զերծեա

խարհս Հայոց, յիս սակաւ ինչ ժամանակի երթեալք
ի կողմանս Սասապուրական աշխարհին՝ խոշտանգանս և
տաղնապ մեծ յարուցանէին ի վերայ երկրին. և հարկա-
պահանջ բռնութեամբ վտանգէին զնոսա մինչև հասա-
նէր բողբոջ աշխարհիս առ հրամանատարն Խառակ¹ որ-
դի Սալիմի. և արգելոյր զնոսա ի գործելոյ զապիրատու-
թիւնն:

[illegible]

12.5 mm from $\mu\text{m}\zeta\omega\eta$

2 S.՝ զիբրս մարտարմբիս ժամանակին

3 2. *perisphinctus* $\frac{1}{2} S^2 q^2 \ell^2 P^2$

5 S. ¹ *gggmmmmmm*

6 2-³ աստիճան. և ի աստիճան, ի ճիշտ

7 S. 1/2 Sec. 10 T. 10 N. R. 10 E.

8. 2. 1. *Lawfprogru qwarfneby*

8 2. յամբողջս Կ. Ստանբուլի պահապան
9 Տ. թուղթի և զեբույ պահապան
պահապան պահակ

10 2. ամսորոց... խմայելի
... կարճ... իրրե

11 1. 2. *ayashanep', brrrk*

րովք ի տեղի մարտին՝ բազում յաղթութիւն լինէր¹ զօրացն Մարտանայ և խորտակումն հակառակորդաց նորին քանզի լուան զհամբաւ դալստանն նորա, եթէ եհաս պատրիկն չայոց ի թիկունս օգնականութեան և ունի ընդ իւր ընտիրս հեծելոց ձեռարանց վառելոց։ Աւշայս լուեալ հակառակորդացն Մարտանայ՝ Լքան ի պատերազմէն, և հարուածք մեծամեծք եղեն յաւուր յայնմիկ և պարտասեալք² ի պատերազմէն՝ առ փոքր մի գաղարկին։

Աւշայն ժամանակ յորում էր իշխանն Աշոտ յիրկրին Ասորւոց՝ կացոյց որդին Մսլիմի ի վերայ զօրացն չայոց իշխան՝ զՎրիգոր ի աննէն Մամիկոնեան փոխանակ Աշոտոյ։ Իսկ Մարտանն տեղեկացեալ զամբաստանութիւնն զորդւոցն Սմբատայ³ և զոր ինչ արար ընդ նա Վաւիթ եղբայր Վրիգորի՝ յղէր դեսպան առ որդին Մսլիմի Իսահակ, որ էր հրամանատար աշխարհիս չայոց⁴ ումեմն, զի դատապարտեցէ զնա որպէս և հրամայեալ էր վասն նորա։ Աւշոտ իրրեւ ընկալաւ զհրամանն ոչ կարաց յապաղել, այլ նոյն ժամայն կոչեաց նենդութեամբ ունել զնա, և տայր ի ձեռս⁵ անողորմ դաշճի, զոր առեալ կապէր դառն կապանօք և դնէր ի կալանս բանտի աւուրս ինչ։ Աւշ զրէ՛ առ Մարտան եթէ զի՛նչ հրամայեցէ։ Աւշ տուեալ հրաման՝ ծայրակոտոր առնել ռաւիք և ձեռօք և փայտիւ դատապարտել ի մահ։ Աւշ այսպէս ողորմելի և ծանականաց⁶ մահու վճարէր⁷ ի կինաց, որպէս ասացաւ՝ ըստ անհաճոյ Աս-

1 2.¹ լինիւր

2 2.² պարտեալք

3 2.³ սմբատայ

4 2.⁴ տալ ձեռօք բացի

5 2.⁵ ի ձեռն

6 Տ. յաւելոյր ի փակագիծս՝ (արժանի)

7 2.⁷ վճարիւր

առաջոյ բարուց ատելութեանն¹, զոր ունէին առ մի-
մեանս. զի արդարեւ չար սերմանցն չար արդիւնաւորու-
թիւնն, ըստ ասողին բանի:

Եւ իբրեւ այս չարիք ի զլուս իրանէին՝ դարձեալ
հաստատէ զիշխանութիւնն Աշոտոյ Մբուան, և առաքէ
զնա մեծամեծ պատուօք² յերկիրս չայոց: Եւ յայնմհե-
տէ ոչ դադարէր Գրիգոր յերկնելոյ զհակառակութիւն
վասն քինականիւր լինելոյ կորստեան եղբօրն, թէպէտեւ
վասն երկիւղի բռնաւորացն առնէր խաղաղութիւն ընդ
Աշոտոյ բանիւք միայն. այլ սրտիւ ոչ միտեցաւ³ զհետ
իշխանութեան նորա. քանզի սպասէր հասանել ժամու,
յորում հասանէր կամացն խորհրդի:

ԳԼՈՒԽ ԴՅ.

Եւ մինչդեռ տակաւին յերկարէր⁴ մարտ պատերազ-
մին ի մէջ նոցա՝ յայնժամ խորհեցան ամենայն նախա-
րարք աշխարհիս ընկենուլ զլուծ հնազանդութեանն և
ապստամբել և ի բաց կալ ի հնազանդութենէն Իսմայե-
լի: Յոր խորհուրդ յորդօրեաց զնոսա Գրիգոր որ⁵ ի
Մամիկոնեան տոհմէ: Եւ զայս խորամանկութիւն նիւ-
թէր վասն հանելոյ զիշխանութիւնն յԱշոտոյ⁶: Եւ ե-
կեալ ամենայն նախարարք չայոց առ իշխանն Աշոտ՝
հարկեցուցանէին զնա⁷ կամակեցիլ և միաբանել անօգուտ
խորհրդին:

1 Տ.՝ զոր ոչ ասացաւ. հանց ըս-
տաւոյ բարք ատելութեանն

2 Չ.՝ պարգեօք

3 Տ.՝ մտեցաւ

4 Տ.՝ երկարէր

5 Ի Տ. պակասէր՝ Գրիգոր որ

6 Չ.՝ նիւթէր հանելոյ իշխանու-
թեանն աշոտի

7 Ի Չ. պակասէր՝ զնա

ՆԷ ահեհալ իշխանին զմիաբանութիւն նախարարացն
 և նոցին հեծելոց, զի առ հասարակ յեղեալք էին զհա-
 տնագրեալ խորհրդին՝ վարաներ¹ յանձն. և կոչեցեալ² զմի
 մի ի նախարարացն իւրոց՝ բազում³ բանիւք թախան-
 ձէր ոչ մտանել ի դործ ապիրատութեանն և⁴ ասէր. «Եթ-
 եղբարք, ոչ ահաանեմ խոհական մտաց զգործ անզգայու-
 թեանդ, այլ անուղղայ⁵ խորհուրդ և բանս տարա-
 պարտս. քանզի ահա նուազունք են զօրքս մեր ի մէջ
 բռնութեանն Նամայելի, և ոչ կարեմք զգէմ ունել զօրաց
 նոցա, և ոչ զերկիր մեր հանել ի բերանոյ վիշապացն:
 ՆԷ միայն աշխատութիւն և վտանդ հասուցանեմք ի
 մտածմունս⁶ մեր. այլ եթէ կամեաջեք⁷ բնդունել զեր-
 րատ իմ՝ ոչ արասցուք զբանդ զայդ, և հարկեսցուք նո-
 ցա⁸ որպէս ցարդ ևս, և կալցուք զստացուածս մեր,
 զայգիս, զանտառս և զանդաստանս մեր»: ՆԷ ոչ կամե-
 ցան բնդունել զերրատ իմաստութեանն նախարարքն
 չայոց. այլ զիմադարձեալ ասեն. «Եթէ ոչ միաբանեցիս
 ի խորհուրդս մեր՝ ոչ մնասցէ առ քեզ և ոչ մի ոք ի զօ-
 րաց քոց. չկարեմք ժուժկալել տաղնապիս յորում կայ
 երկիրս չայոց»: Եսկ ապա հաւանեալ աւամայութեամբ
 իշխանին Նշոռոյ՝ առնէր միաբանութիւն ընդ Պրիգորի
 և ընդ այլոց նախարարացն, և զնէին դաշինս ուխտի
 առ միմեանս միջնորդութեամբ տէրունեան նշանին՝⁹ ան-
 նեղ պահել զսէր միաբանութեանն:

ՆԷ իբրեւ զայս դաշինս հաստատէին¹⁰ մեկնէին ի
 հրամանատարէն որ ի վերայ աշխարհիս, և երթեալք ա-

1 2.՝ վարանիւք

2 Տ.՝ կոչեալ

3 2.՝ և բազում

4 Տ.՝ զի

5 2.՝ անուղղա

6 2.՝ զմտածմունս

7 Տ.՝ կամեալք

8 Ի 2. պակասէր՝ նոցա

9 2.՝ նշանին տէրունի

10 2.՝ հաստատեալ

նալ զլուսաւորութիւն աչաց նորա. և ստուերամած խաւարաւ նսեմացուցանէր զբոլոր աշխարհիս պարծանս և ի խոր տխրութեան պարփակէր ոչ միայն զանձն նորա, այլ և զամենայն Համատոհմ նախարարս ազգին իւրոյ: Արոց յետոյ իրազնիկ եղեալ՝ ոչ ինչ կարացեալ օգուտ զործել. այլ նստեալ միայն ողբովք¹ և աշխարանօք լային, զի անկեալ կործանէր² պսակն պերճութեան ի զբլխոց նոցա. և յայնմհետէ³ բառնայր փառք ազգիս Հայոց:

Իսկ բարեգրութն Պրիգոր որպէս ի մեծ արիութենէ դարձեալ՝ անկանէր ի քաղաքն Պարնոյ. և առաքէր ի կողմանս կողմանս աւետիս զյաղթութեան⁴ իւրոյ: Աւշեալ բազում աւուրց Հասանէր ի վերայ նորա⁵ դատաստանն Աստուծոյ ըստ արժանի զործոց իւրոց. քանզի ուռուցեալ որովայն նորա՝ ուժղին վտանգիւ տաղնապէր զանձն նորա. և այնպէս սատակէր ի կենաց անյիշատակ բարձեալ ի միջոյ: Աւ փոխանակ նորա կացուցին իշխան զեղբայր նորին զՄուշեղ սակաւ ինչ ժամանակս:

Իսկ Աշոտոյ կալեալ զիշխանութիւնն ամս⁶ ԺԷ փառաւորապէս պատուով քան զամենայն առաջին իշխանսն⁷ Հանդիպէր դաւող նենգութեանն. և կեցեալ յետ այնորիկ ամս ԺԺ՝ վախճանէր⁸ բարւոք ծերութեամբ, և եղեալ ի տապանի փառաւորապէս ի կայս Հանգստեան իւրոյ ի գիւղն⁹ Վարիւնս:

1 2.՝ ողբօք

2 2.՝ կործանիւր

3 2.՝ յայնմհետէ

4 2.՝ զաւետիս յաղթութեան

5 1-2. պակասէր՝ նորա

6 2.՝ յամս

7 Տ.՝ քան զառաջինսն, որ նախ քան զամենայն իշխանսն որ յառաջ քան զնա

8 2.՝ վախճանիւր

9 2.՝ ի գեղն

ԳԼՈՒԽ ԻԷ.

Այս ևս ¹ մեզ դառնալ յառաջին շարս կարգի ² պատմութեանս: Վանդի մինչդեռ Մրուան ունէր զիշխանութիւնն Իսմայելի, և մարտնէր ընդ իւր ազգին՝ դարձեալ այլ մոլիկան հուր հրդեհի բորբոքէր ³ ի կողմանց արևելից յերկրէն Խորասան ⁴ աշխարհին: Վանդի իբրև տեսին ամենայն նախարարք՝ որդւոցն Իսմայելի, զի զօրացաւ ի վերայ նոցա անհանդուրժելի վտանգ յիւրեանցացոյն՝ ջանային զապրիլ անձանց զտանել: յորոց ոմանք ի նոյն տոհմէ օրէնսդրին ⁵ իւրեանց հատուածեալք՝ փախըստեայ անկանէին ի Խորասան յաշխարհն և թաղըստեամբ կէին անդ ժամանակս ինչ: Ապա յիտ այնորիկ միաբանեալ զզօրս Խորասան աշխարհին՝ կացուցանէին ⁶ զօրավարս ի վերայ նոցա զԱհաթբա և զԵրու-Մսլիմ ⁷ ոմն, որ էր խորամանկ աստեղագիտական աղանդոմն ⁸: Աւստի միաբանեալք սպանին զհրամանատար աշխարհին, և զզօրս նորա յինքեանս դարձուցեալ և զայլ բազմութիւն խառնիճաղանձիցն աշխարհին, որք տաղնապեալք էին ⁹ յանհարին բռնութենէ հարկապահանջիցն ¹⁰ սկսան տակաւ յարձակիլ ի կողմանս Ասորեստանի. որոց ընդդէմ երթեալ զօրքն Մրուանայ՝ ոչ կարէին զդէմ ունել այնմ ամբօխին, զի ի տեսնէ էր խորտակումն ¹¹ իշխանութեան նորա: Աւ զբազումս հարեալ սատակէին և

1 Տ.՝ կայ և

2 Տ.՝ շարակարգ

3 Տ.՝ բորբոքէր

4 Տ.՝ խորասանայ

5 Տ.՝ յօրէնսդրին

6 Տ.՝ կացուցանէր

7 Տ.՝ զապուսմսլիմ

8 Տ.՝ յաստեղագիտական աղանդն:—

2.՝ աստեղագիտական

9 Տ.՝ տաղնապեալ էին

10 Տ.՝ հարկապահանջացն

11 Տ.՝ խորտակումն

դայլան փախստական առնէին դունդը Արդայիցն⁽⁴⁴⁾ որ կոչին որդիք Հեշմայ: Աւ ինքեանք յառաջ մատուցեալ¹ անցանէին ընդ դեան Տիգրիս, և նուաճէին զբազում² քաղաքս Հնազանդեալ ընդ նոքօք. և զամենայն զօրս³ զօր միանդամ առաքէր Մըուան ընդդէմ նոցա՝ խորատեալ ջախջախէին⁴, և ցմեծ բանակեալն Տաճկաց Ակողա զամենեւեան Հնազանդէին: Իսկ բնակչացն Ակողայ և Բասրայ⁵ տեսեալ զբռնութիւն զօրութեան նոցա՝ ձեռնառու եղին և յաւելան ի զօրս նոցա: Քոր զգացեալ Մըուան՝ տագ նապաւ մեծաւ վարանէր, և բացեալ զխանութս դանձուցն արքունեաց՝ սփռէր զօրացն: Աւ վառեալ զինքն բազմութեամբ զօրացն՝ ելանէր⁶ ընդդէմ նոցա: Աւ իբրեւ հասանէին առ միմեանս և յարդարէին ճակատ առ ճակատ և խառնէր⁷ պատերազմն՝ բազումք լինէին վիրաւորք ի կողմանցն երկոցունց⁸, և անթիւ գիւսկունք դաշտացն տապաստ անկանէին. և յերկարաձգէր⁹ պատերազմն ի մէջ երկոցունց մինչև ի զլուս ելանել ամին¹⁰ այնմիկ: Իսկ ի վերանալ յամին¹¹ վեցերորդի իշխանութեանն Մըւուանայ՝ հասանէր¹² ի վերայ նորա վրէժխնդրութիւն Աստուծոյ, խնդրել ի ձեռանէ նորա զարիւն զօր եհեղ յաղդէն իւրմէ:

Աւ զօրացեալ զօրք Արդայի¹³ յարձակէին ի վերայ նորա դաշանաբար, զիմեալ հասանէին ի բանակն Մըւուանայ, և հարեալ սատակէին ի նոցունց հարուածս սաստիկս յոյժ յոյժ: Քի ասն լինել զթիւ անկելոցն¹³

1 2.՝ մատուցեալք

2 2.՝ զօր

3 2.՝ ջախէին

4 2.՝ պատրայ

5 2.՝ ելանիւք

6 2.՝ խառնիւք

7 Տ.՝ երկոցուն

8 2.՝ յերկարաձգիւք

9 2.՝ յամին

10 Տ.՝ ի վերջանալ ամին

11 2.՝ հասանիւք

12 2.՝ առա և ի ստորեւ՝ ապաւալ աղդաւայի

13 զթիւ անկելոցն լինել

ի միում նուազի յ՝ արանց հեծելոց, մինչև գնալ յարե-
նէն վտակք առուաց, և ի գոլորշիս արեանն լինել մէջ և
մուլթ ամբաւ: Եւ զմնացորդս զօրուն առեալ արկին ի
մէջ բանակին Մրուանայ. և հասանէին մինչև ի գղեկա-
ձև կազմած պարտակին և ի վրանն Մրուանայ, և զնա
ինքն հարեալ սատակէին: Եւ զայս ամենայն չարիս և
զղրգմունս պատերազմաց և զառմունս քաղաքաց և
հեղմունս արեանց կատարեալ ամս¹ շ' վախճանի²:

ԳԼՈՒԽ ԻԸ.

Եւ տիրէ ընդ նորա Երզնայ, և առաքէ զեղբայր իւր
զմիւս Երզնա շրջել ընդ ամենայն աշխարհս իշխանու-
թեանն իւրոյ³: Որ նախ ելեալ յաշխարհս Հայոց՝ բա-
ղում վշտօք և նեղութեամբ վտանգէր զամենեւին և
հասուցանէր ի չքաւորութիւն անանկութեան, մինչև
պահանջել հարկս և ի մեռելոցն: Եւ⁴ զամենայն բաղ-
մութիւն որբոց և այրեաց չարալլուկ տառապեցուցա-
նէր. վտանգէր գբահանայս և զպաշտօնեայս աստուա-
ծային խորանին խոշտանգանօք և քօք պսպանութեան
և դանիւք՝ ի յայտ ածել զանուանս վախճանիւցն և զըն-
տանիս նոցուն: Խոշտանգէր և զընակիչս աշխարհիս
բռնադոյն և դառն հարկապահանջութեամբ, առնուլ ըստ
զլիտոյ բաղում զուգէս⁽⁴⁵⁾ արծաթոյ, և գնել կնիք կա-
պարեայ յամենեկուն պարանոցս:

1 2.¹ յամս

2 8.¹ վախճանէր:—2.¹ վախճանի

3 8.¹ իւրոյ իշխանութեան

4 1 8. պակասէր՝ և

Իսկ տոհմ նախարարացն որ կամաւ և¹ որ յակամայ յաճախէին տալ ընծայս ձիոց ջորւոց² և հանդերձից պատուականաց և զայլ մթերս ոսկւոյ և արծաթոյ, որ պէս զի կարասցեն ընուլ զբերան վիշապին որ յարձակալ էր ապականել զերկիրս: Եւ նորա լցեալ զանյազութիւն չարքնկալ որովայնին՝ անցանէր ընդ կողմն Պարսից և Մարաց մինչև յաշխարհն Խորասան, և անդուտ յԱդիպտոս և ի Պենտապոլսական աշխարհն³ մինչև ցԱփրիկայ⁴: Եւ ամենայն ուրեք ուր և հասանէր՝ յյափշտակող բարս ազահոլթեանն իբրև զվարմ ձգեալ ի տամբին⁵՝ որսայր զկենաց մարդկան զհեռեանս, մինչև կոչել յիւրական ազգէն անուն զլացութեան նորա հայր զանդի. զի որպէս բանից կարգ է ասել՝ զգանդ առաւել բան զԼատուած մեծարէր: Եւ իբրև զնացեալ մեկնեցաւ յաշխարհէս, թողոյր հրամանատար դատաւորութեան և հարկապահանջութեան ի վերայ աշխարհիս չայոց զԵղեա որդի Ուսադի:

Եւ Եղեա⁶ կացուցանէր ի վերայ աշխարհիս իշխան ի նախարարացն չայոց զԽահակ որդի Բադարատայ ի նոյն տանէ իշխանին Եշտոյ, որ էր որդի հօրեղբոր նորա, այր զեղաղէշ երեսօք և երեւելի հասակաւ և ազնուական բնութեամբ և ծանօթ երկիւղին Լատուծոյ: Եւ առաջնորդէր զօրաց իւրոց ականացութեամբ կոխել զաշխատութիւն մարտիցն ուր և առաքէր. զի յայնմ հեռէ՝ հատաւ սակ արծաթոյն, որ զայր ամի ամի⁷ յարքունուստ զօրացն չայոց: Եւ զհամար հեծելոցն պահանջէին իշխանացն և հարկ լինէր ի տանց իւրեանց

1 Ի Տ. պակասէր՝ և

2 2.^ա ջորոց

3 Տ.^ա ի Պենդապոլսական:— 2.^ա յաշխարհն

4 2.^ա յափրիկայ:— Օր. Տղ.՝ Կոնք

5 2.^ա տամբին

6 2.^ա Եղեա

7 2.^ա յամի յամի. և ի ստորեւ յամի

Հանդերձել զգունդս զօրացն և զընթացս զրաժաստակ աշխատութեանցն ողջ պահել:

Եւ Երզրայն լըեալ զ¹ ամ իշխանութեանն վախճանէր²: Եւ առնոյր³ զիշխանութիւն նորա եղբայր նորին միւս Երզրա ամս էջ:

ԳԼՈՒԽ ԻԹ.

Ի սորա աւուրս շարժեալ թաղաւորն Յունաց ի կայսերական արքունեան մտիցն⁴, բազում և ծանր ամբօխիւ զայր Հասանէր⁵ յաշխարհն Արնոյ ի քաղաքն որ կոչի Թէոդուպոլիս: Եւ իբրեւ յական թօթափել կործանէր զգղեակ պարխազ⁶ ամրոցին արքայն Աստանդին որ էր որդի Լեոնի, և բացեալ զառն զանձուցն՝ բառնայր բազում կշիռ ոսկւոյ և արծաթոյ. զտանէր ի գանձի անդ զնշան տէրունեան խաչին, զոր առեալ տանէր ընդ ինքեան: Սա և զօրսն քաղաքին և զընակեալսն ի նմա Սառակինոսս բառնայր նոցին ընտանեզն յաշխարհն Յունաց: Եւ բազումք ի բնակաց զաւառացն ինդրեալ յարքայէն, զի ընկեսցեն զանուր լծոյ ծառայութեանն Իսմայելի յանձանց և գնասցեն զինի նորա:

Եւ նորա տուեալ հրաման, վաղվաղակի Հանդերձեալ զաղիս իւրեանց՝ խաղացին յառաջ, ապաւինեալք ի զօրութիւն տէրունեան խաչին և ի փառս արքային. Թողին զերկիր ծննդեան իւրեանց, և Հատուածեալք անկան ի կողմն արքային բարեպաշտի: Իսկ ի գալ միւ-

¹ Տ.՝ զերբօրոք

² Չ.՝ ամենայն ուրեք՝ վախճանէր,
վախճանիւ...

³ Չ.՝ առնէր

⁴ Չ.՝ մտին

⁵ Չ.՝ Հասանիւր

⁶ Տ.՝ զգղեակապարխազ

սոյ ամին կազմեալ Ազգեան¹ զգօրսն որ ընդ ձեռամբ իւրով երթայր հասանէր ի քաղաքն Սարնոյ և արեւանել մարդահարկ ի վերայ աշխարհին և հաւաքեալ զբաղմութիւնն անթիւ՝ կացուցանէր զործավարս ի վերայ զործոյն, և փոյթ յանձին կալեալ շինէր զխրամատեալ պարիսպ քաղաքին: Աւ ամեալ արս յորդուոցն Իսմայելի բնակեցոյց ի նմա նոցին ընտանեօք՝ պահել զքաղաքն և զգուշանալ ի թշնամեացն: Աւ կարգեաց նոցա պատրաստութիւն կերակրոց յաշխարհէս Հայոց:

ԳԼՈՒԽ Լ.

Յայնմ ժամանակի ոչ դադարէր ամբօխ աղմկի հեռութեան² անօրէն աղզին յաշխարհէս: Քանզի ամենայն ուրեք զբնական իւրեանց չարահնարութիւնն ոչ լքին յանձանց որդիքն Բելիարայ. այլ ի ժաբար գիմեալ անաստուած³ ոմն որում անուն էր Սուլէյման, և ընդ նմա որդիք յանցանաց ի կողմանցն⁴ Պարսից՝ ասպատակէին ի կողմանս⁵ Ասսպուրականի, զործելով զանարժան բարս աննդակից չար սերմանցն: Որոց ի գիմի հարեալ⁶ նախարարք ի տանէն⁷ Երծրունեաց Սահակ և Համադասպ սակաւ արամիք՝ անկան ի մեջ թշնամեացն: Իսկ նոքա իբրեւ տեսին զնուազունք էին՝ ի մեջ արկեալք⁸ կամէին սպանանել: Իբրեւ տեսին Սահակ և Համադասպ զհէնն զարթուցեալ ի վերայ, և զի ոչ ուստեք փախուստ գտանէր⁹ սուր ի զործ արարեալ զբաղմու-

1 2.¹ իզխան

2 2.² խեռութեան

3 3.³ յանաստուած

4 4.⁴ ի կողմանս

5 2.⁵ ի կողմն

6 2.⁶ հարեալք

7 3.⁷ տանն

8 3.⁸ արարեալք

9 2.⁹ գտանիւք

Թիւն¹ Թշնամեացն խողխողէին, և ինքեանք զիմեալ
ընդ աեղի մի ամբոխին զերծանել ջանային:

Անդ կարեւիէր խոցեալ Համազասպ² անկանէր³ յերի-
վարէն. և պատեալ զնովաւ Թշնամեացն⁴ սպանին: Աւ-
Ասահայ իբրեւ ետես զսպանութիւն կողբօրն, յազապս յաճախ
սիրոյն զոր ունէր առ եղբայրն մասնէր զանձն ի մահ.
և ի խոնարհ անկեալ⁵ յերիվարէն՝ կարթափոտօր առնէր.
և ինքն զայրազին անձամբ մենամարտէր և զբազումս
գիւթաւալ կացուցանէր, մինչև խնդրել զվրէժ արեան
կողբօր իւրոյ: Աւ ապա պարտեալ ի մարտին վախճա-
նէր: Աւ այնպէս վճարէին ի կենաց ընտիր նախարարքն,
որք⁶ էին որդիք Վահանայ Արծրունւոյ⁷:

Իսկ⁸ ապա յետոյ ազգ կղեալ կողբօր նոցա Գաղկայ⁹
և այլոց նախարարացն որ ընդ նոսա՝ կլանէին ի աեղի
մարտին վայելք և ճշօք. այլ¹⁰ ոչ կարացին Հասանել
Թշնամեացն: Գարձան ողբովք¹¹ և աշխարանօք թաղել
զմեռեալսն: Իսկ Թշնամիքն դարձան ընդ նոյն ճանապարհ.
որ ապա յետոյ սակաւ մի¹² անկաւ ի ձեռս Գաղկայ Արծ-
րունւոյ իւ սպանաւ Սուլէյմանն և բազումք¹³ ընդ նմա:

ԳԼՈՒԽ ԼԸ.

Աւ մինչդեռ ունէր զհրամանատարութիւն իշխա-
նութեանն Աղիա՝¹³ յղէր գեսպան առ արքայն Հիւսիսոյ,

1 Ի 2. պակասեալ՝ գրազմութիւն

2 2.՝ անկանիւր

3 2.՝ Թշնամիքն

4 2.՝ խոնարհեալ

5 8.՝ որ

6 2.՝ արծրունոյ

7 8.՝ և

8 2.՝ Գաղկա

9 2.՝ և

10 2.՝ ողբօք

11 Տ.՝ յետ սակաւ միոյ

12 Տ.՝ և բազումք այլ

13 2.՝ իգիւս. և ի ստորեւ՝ յեզոք

որում Խաբանն կոչէին¹, և խնդրէր ասնել խնամութիւն ընդ նմա. որպէս զի ի ձեռն այնորիկ արասցէ ուխտ խաղաղութեան ընդ նմա և ընդ զորս Խաղրաց: Աւ հաւանեալ արքայն Խաղրաց՝ տայր զքոյրն իւր նմա կնութեան, որում անուէն էր Խաթուն. և առաքէր ընդ նմա նաժիշտս և աղախնայս և ծառայս բաղումն: Աւ կեցեալ Խաթունն սակաւ ինչ ժամանակ՝ վախճանէր²: Աւ բարձաւ ուխտ խաղաղութեանն որ ի մէջ նոցա. քանզի իբրեւ դաւով նենդութեամբ համարեցան³ զմահ նորա: Աւ գումարեալ զոր բաղում տայր ի ձեռս⁴ զորավարի միոջ, որ անուանեալ կոչէր Ռաժթարխան, ի գնդէն Խաթիր լիթերայ⁵, և առաքէր ի վերայ աշխարհիս որ ընդ ձեռամբ Աղաի Ռոյ սփռեալ զասպատակս իւրեանց ըստ հիւսիսոյ գետոյն հզօրագունի որ կոչի⁶ Աուր՝ ասնուին բաղում⁷ զաւառս, զՀէջար, զԲաղա, զՍտանի, զՄարզ պանեան⁸, զՀարանդ, զՎեղաւու, զՇաքէ, զԲեխ⁹, ըզԽենի, զԱմբեխճան, զԽոզմաղ¹⁰: Այս զաւառք աշխարհին Աղուանից¹¹: Առին և զցանկալի դաշտն Բաղասական, յորում անթիւ բաղմութիւն հօտից և նախիրք անդէոյ բաղմաց, զորս¹² առին յաւարի: Առին և յաշխարհէ իշխանութեանն Վրաց զաւառս հօթն, զՇուշք, զԲուէշկափոր, զԶելթդ¹³, զՕուքէթ, զՎէլիսցիէ, ըզԹիւնէթ և զԵրկ¹⁴: Աւ հաւաքեալ զբաղմութիւն գե-

1 2.¹ կոչէր

2 2.² ժամանակս վախճանիւր

3 2.³ բնացան

4 2.⁴ ի ձեռն

5 2.⁵ խաթիրլիդրերայ

6 2.⁶ կոչէր

7 2.⁷ գրազում

8 Տ.⁸ զՍտան մարզպանեան: — Օր.

Տ.⁸ ոստանի՝ մարզպանեան

9 2.⁹ գրի

10 Տ.¹⁰ զԽոզմաղ: — Զանուան զաւառացդ տես յԱշխ. Խոր. յէջն 606:

11 Տ. ամենայն ուրեք՝ Ազգանից, Ազգանք...

12 2.¹² անդւոյց... զոր

13 2.¹³ զքուէզգափոր, զԶելթդ

14 Տ.¹⁴ զՎէլիսցիէ, զԹիւնէթ, զԵրկ: — Զանուան զաւառացդ տես յԱշխ. Խոր. յէջն 605:

Ետրպատական աշխարհին, ի Ջարեանդ զաւառ¹, ի Բոււաակս եւ Ջիգոյ², ի Տասուկ, ի Վաղնակ, ի Յորմի, ի Սուրենապատ³ եւ յայլ եւս մերձակայ⁴ զաւառան, յորում գործէին գործ⁵ անհաճոյ Եսաուծոյ, նմանեալ անորինաց, որ ոչ վայել էր քրիստոնէից: Պահանջէր եւ հարկս⁶ յաշխարհէն բազում տագնապաւ խոշտանդեալ եւ զայր հասանէր ի զաւառն Հեր, յորում վայրի հասանէ Ռուհ ոմն զօրավար Իսմայելացոց, եւ ընկենոյր բազում վիրաւոր ի զօրուէն Հայոց եւ զայլնն փախստական ընկենոյր յամուրն Նկան. եւ ինքն շրջէր զգաւառօքն Պասպուրականի, զի կարացէ որսալ զնա⁷ յորդայթ իւր: Եպա իբրեւ տեսանէր տէրն Երծրունեաց զխորատկումն զօրաց իւրոց՝ ոչ եւս կարաց ելանել ի գործ անօրէնութեանն. այլ անկեալ յամրոցն՝ դադարէր առ սակաւ մի: Յետոյ այլ զօր եկեալ ի վերայ նորա, որոյ զօրազլուի էր Մուսէ՝ պաշարեալ պահէին զամրոցն ամ մի: Եւ իբրեւ ոչ ինչ կարէր սանանել՝ զաւով նկնդեալ կոչէր ի խաղաղութիւն, եւ ըմբռնեալ տայր ի ձեռն իշխանին Իսմայելի: Եւ նորա արկեալ զնա⁸ ընդ կապութեան եւ պահանջէր ի նմանէ զարծաթն, զոր հարկապահանջութեամբ ժողովեալ էր յերկրէն Պարսից:

Իսկ նորա ոչ խնայեալ ի զանձա, որչափ զտանէր⁹ ի ձեռին նորա¹⁰, զի թերեւ կարացէ շահել զկիսանս իւր. այլ¹¹ ոչ ինչ օգտեալ անդէն վախճանէր¹² ի տառապանս

1 2.¹ ի զարաւանդ զաւառի

2 2.² իրուաակս եւ ի շիգոնց

3 2.³ սորենապատ

4 2.⁴ ի մերձակայ

5 2.⁵ գործ

6 Տ.⁶ հարկ

7 Տ.⁷ զնա որսալ

8 Ի Տ. պակասէր՝ զնա

9 2.⁹ զտանիւր

10 Տ. յաւելոյց առա ի փակագիծս (տայր)

11 Ի 2.¹¹ պակասէր՝ այլ

12 2.¹² այլ անդէն վախճանէր

բանտին, իբրեւ զայր մի յանարգաց: Աւ զորդիս նորին
զՆամադասոյ և զԱսհակ յոլով ժամանակս կալեալ ի
կապանս՝ ապա ուրեմն անկուշեալ կամք չարաշուք դահ-
ձին՝ հաճեալ հաւանութեամբ հաշտէր ընդ նոսա պա-
տուկով, և առաքէր յերկիրս Նայոց:

ԳԼՈՒԽ ԼԳ.

Օսոյն¹ ժամանակս ի հրամանատարութեան Ազե-
տի² և յիշխանութեանն Արդլայի միւսոյ յոյժ ծանրա-
ցաւ անուր լծոյ հարկապահանջութեան ի վերայ աշ-
խարհիս Նայոց. քանզի դժոխսաձեւ ազահութիւն ան-
համբոյր թշնամւոյն ոչ շատացաւ ուտել զմարմինս ընտ-
րելոյ Վրիստոսի հօտիս³ և ըմպել զարիւն իբրեւ զճուր-
ղարհամարհանս նոցա. այլ համօրէն զբոլոր երկիրս Նայ-
ոյ արկանէր ընդ անհանդուրժելի վտարանդիւք⁴. զի
վախճանեաց զզիւտ⁵ արծաթոյ ի յերկրէս, և ամենայն
ոք տալով զպաճարանս ընչից իւրեանց՝ ոչ գտանէին
զգինս փրկանաց անձին իւրեանց⁶. և չար կտտանօք, զե-
լարանօք և կախաղանօք, և դառն տանջանօք կեղէին
զկեանս մարդկան: Յորմէ փախստեաց եղեալ բազումք
յայրս⁷ և ի փապարս երկրի՝ զօղեալ թագչէին. և ոմանք
ձիւնահեղձ⁸ և գետավէժ լինէին վասն անտանկի աղե-
տիցն⁹. զի ոչ էր զիւտ զոր հայցէինն, գտանել¹⁰ պահան-
ջունս սակի արծաթոյն, այլ ըստ զիւոյ¹¹ արանց. որովք

1 2.¹ զայն

2 2.² յեղիտի

3 2.³ ոչ շատացաւ զմարմինս... ուտել

4 Տ.⁴ վտանդիւք

5 Տ.⁵ զիւտ

6 Տ.⁶ ընչից իւրոց՝ ոչ գտանէր...

անձին իւրոյ

7 Տ.⁷ ի յայրս

8 Տ.⁸ զօղեալք... ձիւնահեղձք

9 2.⁹ աղէտիցն

10 2.¹⁰ գտանէր

11 Տ.¹¹ ըստ զիւոյ

Թափուր¹ մնացեալք յամենայն ստացուածոց՝ կապէին կապանօք անանկութեան երկիրս Հայոց, և առհասարակ ճաշակէին ի հնոցէ² աղքատութեան նախարարք և մեծամեծք: Թէպէտ և բազում անգամ բողոքէր իշխանն Սահակ և հայրապետն տէր Տրդատ որ ի տանէ նախարարացն Սանանդ զաւտոյ՝ այլ ոչ լուաւ զաղաղակ նոցա Լեզեան որ ի վերայ հարկին էր յաշխարհիս³: Բարձրացեալ բողոք տրանջմանն հասանէ⁴ առ Արղայն, և խորխտացեալ կոչէ առ ինքն զԼեզեան և փոխանակ նորա առաքէ զԲաղար⁵ որդի Մսլեմոյ: Լու յառ ոչ բազում ժամանակի, զի և ոչ զամ մի ողջոյն տեւալ Բաղարն, կոչէ զնա առ ինքն առանց իրիք պատճառի, և առաքէ զՀասան. քանզի մեքենայոյզ⁶ խորամանկութիւնն յորդորէր խոնարհեցուցանել զերկիրս Հայոց ի տեղիս չարչարանաց. մանաւանդ թէ⁷ ոչ նա, այլ կամք ուղղէ իշխանացն կատարի, որում ի վերուստ վկայէր բարկութիւն զոլ բազմութիւն մարախոյն⁸ և կարկուտք և երաշտութիւնք անձրեաց: Այսոքիկ ցոյցք⁹ բարկութեանն ի վերայ մեր:

Իսկ իբրև եկն Հասան որդի Սահաթրայ¹⁰ հրամանատար¹¹ ի վերայ երկրիս Հայոց, և ընդ նմա գունդ բազում¹² ի առհմէ Խորասան աշխարհին, որք առաւել զառնութեամբ յաճախ զործէին զլաղրազործութիւն և բազմացուցանէին զաղէտս և զհեծութիւնս աշխարհիս, զի որպէս նախ քան զայս պատմեցաք¹³ ի տեւանէ

1 2.՝ Թափուրք

2 2.՝ ի հնոց

3 8.՝ աշխարհիս

4 2.՝ հասանն

5 2.՝ աստ և զկնի՝ պաքար

6 2.՝ մեքենայոյզ

7 2.՝ թէև

8 2.՝ մարախոյն

9 8.՝ ցոյց

10 2.՝ կահաթրայ

11 8.՝ հրամանատար

12 2.՝ գունդք բազումք

13 8.՝ պատմեցաք

կարծրանային սիրտք նոցա առ ի վրէժխնդրութիւն չարեաց մերոց, զի արդարեւ սով և սոււր և սասանութիւն յաճախէր յազգապետութեան նորա: Աւ ևս առ այսօքիւք արհամարհութիւնք հայրապետաց, այսպանութիւնք եպիսկոպոսաց, գան և խոշտանդանք քահանայից, իշխանաց և նախարարաց քարշանք և քայքայութիւնք. որում ոչ կարացեալ հանդուրժել զօրագլուխք աշխարհիս՝ հեծէին և հառաչէին յանհանդուրժելի տագնապէն. քանզի զռամիկ բաղմութիւն մարդկան խոշտանդէին ազգի ազգի չարեօք, զոմանս փոկահարութեամբ լկէին վասն հարկապահանջութեան դառնապէս¹, և զոմանս զեկարանօք և կախաղանօք, և զոմանս մերկացեալ² ի զգեստուցն՝ արկանէին ի մէջ լծից յաւուրս դառնաշունչ ձմերայնոց³, և կարգէին ի վերայ⁴ պահապանս, զի չարչարեացին դնոսա, և այնպէս չարայլուէ կտտանօք կեղէին զկեանս նոցա⁵, զոր պատմել ոչ կարեմք զաղետիցն⁶ պատմութիւն:

ԳԼՈՒԽ ԼԴ.

Յայսմ վայրի ճառեցից զվայրենամիտ ազգին Իմացելի զխտտասիրտ դառնութիւնն ի զուլիս եկալ. քանզի իբրեւ տեսին նախարարք շայոց զվտանդ տարակուսանացն հասեալ ի վերայ ինքեանց՝ եղին զոգի ի ձեռին իւրեանց և ձեռնամուխ եղին յիրս, զոր⁷ ոչ կարէին վր-

1 Տ.՝ վասն դառն հարկապահանջութեան, և

2 Չ.՝ մերկացուցեալ

3 Տ.՝ ձմերայնոց

4 Ի Չ. պահապանք ի վերայ

5 Ի Տ. պակասէր հատուածգ, սկսեալ ի բառիցս՝ և այնպէս

6 Չ.՝ զաղետիցն

7 Չ.՝ որ

Ճարեւ, վասն զի նուազունք էին: Այլ սակայն լաւ համարեալ զմահ քաջութեամբ քան զկեանս վտանգաւոր՝ ձեռնամուխ եղին յիրս ապստամբութեան, և ի բաց կացին ի հնազանդութենէն Բամայելի: Աւ սկիզբն բանիս պատրիկ լինէր¹ ի ձեռն Արտաւազդայ, որ էր ի տանէ Մամիկոնէից. որոյ երթեալ ի մայրաքաղաքն Պուլին² կազմութիւն մեծ առնէր զօրաց իւրոց. և ստանայր անդ զէնս և անօթս³ պատերազմի, և վառէր զինքն զրահիւք և սաղաւարտիւք⁴ և ամենայն սպառազինութեամբ⁵, և մտերիմ զինքն երեւցուցանէր⁶ զօրացն Բամայելի, իբր⁷ թէ մարանչել ընդ թշնամիս նոցա կազմիցի: Աւ որոշեալ զինքն ի միաբանութենէ նոցա՝ հասանէր ի գաւառն Շիրակ ի գիւղն Աւամայրի, և սպանանէր զհրամանատար հարկին: Աւ որ ինչ գտանէր⁸ ի ձեռին նորա առեալ՝ համբառնայր ամենայն տամբ իւրով, զնայր ի կողմանս Ալբաց աշխարհին, և ընդ նմա ամենայն նախարարք աշխարհիս: Աւ հասեալ համբառն ի քաղաքն Պուլին, եթէ այս օձիրք⁹ դառն զործեցան յորդուոյն շմայեկի՝ վազվազակի առնոյր զօր բազում Մահմեան, և զԱմբաս որդի Աշոտոյ զսպարապեան շայոց և զայլ նախարարսն, և հետամուտ լինէր զինի նոցա. հասանէր¹⁰ յաշխարհին Ալբաց ի գաւառին որ կոչի Սամցխէ¹¹. և կալեալ զկիրճն՝ թափէր ապուռ ինչ յաւարէն, և զնսս վարեալ փախստական առնէր յաշխարհէս շայոց: Իսկ նոքա երթեալ¹² պատսպարէին յաշխարհին Արարացոց. և ստանայր անձամբ զեշխանութիւն անձին

1 2.¹ լինիւր2 2.² աստ և զկնի՝ գվին գլխոյ3 2.³ անօթս4 2.⁴ սաղաւարտիւք5 8.⁵ սպառազինութեամբ6 2.⁶ ցուցանէր7 8.⁷ երբու թէ8 2.⁸ գտանիւր9 2.⁹ օձիրք10 2.¹⁰ լինիւր... հասանիւր11 2.¹¹ սամսխէ12 2.¹² երթեալք

իւրոյ ի վերայ Ազգերացւոյ և ի վերայ Վէպիոյ¹, որ Լն Վիրք: Աւ ի ձեռն այսր դործոյ առաւել զայրազնեալ հրամանատարն Հասան՝ վաղվաղակի² առաքէր յամենայն կողմանս իւրոյ իշխանութեանն զբռնութիւն հարկին ժողովիլ մեծաւ ստիպով. և յոյժ սաստկանայր հեծութիւն աշխարհիս ի պահանջողաց հարկին. քանզի ամենեւին նուազեալ էր զիւտ արծաթոյ յաշխարհէս Հայոց: Ընդ³ ուրեմն շարժէր սիրտ նախարարի ուրումն ցամամբ, որ էր որդի Հրահատայ կոմսի ի տանէ⁴ Մամիկոնեան, որոյ անուն էր Մուշեղ: Սա միաբանեալ ընդ միկոնեան, որոյ անուն էր Մուշեղ: Սա միաբանեալ ընդ իւր զոմանս ի նախարարացն Հայոց՝ ի բաց եկաց ի հընդանդութենէ Բամայելի. և գտեալ զոմանս յորդուոյն Բամայելի ի գաւառի իւրում և ի տան իւրում⁵, որք եկեալ պահանջէին ի նմանէ զարիւնս ոմանց սպանելոց ի առհմէ իւրեանց՝ խողխողէր զնոսա ի սուր սուսերի իւրոյ: Աւ ինքն դադթէր⁶ յամբոյն Արտագերոյ⁷ հանդերձ տամբ իւրով:

Աւ ելեալ նոյնժամայն ի գաւառն Բաղրեանդ, և ընդ նմա արք Ջ⁸, և ըմբռնեալ զպահանջողսն հարկին, որում անունն էր Ապուլճուր և զորս ընդ նմա՝ հարեալ սատակէր ի սուր սուսերի իւրոյ. և լռեցուցանէր զպահանջումն հարկին յերկրէս: Աւ իբրեւ այս այսպէս վճարէր⁹ ժողովէին առնա ամենայն վշտառեալ և վշտանդեալք հողուով: Աւ յայնմհետէ զարթեան յամենայն կողմանց թշնամիք ի վերայ նորա¹⁰: Աւ նախ քան զայս՝ յորդուոյն¹¹ Բամայելի ի քաղաքէն Սարնոյ հասանէին ի

1 2.¹ վեպիս

2 3.¹ և վաղվաղակի

3 2.¹ արդ

4 2.¹ որ էր ի տանէ

5 3.¹ իւր

6 2.¹ դադթիւր

7 2.¹ արտագերոյ

8 3.¹ արք վաթսուն

9 2.¹ վճարիւր

10 2.¹ նոցա

11 3.¹ այլք յորդուոյն

վերայ նորա, որք էին իբրեւ արք երկերիւր, վառեալք
կուռ սպառազինութեամբ. յորոց վերայ հասեալ ի զի-
շերի ի զիւզն Խարս¹ սակաւ արամբք, զի էին բանա-
կեալ ի մէջ այգեստանեացն, շուրջ կացեալ զնոքոք՝ փը-
լուզին զգուզնաքեայ² պատուար այգեստանեացն, զի էր
կարկառակոյտ քարանց առանց հողոյ. և յանձափ զը-
ղըղմանէ, քարանցն բախեալ երկվարացն՝ զբազումս ա-
ռաթուր հարեալ սատակէին. և առեալ զզէնս և զկա-
պուտ անկեղոցն՝ տայր զօրաց իւր, և զերկվարս և զա-
մենայն կազմած զինուեց. և ինքն խաղացեալ զնայր ի
կողմն ամբոյցի իւրոյ:

Եւ իբրեւ այս լուր աղէտի հասանէր ի քաղաքն
Վուին առ զօրավարն Բամայելի Մահմա՝ յամենայն
կողմանց տազնապ մեծ յառնէր ի վերայ նորա. և զու-
մարեալ զզօրս քաղաքին Վուինայ՝ տայր ի ձեռս³ զօրա-
զիւնի միում, որում անուն էր Եզուրնձիպ, ելանել ի
ինդիր վրիժու արեան սպանկոցն: Եւ առեալ զօրավա-
րն այնմիկ զընտիրսն հեծելոց իբրեւ արս Գ՝ ուշ ե-
լեալ ընդ պողոտայն արքունի՝ հասանէր ի դաւառն
Բազրեանդ ի զիւզն⁴ Բադաւան: Ենդ ի վերայ հասա-
նէր նոցա Մուշեղ և⁵ ընդ նմա արք իբրեւ Տ. և մար-
տուցեալք ընդ միմեանս՝ օգնութիւն ի տեսնէէ վազվա-
զակի հասանէր⁶ ի թիկունս զնոզին Մուշեղայ⁷, և բա-
զում հարուածս հարեալ սատակէին ի զօրացն Բամայե-
լի, և զմնացեալն⁸ ի փախուստ դարձուցեալ՝ հեռա-
մուտ լինէին մինչև յաւանն Երուձ, և զբազումս ձու-

1 2.՝ ի գեղն

2 2.՝ զգուզնաքեան

3 Տ.՝ ի ձեռն

4 2.՝ ի գեղն

5 Ի 2. պակասէր՝ և

6 Կամ ըստ 2. հասանէր վազվա-
զակի

7 2.՝ մուշեղի

8 Տ.՝ զմնացորդսն

բաղ առնէին, մինչև զնոյն ինքն զգորադուին հարեալ սապակէին: Աւ մեծաւ յաղթութեամբ դարձեալ ի հետոյ նոցա՝ ընուին բաղում աւարաւ յաւարէ թշնամեացն:

Աւ փախստեայքն անկան ի քաղաքն Պուին սահաւք ի բաղմաց: Որոց ընդ առաջ լինէին¹ համադգիւքն արք և կանայք վայելք և ճշօք, հոգ ի գլուխ լինելով, զճակատ հարկանէին և զօձիս պատառէին, և ողբովք և աշխարանք ընուին² ամենայն փողոցք լայնանիստ քաղաքին: Աւ ահ մեծ անկանէր ի վերայ Սառակինոս³ գնդին, և ոչ լինէր նոցա համարձակ ելանել⁴ քան զքաղաքն, այլ անձնապահ լինէին յամբութեան քաղաքին:

Ապա իբրև զայս յաջողուած գործոյ տեսանէին նախարարք շայոց՝ ամենեքեան միամտեալ ընթանային ըզհետ անմիտ խորհրդին. զի կարծէին լցեալ զժամանակ իշխանութեանն Նամայելի⁵, և մանաւանդ պատրեալք առաւել ի կարծիս առնմից մենողնի, որ մոլորութեան հողումն շարժեալ⁶ մարդարեանայր սնոտիս և ընդու նայն ասելով. «ահա մերձեալ է ժամանակ փրկութեան ձերոյ. զի այժմ ընդ հուպ դարձցի դաւաղան թաղաւորութեանն միւսանդամ ի տուն Թորգոմայ, առնուլ ձեզ զվրէժ յաղգէն Նամայելի. և զուք մի՛ զանդիտէք յերեսաց նոցա, թէ նուազունք իցէք, զի մի այր ի ձէնջ հաւածեսցէ զհաղարան, և երկուքն զբերան. զի զպատերազմն ձեր տէր պատերազմեսցի. զօրացարուք, մի՛ զանդիտէք»: Աւ այսպէս տեսիլ սուտ և ըզձանս ի ստից⁷ օր քստ օրէ պատմէր նոցա, որում առհասարակ հաւատա-

1 Տ.՝ Ապա ընդ առաջ լինէին նոցա—

2.՝ ընդ յառաջ

2 Տ.՝ ընդ

3 Տ.՝ Սառակինոսի

4 Տ.՝ յուսմանս յաւելոյր աստ ի փա-

կազիմս՝ (արտաքս)

5 Տ.՝ զի կարծէին զժամանակ իշխանութեանն իամայելի լցեալ

6 Տ.՝ մոլորութեամբ... շարժեցեալ

7 Տ.՝ և բաղալի սրտից

վերայ նորա, որք էին իբրեւ արք երկերիւր, վառեալք
կուռ սպառազինութեամբ. յորոց վերայ հասեալ ի գի-
շերի ի գիւղն Խարս¹ սակաւ արամբք, զի էին բանա-
կեալ ի մէջ այդեստանեացն, շուրջ կացեալ զնոքօք՝ փը-
լուզին զգուզնաքեայ² պատուար այդեստանեացն, զի էր
կարկառակոյտ քարանց առանց հողոյ. և յանշափ զը-
ղըզմանէ քարանցն բախեալ երկվարացն՝ զբազումս ա-
ռաթուր հարեալ սատակէին. և առեալ զգէնս և զկա-
պուտ անկելոցն՝ տայր զօրաց իւր, և զերկվարս և զա-
մենայն կազմած զինուց. և ինքն խաղացեալ գնայր ի
կողմն ամրոցի իւրոյ:

Եւ իբրեւ այս լուր աղէտի հասանէր ի քաղաքն
Վուին առ զօրավարն Բամայելի Մահմետ՝ յամենայն
կողմանց տաղնապ մեծ յանէր ի վերայ նորա. և զու-
մարեալ զզօրս քաղաքին Վունայ՝ տայր ի ձեռս³ զօրա-
գլխի միում, որում անուէն էր Եպուհնճիպ, ելանել ի
խնդիր վրիժու արեան սպանելոցն: Եւ առեալ զօրավա-
րին այնմիկ զընտիրան հեծելոց իբրեւ արս Գ՝ ուշ և-
զեալ ընդ պողոտայն արքունի՝ հասանէր ի դաւառն
Բաղրեւանդ ի գիւղն⁴ Բաղաւան: Ենդ ի վերայ հասա-
նէր նոցա Մուշեղ և⁵ ընդ նմա արք իբրեւ Տ. և մար-
տուցեալք ընդ միմեանս՝ օգնութիւն ի տեսանէ վաղվա-
զակի հասանէր⁶ ի Թիկունս զնոզին Մուշեղայ⁷. և բա-
զում հարուածս հարեալ սատակէին ի զօրացն Բամայե-
լի, և զմնացեալն⁸ ի փախուստ դարձուցեալ՝ հեռա-
մուտ լինէին մինչև յաւանն Երուճ, և զբազումս ճոռա-

1 Չ. ի գեղն

2 Չ. զգուզնաքեայ

3 Տ. ի ձեռն

4 Չ. ի գեղն

5 Ի 2. պակասէր՝ և

6 Սամ ըստ 2. հասանէր վաղվա-
զակի

7 Չ. մուշեղի

8 Տ. զմնացորդսն

բաղ առնէին, մինչև զնոյն ինքն զգորազուին հարեալ ստապակէին: Եւ մեծաւ յաղթութեամբ դարձեալ ի հետոց նոցա՝ ընուին բազում աւարաւ յաւարէ թշնամեացն:

Եւ փախստեալքն անկան ի քաղաքն Վուին սահաւք ի բազմաց: Որոց ընդ առաջ լինէին՝ համադգիբն արք և կանայք վայելք և ճշօք, հող ի գլուխ լինելով, զձեռնատ հարկանէին և զօձիս պատառէին, և ողորովք և աշխարանօք ընուին՝ ամենայն փողոցք լայնանիստ քաղաքին: Եւ ահ մեծ անկանէր ի վերայ Սառակինոս՝ գնդին. և ոչ լինէր նոցա համարձակ ելանել՝ քան զքաղաքն. այլ անձնապահ լինէին յամբութեան քաղաքին:

Եպա իբրև զայս յաջողուած դործոյ տեսանէին նախարարք և այոց՝ ամենեքեան միամտեալ ընթանային ըզհետ անմիա խորհրդին. զի կարծէին լցեալ զժամանակ իշխանութեանն Իսմայելի՝ և մանաւանդ պատրեալք առաւել ի կարծիս առն միոյ մոնողոնի, որ մուրբութեան հոգևովն շարժեալ՝ մարգարէանայր սնոտիս և ընդու-նայն ասելով՝ «ահա մերձեալ է ժամանակ փրկութեան ձերոյ. զի այժմ ընդ հուպ դարձցի դաւաղան թաղաւորութեանն միւսանդամ ի տուն Թորգոմայ, առնուլ ձեօք զվրէժ յազգէն Իսմայելի. և դուք մի՛ զանգիտէք յերևաց նոցա, թէ նուազունք իցէք, զի մի այր ի ձէնջ հալածեցէ զհաղարան, և երկուքն զբերան. զի զպատեւազմն ձեր տէր պատերազմեցի. զօրացարուք, մի՛ զանգիտէք: Եւ այսպէս տեսիլ սուտ և ըղձանս ի ստից՝ օր ըստ օրէ պատմէր նոցա, որում առհասարակ հաւատա-

1 Տ.՝ Եպա ընդ առաջ լինէին նոցա—

2.՝ ընդ յառաջ

2 Տ.՝ Լնդր

3 Տ.՝ Սառակինոսի

4 Տ.՝ յաւազէտս յաւելոյր աստ ի վա-

կազմէն (արտաքս)

5 Տ.՝ զի կարծէին զժամանակ իշխանութեանն Իսմայելի լցեալ

6 Տ.՝ մուրբութեամբ... շարժեցեալ

7 Տ.՝ և բազմալի սրովց

ցեալ՝ տեսանող¹ զնա կոչէին: Աւ յայսմ բանէ ամենեքեան պատրեալք՝ զրդուեցանէին զմեծ սպարապետն Սմբատ որդի Աշոտոյ՝ հաւանել այնմ խորհրդի: Իսկ նա իբրեւ յակամաց կամաց շարժեալ յիւրմէ հաստատուն և յանխոնարհելի խորհրդոյն՝ չողաւ զկնի խաբերաց և մոլեկան առնն այնորիկ:

Աւ ժողովեալ ամենայն նախարարք և այլոց ի մի վայր՝ առնէին առ միմեանս երգմունս և դաշինս ուխտի՝ կեալ և մեռանել ընդ միմեանս: Աւ այսպէս միախուռն ժողովեալք առ միմեանս՝ արք իբրեւ² Ե. զի բաղումք ի սամիկ ժողովոց եկեալ խառնէին ի զունդն նոցա. և համբարձեալ զնացին ի կողմանցն այնոցիկ³ պաշարիկ զքաղաքն Թէոդուսովիս⁴ որ է Սարնոյ քաղաք: Աւ պաշարէին զնա պատնիշք⁵, և զամենայն ժամանակս ձմերայնոյն⁶ մարտ եղեալ կռուէին ընդ նմա, կանգնեալ զնովաւ մահարձան, և հատանէին վէտս ծակուց արտաքուստ ի քաղաքն. այլ ոչ ինչ կարացին ստնանել, բայց որչափ սակաւ ինչ ի քարէ մեքենայիցն, որովք սատակէին ի քաղաքէն:

Իսկ Աշոտ ի տանէ Ռազրատունեաց, որդի իշխանին Սահակաց, զի էր այր խոհական հանձարով՝ ոչ միաբանեաց ի զործ փնասակար աղէտին. այլ և զնոսա ևս խըրատէր, ի բաց Թողուլ գփնասակար կարծիսն՝ զոր ունէին ի փնասակար խրատուէ մոլեկան մենողոնին, և անձնապահ լինել անձանց և ընտանեաց նոցին, զի ասէր «մանկունք էք և կրտսերագոյնք⁷ հասակաւ. և զիտեմ եթէ ոչ կարէք զգէմ ունել զօրութեան բաղմնողլուս վիշա-

1 2.⁵ տեսող

2 8.¹ իբրեւ արք

3 8.¹ յայնոցիկ

4 2.⁵ Թէոդուսովիս

5 8.¹ պատնիշք

6 8.¹ ձմերայնոյն

7 2.⁵ կրտսերագոյնք

պին, զի հղօր է զօրութիւն նորա և անթիւ բազմութիւն ընդ ձեռամբ նորա, և անչափ պատրաստութիւն զինուոց ի գանձս նորա. և ամենայն թագաւորութիւնք որք հակառակ կացին իշխանութեան նորա¹ փշրեցան որպէս զանօթ բրտի. զի թէ Հռովմայեցւոց թագաւորութիւնն ոչ կարաց համբառնալ զձեռս ի վեր, այլ սարսեալ զողայ² յերեսաց նորա, և ոչ յանդիման ընդ գէմ տէրունեան³ հրամանին. զի և դուք չէք անտեղեակ ամենայն զօրութեան արքային Յունաց, քաջութեան անձին նորա և բազմութեան⁴ և պատրաստութեան զօրաց նորա, զի ամենեւին ընդ միտ անգամ ոչ էառ ածել զմտաւ առնուլ զաշխարհս Հայոց ի ձեռաց նորա. Առստանդին որդի Աւոնի, որ մենամարտեալ ի միում աւուր ընդգէմ ահաւոր զազանացն՝ սպան զառիւծն իբրեւ զուլս պղծեաց։ Եւդ որ զայս օյժ⁵ զօրութեան ունէր՝ այնպէս ընթադրեալ է յահէ չարաթոյն զազանին որ ապականէ զերկիր. իսկ դուք յո՞վ արդեօք ապաւինեալ և կամ որո՞վ զօրութեամբ և որո՞վ ուժով կարէք զգէմ ունել անյաղթելի իշխանութեան նորա։ Այլ արդ եթէ հաճոյ թուի անձանց ձերոց՝ ընկալարուք զխրատ իմ, քանզի զօգուտն ձեր և զպիտոյսն և զանդորրութիւն աշխարհիս տեսանեմ ես. զի այս լինի եւք զօրծոյդ, կամ դառնալ ձեզ և մտանել ընդ հնազանդութեամբ նոցա, և հանդարտել⁶ և կեալ խաղաղութեամբ յերկրիս ձեր, և կամ մերժիլ⁷ փախստեամբ համօրէն ընտանեօք յերկրէս ձերմէ, և լքանել թողուլ զժառանգութիւն հարցն ձերոց զբնակութիւնս ձեր, և⁸ զանառս

1 2.¹ նոցա2 Տ.¹ գողաց3 2.¹ տէրութեան4 2.¹ և զբազմութեան5 2.¹ ուժ6 1 2.¹ պակասեր՝ և հանգարտել7 2.¹ մերժել8 1 Տ.¹ պակասեր՝ և

և զանդաստանս, նա և զգիրեղմանս Հարց ձերոց, և
երթալ բնակիլ նժդեհհուծեամբ ընդ արքային Յուռնաց:
Եւ կամ թէ ոչ՝ անկանիցիք¹ ի ձեռս նեղչաց ձերոց ի
միում աւուր, և անախորժիլ մահուամբ բառնայցին
զձեզ ի կենաց, զի զիտեմ ես զբարս անաստուածու-
թեան իշխանին Կամայիլ, զի ոչ զազարէ մինչև կատա-
րէ զկամս անձին իւրոց:

Իսկ նոքա ոչ ընկալան զօր լուան. զբանս խրատու-
օգտութեանն² յընչաց քերէին, իբրև զխրատ նենգու-
թեան. քանզի յոյժ հաւանեալք էին³ ստապատում առն
մոլորիկոյ, որ օր ըստ օրէ յորդորէր զնոսա կալ պնդա-
կազմ ի գործն առաջարկեալ և մի՛ ինչ երկմտութեամբ
ստգտանել զանձինս. որոյ անուղղայ կամակորութիւն
ջախջախուն խորհրդին անդէն ընդհուպ երեւէր⁴. զի քա-
կեալ ի միմեանց անմիաբանք լինէին: Օհ նախարարք
տանն Արծրունեաց Համազասպ և եղբարք իւր և զօրք
նորին մնացին անդէն ի կողմանս Վասպուրական աշ-
խարհին. և Վասակ որդի Աշոտոյ և որք ի տոհմէ Ա-
մատունեացն և Տրունեաց՝ մնացին անդէն, ոմանք յա-
մուրն բերդի ի Վարինս գեօղ և ի ծաղն Մակուայ⁵, և
ոմանք ի ձորն Արագեղտայ⁶ ամրացեալք՝ սփռէին շուրջ
զգաւառօքն ի պէտս կերակրոց և անդրէն դառնային յա-
մուրս իւրեանց:

Իսկ զօրքն Տաճկաց որ ի Վուրն քաղաքի՝ ելեալ
աստպատակէին ի տեղիս տեղիս գաւառաց որ շուրջ զին-
քեամբք, և առնէին աւարառութիւնս⁷ և հեղմունս ա-
րեանց ի գիւղն⁸ Պաղունս և ի Թալին և ի Պողբ, և

1 2.¹ անկանիք

2 Տ.¹ օգնականութեանն

3 Տ.¹ հաւանեալ էին

4 2.¹ երեւիւք

5 2.¹ գեղ և ի ծաղն մակուս

6 Տ.¹ Արագեղտ

7 2.¹ աւարառութիւնս

8 Տ.¹ ի գեօղն

յայլ բազում տեղիս սուր ի գործ արարեալ՝ զբազումս
զխաթաւալ կացուցանէին:

Իսկ ի գալ գարնայնոյն զունդ կազմէր իշխանն Իս-
մայելի ի վերայ երկրիս Հայոց, և գումարէր զընտիրս¹
հեծելոց իբրեւ արս և բնաիր երիվարաւ և կուռ սպա-
ռազկնութեամբ ի տոհմէ Խորասան զնոյն, և² տայր ի
ձեռս զօրավարի միոյ որում անունն էր Նմր. և առաքէ
զնա յինքենէ ի լայնանիսա և ի հօջակաւոր անուն քա-
ղաքէն, զոր շինեաց ինքն Արդլա ապաւէն ամրութեան
հզօրագոյն և անառիկ պարսպով ամրացեալ, որ անուա-
նեալ կոչէր Բաղդադ³:

Եւ համարարձեալ զօրավարին ի կողմանցն Ասորոց⁴
գայր հասանէր յաշխարհս Հայոց ի քաղաքն Խաթ,
մեծաւ զգուշութեամբ և բազում պատրաստութեամբ
զինուց: Իբրեւ մտանէր ի քաղաքն՝ տեղեկանայր ի քաղա-
քացւոցն անտի⁵ զօրպիտութիւն զօրացն Հայոց, եթէ
քանիք և եթէ ոչք իցեն զօրազուլք⁶, և եթէ միա-
բանք իցեն ի սէր միմեանց եթէ երկրայք, եթէ քաջա-
յակութք իցեն եթէ յամբեղք, եթէ ունիցին պատրաս-
տութիւն զինուց եթէ ոչ: Չայս ամենայն տեղեկացեալ՝
պատրաստէր ըստ նմին զզօրազուլսս⁷ զօրաց իւրոց:

Իսկ Աշոտ որդի Սահակայ, զի էր ի քաղաքին յայն-
միկ⁸ զեկուցանէր զգալուստ թշնամեացն նախարարացն
Հայոց, զի ուր ուրեք և իցեն, ի մի վայր գումարեցին⁹
կեալ և մեռանել¹⁰ ի վերայ միմեանց: Իսկ նոցա անհա-
ւատալի թուեալ իբր հրովարտակին՝ համարէին, (թէ)¹¹

1 2.¹ զընտիր

2 Ի Տ. պակասեր՝ և

3 2.¹ կոչիւր պաղտատ

4 2.¹ ասորոց

5 2.¹ անդի

6 Տ.¹ և ոչք իցեն զօրազուլքս

7 2.¹ զօրազուլքս

8 2.¹ այնմիկ

9 2.¹ գումարեացն

10 Տ.¹ կալ և մեռանիլ

11 Թողաք այսպէս ըստ Տ.

դաւօղ խորամանկութեամբ կամի փրկել զքաղաքն ի պաշարմանէ անտի¹, իբր մտերիմ զինքն ցուցանել Բամայելացւոյն. և զայս արեալք ի միտ՝ անընկալք եղնն բանից նորա, այլ տակաւին զառաջի արեկալն իւրեանց խոկային կատարել: Ապա յիս այսորիկ զումարէին նախարարք ազգին Արծրունեաց զզօրս Վասպուրական աշխարհին, Համազասպ և եղբարք իւր և որք ի տոհմ Եմատունեաց և զօրքն որ ընդ նոսա: Առէին² ի թիկունս օդնականութեան զՎասակ որդի Աշոտոյ, զեղբայր Սմբատոյ սպարապետի ի տոհմ Բագրատունեաց և զզօրան նորին. և խաղացեալ յառաջ՝ երթային ի վերայ Արձշն աւանի՝ բրել զնա ի հիմանց և զզօրան որ ի նմա՝ հարկանել սրով:

Եւ իբրեւ հասանէին ի դաւառն Աորերանի ի գիւղն³ Բերկրի՝ մնային միմեանց զումարութեան: Եւ զբազումս յաշխարհականացն հրապուրեալ զկնի ինքեանց՝ ի հետիոտս⁴ տանէին ի մարտ պատերազմի: Եւ մինչդեռ զայս խորհուրդ առհասարակ կամէին կատարել՝ վազվազակի հասանէր⁵ առ նոսա լուր զօրացն Բամայելի. քանզի եկեալ ոմն պատմեաց նոցա, եթէ զօր բազում յորդւոցն Բամայելի հասեալ ի վերայ՝ սպասէ ձեզ: Որում ոչ անսացեալ Համազասպ տէրն Արծրունեաց՝ հարուածովք⁶ տանջէր զնա իբրեւ զհրապուրիչ ստութեան. և ինքն խորխտացեալ զնաց ի վերայ Արձշն աւանի հանդերձ զօրքն իւրովք⁷: Եւ իբրեւ մօտ հասանէին ի քաղաքագիւղն՝ բնակիւք⁸ քաղաքին յառաջ զգացուցին ի քաղաքն Խլաթ առ Ամր զօրավարն Բամայելի զգալուստ

1 2.^ա աստի

2 2.^ա կոչէր

3 2.^ա ի գիւղն

4 2.^ա աստ և զկնի՝ հետիոտս

5 2.^ա հասանիւր

6 2.^ա հարուածօք

7 2.^ա իւրօք

8 2.^ա և բնակիւք

նախարարացն ¹ և այլոց: Աւ նորա խաղացեալ բաղմու-
 թեամբ զօրացն՝ զայր և ² զարանամուտ լինէր² մերձ ի
 զիւղն Արձէշ: Աւ մինչդեռ մարանէին զունդն³ և այլոց
 ընդ ամբողջին՝ վաղվաղակի յարեան զարանամուտքն ի
 թաղսանէն և զեղան⁴ ի վերայ զօրացն և այլոց, և ի
 փախուստ դարձուցեալ՝ կոտորեցին զմեծ մասն Հեաեակ
 զօրուն որ յաշխարհաբնակ մարդկանէն էին. քանզի էին
 մերկք և առանց զենուց և անհմուտք պատերազմի. որք
 միանգամ Հանդիպեալք դառն լուսոյ առուն այնորիկ,
 ի սուր անողորմ մաշեցին՝ զնոսա. և ոմանք առ վտանգի
 տարախուսանացն զետալէժ և ծովահեղձ լինէին: Եսկ
 ի տոհմէ նախարարացն վախճանեցան արք Դ, որք էին
 ի նոցանէն երեքն ի տոհմէ Տրունեաց և մինն Յուրծայ⁵
 զեղջէ. իսկ որ յաւմիկ ժողովոյն վախճանեցան՝ էին իւ-
 րեւ և մարդ: Աւ այլք ի փախուստ դարձեալք՝ Հա-
 զիւ ուրեմն զապրուստ անձանց դտանէին: Աւ եղև չա-
 րմբեր նեղութիւն⁶ վտանգիս այսորիկ յամենանն Հրո-
 տից, որ օր չորրորդ էր ամսոյն յառուր շաբաթու: Աւ
 թշնամեացն Հեաամուտ եղեալ՝ Հալածէին զզօրսն և այ-
 ոց մինչև ի տեղին որ կոչի Տայ զիւղ⁷. և ապա զարձան
 ի Հեաոց նոցա և առնէին ուրախութիւն մեծ ի բա-
 նակն իւրեանց:

Յայնժամ ոչ սակաւ յաճախէր⁸ Հեծութիւն աշխար-
 հիս և այլոց, և ուրացողաց թշնամեացն ցնծութիւն և
 հրճուանք. քանզի նոյնժամայն շունչ կլեալք⁹ զարձեալ
 յարձակէին, ուշ եղեալ ելանել յառաջին պողոտայն ար-

1 Ի Տ. պակասէր՝ և

2 2.՝ լինիւր

3 2.՝ գունդքն

4 2.՝ Հեղան

5 Տ.՝ մի ի Յուրծայ

6 2.՝ շարամբեր նեղութեան

7 Տ.՝ գեղ

8 2.՝ յաճախիւր

9 Տ.՝ կալեալք

քունի ընդ դաւանն Եպաֆունիս: Հասանէին ի դաւանն Բաղրեւանդ ի գիւղն Երձնի, անդ հարկանէին զբանակս իւրեանց առ եղիւրբ զեաղյն որ ընդ նա անցանէ՜, և ընդ նոսա ամենայն արուեստականք և² յարդարիչք զինուոյ՝ որք պատրաստէին զէնս և անօթս³ պատերազմի:

Իսկ այն զօրք, որք պահէին զքաղաքն Սարնոյ՝ հասուցանէին զնա մերձ յապականութիւն. քանզի սասաւհացաւ սով ի քաղաքին, և կամէին յակամայ տալ զքաղաքն ի ձեռս: Եւ իբրեւ եհաս զրոյց պարտութեան զնոյն ի քաղաքն Սարնոյ՝ յայնժամ լքաւ սիրտ արանց պատերազմեցաց զօրացն Հայոց, և թոյլ ետուն պաշարման քաղաքին: Եւ թէպէտ կարօղ էին⁴ մեկնել ի կողմն Յունաց և ապրեցուցանել զանձինս ի չարասէր ապիրատութենէ զրպարտողացն՝ սակայն լաւ համարեցան⁵ զմահ անձանց քան տեսանել զկորուստ աշխարհիս և զանպատուութիւն եկեղեցեաց Քրիստոսի: Եւ զայս զմտաւ ածեալ՝ թէպէտեւ նուազունք էին քան զթիւ թշնամեացն՝ ինքնակամ յօժարութեամբ զիմեցին ի վիշտն, և ժողովեալ զզունդս իւրեանց իբրեւ արս Էւ՝ զնացին⁶ ի քաղաքէն Սարնոյ⁷, անցանէին ընդ սահմանս Բասենոյ ի դաւանն Բաղրեւանդ: Իսկ և իսկ անցեալ ընդ զեան Երաճանի՝ յարձակէին արիութեամբ սրտի ի վերայ թշնամեացն, և բացաղոյն երկու վտաւանօք զատուցանէին զաղին իւրեանց և զերեւարս, և ի հետիւտս զայրապնակ պատրաստէին ի մարտ պատերազմի թշնամեացն: Եւ լանէին ապա և⁸ զունքք թշնամեացն ի վերայ նոցա բազում պատրաստութեամբ:

1 2.¹ որ անցանէ ընդ նա

2 Ի Տ. պակասեր՝ և

3 2.¹ զանօթս

4 Տ.¹ էին կարօղ

5 Տ.¹ համարեցան ընտրել

6 Ի 2. պակասեր՝ զնացին

7 2.¹ կարծու

8 2.¹ և ապա

ՆԷ ընդ ծագել արեգականն խմբեցաւ պատերազմն. և իբրեւ բախեցին¹ ընդ միմեանս՝ նախ զօրացեալ զունդն Հայոց՝ հարկանէին ըաղում հարուածս, և ի փախուստ դարձուցեալ զթշնամիսն սատակէին զբազումսն: ՆԷ դարձեալ զօրացեալ՝ դարձան ի փախստենէ, և զմահաբաձեալ զպարագին ցասմամբ՝ լնուին արհաւիրօք զբազմութիւնս աամիկ ժողովոյն. և ի փախուստ դարձուցեալ զմանս ի նախարարացն և ի նոցին² հեծելոցն և զաամիկսն որք³ ընդ նոսա, զի զբազումսն ի նոցանէն հարեալ տապաստ դաշտացն արկանէին:

Իսկ քաջայաղթ նահատակքն թէպէտեւ նուազունք էին ի մէջ չարաշուք որսողացն՝ սակայն ոչ ինչ զանգիտեցին ի գտնաշուռնչ օրհասէն⁴. այլ մինչ ի սպառ զուժարեալք ողւով⁵ չափ՝ մարդէին զմիմեանս բանիւք աւելով. «քաջութեամբ»⁶ մեռցուք ի վերայ աշխարհիս մեր և ի վերայ ազգիս⁷, և մի՛ տեսցեն աչք մեր կոխան ոտից լեալ պղծալից արանց⁸ զսրբարանս մեր և զտեղի փառաբանութեան Աստուծոյ մերոյ. այլ նախ՝ ընդդէմ մեր լիցի սուր թշնամեացն. և ապա լիցի զոր կամիցինս՝ փոխանակեցին անձինք մեր ընդ ճշմարտութեան հաւատոյս և մի ընդ երկրաւոր զբաղմանս. զի այս մահ՝ ժամանական⁹ և կեանքն՝ յաւիտենական: ՆԷ զայս¹⁰ քաջալերութիւն տուեալ միմեանց՝ ի բարձունսն կարկառեալ զաչս՝ օգնութիւն¹¹ ի բարձրելոյն հայցէին տեսլով. «Աստուած, յօգնութիւն մեզ հայեաց և յընկերել մեզ փառութաւ: Ամաչեսցե՛ն զամօթ մեծ որք խնդրեն զանձինս

1 2.¹ բախէին

2 2.¹ և նոցին

3 Տ.¹ որ

4 2.¹ օրհասէն

5 2.¹ ողւովք

6 2.¹ զմիմեանս բանիւք քաջութեան

7 Տ.¹ ազգիս մեր

8 Տ.¹ կոխան ոտից պղծալից լեալ

9 Տ.¹ յաւելոյրս աստ ի փաղազիծս՝ (և)

10 Տ.¹ այս

11 2.¹ զօգնութիւն

մեր, և մեք զանուն քո, տէ՛ր, կարգացուք ի նեղութեանս
մերում և զանուն քո, տէ՛ր, փառաւորեսցուք ի նեղու-
թեանս յոր պաշարեալս եմք. զի ահա շրջապատեալ
պահեն զմեզ չարք՝ որոց ոչ զոյ թիւ, և ժամանեցին մեզ¹
երկունք մահուա։

Չայս և առաւել ևս² քան զսոյն մատուցանէին
խնդրուածս աղերսականս և մաղթանս փափազելիս։ Աւ-
յիտ պսոթիկ դարձեալ զօրացեալք յօգնականութենէ վեր-
նոյն՝ ոչ ինչ կասեցին յառաջի արկեալ խորհրդոյն³. քան-
զի չէին աւելի քան զ—⁴ մի արանց ի մէջ լսոյն։ Չի
որպէս ուսաք ի նոյն ինքն ի թշնամեացն՝ ունէին, ասէ⁵,
ընդ ինքեանս մարտակիցս զհրեշտակական բաղմութիւնս,
որ մարմնական տեսեամբ երեւէին⁶ թշնամեացն. զի աւ-
սանէին երկցունս և պապասս⁷ աւետարանօք և մօմեղի-
նօք և խնկօք առաջի նոցա երթալով՝ զօրացուցանէին
դոսսա։ Աւ անխնայ⁸ կոտորմամբ խնդրեցին զվրէժ ան-
ձանց մինչև պարտեցան ձեռք նոցա⁹ ի ծանրութենէ զե-
նուցն միանդամայն. զի ոմանք թափուր մնացեալք¹⁰ ի
զինուցն՝ անկան ի ձեռս նոցա, և խնկոյն առեալք զհրա-
ժեշտ մեղանշական կենցաղոյս՝ փոխեցան ի հանդերձեալ
յուսոյն ակնկալութիւնն երանելի և քաջ նազատակքն.
որոց զօրադլխացն անուանքն են պսոթիկ¹¹. ի տանէն
Բագրատունեաց սպարապեան Սմբատ, և Սահակ՝ բար-
ձակից և նիզակակից նորին. ի տանէն Մամիկոնեանց¹²
Մուշեղ զօրավար և Սամուէլ տէր Մամիկոնեաց, որ էր

1 2.¹ առ մեզ

2 Տ.¹ և ևս առաւել

3 Տ.¹ խորհրդէն

4 2.¹ քան. ո. մի

5 Ի 2. պակասէր՝ ասէ

6 Տ.¹ երեւեալ

7 Տ.¹ եօթունս և պապասս (սքք)։—

2.¹ երկցունս

8 2.¹ յանխնայ

9 Ի Տ. պակասէր՝ նոցա

10 2.¹ մնացեալ

11 Տ.¹ որոց անուանքն են պսոթիկ

զօրադլխացն

12 2.¹ մամիկոնեաց

որդի մատաղ և առջի գեղեցկութեամբ, անկր սպարապետին մեծի. և ի տանէն¹ Պետենեաց Վահանն դաշնակ: Եւ այլք բազումք ի նախարարաց և յառակաց զորս ոչ բաւեմ մի ըստ միջէ² յանուանէ թուել, որք անկանէին իբրեւ արք Զր, որոց ողորմելի³ կատարածն և վախճանն անարգապէս. զի և ոչ հող նոցա բաւէր թաղել զգիտկունսն թշուառացիւոցն ի պատերազմէն. այլ բացնկեցիկ օթադայեալ ի վայրի, յարեաւ և ի փոշոջ և յանձրեի և մրրիկս հողմոց:

Եւ յայնժամ սաստկապէս յաճախէին ողբք և աշխարանք աշխարհիս Հայոց. վասն զի առաջնորդք մեծք և զօրազլուիք պատուականք բարձան ի միջոյ ի միում վայրկենի ժամու. և երկիրս առհասարակ ի խոր տխրութեան ըմբռնեալ՝ կոծէին կոծ մեծ և աւաղէին զվախճան նախամարտկացն հզօրաց և քաջաց. քանզի մնացին թափուր⁴ յօղնականութենէ նոցա, և մատնեցան ի ձեռս գաղանաբարոյ և անհամբոյր թշնամեացն⁵: Յիշէին ապա և ի նեղութեան զպաշտպան պցելութիւնն⁶ Աստուծոյ, զոր ի սկզբանցն⁷ պահեաց զողորմութիւն առ ազգս մարդկան, և մանաւանդ առ փառաբանիչս անուան իւրոյ. և հայցէին զխնամօղ ներողութիւն նորա հասանել յօղնականութիւն տարակուսելոցն և յուսակորոյս եղելոցն ի կենաց աշխարհիս: Զի յիս կորստեանն որ եղև յԱրձէն աւանի՝ անդէն ընդ հուպ հասին չարիքս այս ի նոյն ամսեանն ի հրօտից ի ԺԳ յաւուր երկուշաբաթեոջ⁸: Եւ ևս զմեղակ նեղութիւն էր, զի և ոչ տեղի անդամ

1 2.¹ ի տանէն

2 2.² միտ միջէ

3 Տ. յաւելոյր աստ ի փակագիծս՝

(էր)

4 2.⁴ թափուրք

5 Տ.⁵ թշնամեոյն

6 Տ.⁶ զպաշտպանութիւն պցելութիւն

7 2.⁷ յիսկզբանցն

8 2.⁸ երկշաբաթեոջ

զոյր լալոյ և ողբոյ համարձակապէս զննջեցեալն, և ոչ հաց սոցոյ բեկանել ի տունս իւրեանց, և ոչ տալ գերեզմանի զվախճանեալն:

ԳԼՈՒԽ ԼԼ.

Իսկ թշնամեացն սփռեալ զասպատակ իւրեանց ի դաւառն Բագրեանդ և ի սահմանակիցս նորա՝ և տագնապ մեծ յարուցանէին¹ ի վերայ բնակչաց երկրին, ուս եղեալ ընդ ամենայն քաւարանս աղօթից՝ խոկային կործանել և շփոթել զսրբութիւն եկեղեցեաց Վրխատոսի խորտակէին և զնմանութիւն պայծառացեալ խաչին Վրխատոսի, զոր ապաւէն և հովանի յելա² և ի մուտս կանգնեալ ի պառճառս երկրպագութեան համագոյ Նրբորդութեանն, և հրկիզութեամբ բառնային ի միջոյ: Վարէին ուժղին³ հեռութեամբ ընդ քահանայս և ընդ մոնողոնս⁴ և ընդ պաշտօնակիցս նոցին, իբրեւ առաջնորդք նոցին՝ որք⁵ վախճանեցան ի պատերազմին: Յափշտակէին և ի տեղիս տեղիս զսպաս եկեղեցւոյ, և զնշխարս սրբոյ Եսաուծոյ վարեալ տանէին յաւարի: Եւ իբրեւ լցան զօրքն⁶ անօրէն յաւարէ աշխարհիս Հայոց՝ դարձեալ ելանէին ի վերայ ամրոցաց և նուաճէին զապաստանեալն յամուրան՝ կոչել⁷ ի խաղաղութիւն, և տային զիր⁸ երգման և իջուցանէին յամրոցայն:

Եւ ինքն չու արարեալ իբրեւ պանծալի և քաջ յաղթութեամբ՝ գէտ եղեալ զնայր յաշխարհէս Հայոց. ան-

1 2.¹ հասուցանէին

2 Տ.¹ ի յելա

3 2.¹ յոյժ

4 Ի Տ. պակասէր՝ և ընդ մանազոնս

5 2.¹ որ

6 Ի 2. պակասէր՝ զօրքն

7 Տ.¹ կոչել

8 Ի 2. պակասէր՝ գիր

յանէր ընդ աշխարհն Պարսից, յանդիման կամէր լինել իշխանին Բամայելի իբրեւ զի¹ զփոխարէն միամտութեան վաստակոյն առջէ ի նմանէն: Եւ նոյնժամայն հասեալ ի վերայ նորա² դատաստան յիրաւադատէն³ Աստուծոյ՝ սատակէր⁴ ի կենաց յերկրին Պարսից: Վանդի չարաչար ցաւօք⁵ տանջեալ սատակէր և ըստ արժանւոյն ընդունէր զհատուցումն վրէժխնդրութեան. զի փոխանակ անպարտ արեանն⁶ հեղլոյ ի ձեռն նորա՝ հեղաւ արիւնն իրաւացի, թէպէտեւ ոչ սրով մարդկան՝ այլ աներևոյթ սրով հրամանաւ բարձրելոյն, որ ազգողական⁷ թափանցական զօրութեամբ քան զամենայն սուր երկսայրի յորոշումն ուրոյ և շնչոյ և յօգից և ուղղոց անցանէ: Այնու սրովն խնդրեաց զվրէժ արեան որդւոց իւրոց, և զհատուցումն ատելեաց իւրոց հատոյց. և զերկիր ժողովրդեան իւրոյ սրբեաց և խնայեաց ի ժողովուրդ իւր. զի զգաւազան ժողովրդեանն մերժեաց յերեսաց նոցա: Միւսանգամ ապահով եղեն ի բնակութիւնս իւրեանց:

ԳԼՈՒԽ Լ.Գ.

Յայնմ ժամանակի դարձեալ առաքէ իշխանն Բամայել ի վերայ աշխարհիս Հայոց հրամանատար փոխանակ Հասանայ զԵղեա: Եւ ինքն Աբղլա լըեալ ամենայն ախորժակօք չարասէր կամաց իւրոց և ճնշեալ զողի իւր ի բաղձանս արծաթսիրութեան ախտի, և ազահեալ զազահուրութիւն չար տան իւրոյ՝ ընդունէր զմար-

1 Ի 2. պակասէր՝ զի

2 Ի Տ. պակասէր՝ նորա

3 Տ.՝ յիրաւադատն

4 2. աստ եզկնի՝ սատակիր

5 2.՝ ցաւօք

6 2.՝ արեանցն

7 Տ.՝ ազգողական զօրութեամբ թափանցական է

գարէին նորովն. և յուսակորոյս սատակէր անդէն ընդ հուպ ի նմին ամի: Իսկ զհանդերձեալն¹ զտեղի դատաստանի նորա յայսնեաց՝ որ բոլորեցունն է հատուցանող միում ումեմն յարժանաւորաց իւրոց ծառայից, քահանայի միջ. զի տեսանէր ի տեսլեան սակաւ աւուրբք յառաջ քան զվախճանել կենաց նորա՝ տեղի խոշտանդանաց, և ի նմա վեհ զբոյ որ ամբաւ² էր խորութեամբ, և ի բերան վհին կառուցեալ դուռն մի երկաթի: Աւ ածեալ զնա³ երկուց զինուորաց՝ կացուցանէին առ բերան զբն, և ի բաց առնելով զկապարիչ վհին՝ տեսանէր զէկեանէր⁴ բոց. վհին ի վեր մինչև յերկինս, յոր առեալ ընկեցին զգործունեայն չարին. և դարձեալ ի վերայ կառուցեալ զնոյն դուռն՝ ըմբռնէին զնա յեկանելի կապանս ընդունել զարժանաւոր հատուցումն: Չայսպիսի յայտնութիւն տեսլեան զուշակեալ վասն նորա, որ արգարե վայել էր ըստ չարութեան զնացից իւրոց զայնպիսի ընդունել հատուցումն յարդար դատողէն:

ԳԼՈՒԽ ԼԼ.

Աւ յեա այսորիկ⁵ յաջորդէ զելիանութիւն նորա Մահմետ Մահադի որդի նորա: Աւ սա⁶ էր ազնուական քան զհայր իւր և լաւազոյն բարուք: Աբաց զամենայն տունս դանձուց զորս աղիսեալ⁷ պահէր ամբարիշտն Եբդլա, և բաշխեաց պարգևս զօրաց իւրոց: Ամարձակեաց և զգրունս մարդից՝ հանել զվաճառականս ի

1 2.¹ զհանդերձեալն

2 Պամ ըստ 2.¹ տեքաւ

3 Ի 2.¹ պակասէր՝ զնա

4 2.¹ եկանելիք

5 2.¹ այնորիկ

6 2.¹ մհատիւն և նա էր

7 2.¹ առեալ

վաճառս իւրեանց և ընդ զպէտս կարօտելոց. և եղև առատութիւն երկրի, և զիւտ արծաթոյ ընդարձակեցաւ. և բնակեաց երկրի անդորրութիւն եղև ի հարկապահանջ բռնութիւնէն. զի թէպէտև զանուր լծոյ հարկին ծանրացոյց՝ սակայն վասն զիւտի արծաթոյն հանդեաւ երկիրս առ փոքր մի ի չար տառապանաց վտանդին. քանզի և լերինք արծաթոյ յայանեցան յաշխարհիս Հայոց. առ ի հանել¹ ի նոցունց խանութս² արծաթոյ զոյ ի պէտս մարդկան յաւուր իշխանութեան նորա:

Եւ ինքն Մահմետ սկսաւ գոռալ ընդդէմ իշխանութեանն Յունաց. և զումարեալ զօրս՝ տայր ի ձեռս զօրավարի միջ իւրոյ եղբօր, որում անուն էր Երաս, և առաքէ զնա յաշխարհն Յունաց³. քանզի ի նոյն ամի սատակմանն Երզլայի վախճանեցաւ կայսրն Աոստանդին, և Լևոն որդի նորա փոխանորդեալ զաթոռ հօր իւրոյ: Եւ մինչդեռ նա զայս ածէր զմասաւ ի վերայ աշխարհին Յունաց, ասպատակել զօրօք ի վերայ նորա՝ առաքէ վաղվաղակի արքայն զօր բազում ի վերայ Բասանաստանի⁵ որում Բիշանն կոչի, և կարդէ ի վերայ նոցա⁶ զօրավարս երիս. որք էին երկու ի նոցանէն ի նախարարացն Հայոց, անուն միումն⁷ Տաճառ⁽⁴⁶⁾ ի տանէ Ենձեւացեացն, և երկրորդին⁸ Երտաւադդ ի տանէ Մամիկոնեանց, և միւսն ի զօրացն Յունաց: Արոց խաղացեալ յառաջ զօրօք բազմօք՝ հասանէին ի կողմանս Արեւիկեացոյ և Բիշանու⁹, և սփռեալ զասպատակս իւրեանց ի վերայ աշխարհին՝ առին զբազում քաղաքս և զգաւառս

1 Տ.՝ հատանել

2 Տ.՝ գիտնութս

3 Տ.՝ առ ի պէտս

4 Ի 2. պակասէր՝ և առաքէ զնա յաշխարհն Յունաց

5 2.՝ Բասանասի

6 Ի Տ. պակասէր՝ նոցա

7 2.՝ միոյն

8 2.՝ երկրորդն

9 2.՝ կիւրիկեցւոց և պէշանու

և զգիւզս, և որք միանգամ ելին ընդդէմ նոցա¹ պատե-
րազմել՝ ջաղխեցին² մանր իբրև զփռշի. և ինքեանք ա-
ռեալ զբազմութիւն խառնիճաղանձիցն վարեցին յաւա-
րի, զորոց զթիւ գերեւոցն ասն լինել աւելի քան³ Զ
բիւր արանց, զորս առեալ տանէին յաշխարհն Յունաց:
Եւ երթեալ յանդիման լինէին կայսերն Յունաց Հան-
դերձ բազում աւարաւ. և բազում զովութեամբ ընդու-
նէր կայսրն Լևոն. զզօրան իւր⁴, և մեծամեծ պատիւս
ընծայէր զօրագլխաց իւրոց. և զազարեին յամին յայն-
միկ:

ԳԼՈՒԽ ԼԸ.

Իսկ ի գալ միւսոյ ամին յդէր դեպանա իշխանն Իս-
մայելի, իբրև խորխտալով զարհուրեցուցանել կամեցեալ՝
մեծամեծս փքայր⁵. ապր տանել, որպէս լուաք, ընդ
պատգամին սերմն մանանխոյ զչափ երկուց զրուաց, և
զրէր առ թագաւորն Յունաց, եթէ «Այազվադակի առա-
քեցից ի վերայ աշխարհիդ քո զբազմութիւն զօրաց ի-
մոց բսա թուոյ Հառոյ մանանխոյդ զար աստերդ, թէ բա-
ւեսցէ հոդ երկրի քո զանչափութիւն զօրաց իմոց ըն-
դունել⁶: Եւ արդ եթէ գուցէ զօրութիւն ի ձեռին քո՝
պատրաստեալ⁷ ընդ իս ի պատերազմ: Եւ ընթերցեալ
կայսերն զգիրն՝ ոչ ինչ ամբօխէր⁸ ի խորհուրդս իւր-
այլ Հաստատուն մտօք զրէր պատասխանի⁹ «Ոչ է, ասէ,

1 Ի 2. պակասեր՝ նոցա

2 2.³ ջախեցին

3 Ի 2. պակասեր՝ քան

4 2.³ ընդունէր զնոսա կայսրն Լևոն

5 2.³ փքայր

6 Տ.³ ունել

7 Տ.³ պատրաստեա

8 2.³ ամբօխէր

9 Տ.³ յդէր զպատասխանի

դյազթուծիւն մարդկան ստանալ անձամբ¹. այլ որոց պարզեւէ Աստուած. քանզի կարող է Աստուած տալ զզօրադ քո կերակուր զօրաց իմոց ըստ առակի մանանխոյն զոր յղեցիր: Ե՛յլ զու զոր ինչ խոստացար առնել՝ արասցես, և որ ինչ հաճոյք են կամաց Աստուծոյ՝ կատարեսցին:

Եւ նոյնժամայն ելանէ Հրաման ի կայսերէն զադթիւլ զրնակիչս աշխարհին ի քաղաքս, յամուրս² և յամուր աշտարակս: Եւ զուամբեալ իշխանն Իմացելի զօրս անթիւս՝ կարգէր ի վերայ նոցա զօրավար զնոյն այլ զորմէ վերագոյնն ասացաք. և առաքէ զնոսա բազմութեամբ ի վերայ երկրին Յունաց: Որոց երթեալ հասանէին ի վերայ երկրին Վաղատացեաց, և պաշարէին զքաղաքն լայնանիստ որ անուանեալ կոչի Եմուրիս: Եւ նստեալ զնովա բազմութեամբ զօրացն՝ պաշարեալ պահէին զնա իբրեւ ամիսս Զ, այլ ոչ կարէին ստնանել. քանզի պարսպաւ էր ամրացեալ³, և ոչինչ նուազ զգուշութիւն մատուցանէին⁴ շուրջքն: Վանդի շուրջ զքաղաքաւն⁵ բղիսն⁶ ահունք Սադառիս զհառոյ, որով ի ճախճախուտ աղմոյն անկողեկի մնայր հաստայարկ զիրք քաղաքին. և ոչ ինչ կարէին քնատել, այլ նստեալ միայն պահէին: Վուամբէր զզօրսն իւր ապա և Եզիտն, որ էր Հրամանատար աշխարհիս ասացոյ, հասանել ի թիկունս օղնականութեան զօրավարին Եբասայ⁷: Եւ երթեալ ի կողմանս Պոնտոսի՝ հասանէր⁸ ի Սոդոնիա բերդ քաղաքաց, և ի Վովաթա և ի Սաստիզոն և ի գաւառն Մարիթիմէս. ընդ որս մարտ եղեալ կռուէր: Ե՛յլ ոչ

1 2.¹ անձամբք

2 Տ.¹ ի քաղաքս ամուրս

3 Տ.¹ պարսպաւոր ամրացեալ (էր)

4 2.¹ մատուցին

5 2.¹ շուրջ քաղաքաւն

6 Տ.¹ բղիսն

7 2.¹ ապասայ

8 2.¹ հասանելք

ինչ օգտեալ ի նոցունց՝ դառնայր մեծաւ ամօթով յաշխարհս չայոց։ Թողին և զօրքն Բամայելի գքաղաքն Ամուրիա ի պաշարմանէն, և գնացին յաշխարհ բնակութեան իւրեանց։

ԳԼՈՒԽ ԼԹ.

Այց ևս մեզ պատմել զառաջի արկեալ խորհուրդս. Քանզի յօթներորդ ամի¹ Մահմետի վախճանեցաւ կայսրն Լեւոն, որդի Աստանդին. և Թադաւորէ Աստանդին որդի նորա ընդ նորա, մանուկ մատաղ հասակաւ։ Իբրեւ հոռս Մահմետ իշխանն Բամայելի զվախճան արքային Յունաց՝ գումարէ զօր² բազում և կարգէ ի վերայ նոցա զօրավար զԱհարոն զորդի իւր, և առաքէ ի վերայ աշխարհին Յունաց։ Եւ իբրեւ հասին զօրքն Բամայելի յաշխարհն Յունաց՝ նոյնժամայն ելին զօրքն Յունաց ընդդէմ նոցա. և նստեալ պահէին զմիմեանս, խից արկեալ³ ճանապարհաց նոցա։ Եւ ոչ կարէին ելանել զօրքն Բամայելի ի խնդիր կերակրոց⁴, և լինէր⁵ սով մեծ ի բանակին Բամայելի։

Իսկ Տաճատ որդի Գրիգորի, որ էր ի տանէ Անձեացի, զորմէ յառաջադոյն պատմեցաք⁶, զի երբեմն փախստական եղեալ յիշխանէն Բամայելի առ կայսրն Աստանդին յաշխարհն Յունաց, և նորա ընկալեալ զեա խնդութեամբ՝ մեծաւ շքեղութեամբ⁷ մեծարէր վասն քաջութեան անձին⁸ նորա. զի յառաջադոյն ի համբաւոյ

1 2.^ա յամբ

2 2.^ա զօրս

3 2.^ա արկեաց

4 8.^ա կերակրոց

5 2.^ա լինիւր

6 2.^ա պատմեցի

7 8.^ա և շքեղութեամբ

8 2.^ա անձին քաջութեան

ծանուցեալ էր զարիութիւն նորա: Արցյ անդէն ցուցեալ¹ արքային զարիութիւն ի կողմանս Սարմատացոց, որ անուանեալ կոչին² Բուլղարք³, և դառնայր մեծաւ յաղթութեամբ: Աւ տեսեալ կայսերն զքաջութիւն սրտի նորա՝ կարգէր զնա զօրավար ի վերայ շ բիւր արանց, և կայր ի հնազանդութեան արքային Յունաց ամս էք: Իսկ յետ վախճանին Սոստանդնի և Լեոնի որդւոյ նորա՝ և յունեն զթագաւորութիւնն Սոստանդնի՝ հեռութեամբ վարէր առ նա թագուհին որ էր մայր Սոստանդնի կայսեր: Աւ վասն այնր պատճառի ձեռնամուխ եղև առ իշխանն Բամայելի (47): Քանզի իբրև հմուտ զօրն Բամայելի ընդ պաշարմամբ Յունաց՝ յայնժամ խնդրէր ի նոցանէ զիր հրդման՝ դառնալ անդրէն յերկիր իւր. և խոստանայր հանել զնոսա ի պաշարմանէն իւրեանց. և տանել յերկիր բնակութեան իւրեանց: Աւ լուեալ իշխանին Բամայելի՝ արագապէս կատարէր զխնդիրն. և տայր նմա հրդմամբ չափ զի՛նչ և խնդրեսցէ⁴ ի նմանէն: Աւ վստահացեալ⁵ յայն զիր հրդմանն՝ ելանէր յերկրէն Յունաց ամենայն տամբ իւրով և հանէր զզօրսն Բամայելի⁶ ի պաշարմանէ անտի: Աւ Ահարոն որդի իշխանին Բամայելի հայր իւր անուանեաց զնա, և մեծամեծ պատուօք ընծայէր նա: Աւ իբրև յանդիման լինէր իշխանին Բամայելի Տաճատն՝ բազում շնորհակալութիւն տունէր նմա և ընդր զնա բազում ստացուածովք ի գանձուց⁷ արքունի. և տայր նմա պատիւ իշխանութեան ի վերայ երկրիս Հայոց, և առաքէ զնա յաշխարհ իւր մեծաւ շքեղութեամբ: Իսկ իբրև հասանէր իշխանն Տա-

1 Չ.՝ ցուցեալ էր

2 Չ.՝ կոչի

3 Տ.՝ Բուլղարք

4 Չ.՝ խնդրեաց

5 Տ.՝ վստահ եղեալ

6 Տ.՝ Բամայելացոց

7 Չ.՝ ստացուածօք գանձուց

Ճատ յաշխարհս Հայոց հրամանաւ իշխանին Բամայելի առ Օթմանն, որ էր հրամանատար և ազգապետ ի վերայ¹ երկրիս՝ անընկալ եղեալ ոչ կատարէր² զհրամանն իշխանին իւրոյ. այլ յապաղէր և յդէր գետապետս առ իշխանն իւրեանց, եթէ ոչ է կամք միարանութեան նախարարաց Հայոց, եթէ զայր մի ապստամբեալ յիշխանութենէդ քուսմէ և ձեռն տուեալ առ արքայն Յունաց՝ կացուցանել իշխանն ի վերայ այնոցիկ, որ նուաձեալ են ընդ իշխանութեամբ քով զուցէ և դաւաճան զօրաց մերոց լինիցի:

Եւ թէպէտ բազում անգամ կամեցեալ Տաճատն զեկուցանել զբեկումն իշխանութեան իւրոյ յախանջս³ իշխանին Բամայելի՝ այլ ոչ կարաց. զի ամենայն ուրիշ⁴ զմուտս ճանապարհին պահէին, և ըմբռնէին զգետապետս յղեալս և դնէին ի բանտի: Եւ ոչ հՀաս արտունջ նորս առ Մահմետ իշխանն և առ⁵ Ահարոն որդի նորս, մինչև ի կատարումն ամին այնորիկ⁶: Եւ յետ այնորիկ հասեալ բողոք արանջմանն առ Մահմետ իշխանն և առ Ահարոն⁷ որդի նորս՝ խռովութիւն մեծ հասուցանելու առ Օթմանն, հրամանատար երկրիս. և իբրև յակամայ կամաց՝ տայր զիշխանութիւնն Տաճատայ հրամանաւ իշխանին Բամայելի:

Եւ ապա յետ այնորիկ զումարէր Օթմանն զզօրս նախարարացն Հայոց յերկիրն⁸ Աղուանից ի դրունս Սասակից ի Վարբանդն⁹ կռեցեալ քաղաք, որ է պարիսպ և պատուար ամրութեան¹⁰ շինեալ ընդդէմ զօրացն Հո-

1 Ի 2. պակասէր՝ ի վերայ

2 Տ.՝ և ոչ կատարէր

3 Տ.՝ յախանջս

4 2.՝ ուտակք

5 Տ.՝ և ոչ առ

6 Տ.՝ այնմիկ

7 Տ.՝ և Ահարոն

8 2.՝ յերկրին

9 2.՝ ի դարպասնոն

10 Ի Տ. պակասէր՝ ամրութեան

նայ և Խաղրաց: Առէ զՏաճատ իշխանն և զսպարապետն Բագարատ և զՆերսէ՛հ¹ Ամմարական և զայլն ի նախարարացն շայոց յաւուրս տապախառն ծագման ձեփեստեայ հրագագաթան. և հարկանէ զբանակ իւր² ի դաշտին որ կոչէր³ Վերան, ի դժնդակ և յանհանգուրժիկ ջերմութեան տապոց խորշակին: Եւ զբովանդակ աւուրս ամարայնոյ անցուցանէր ի հնոցաձև ազանաժին դաշտի: Որում ոչ կարացեալ հանգուրժել նախարարացն⁴ շայոց՝ վախճանէին ի տապախառն օդոյն, որ վաննդեալ բառնայր ի կեննաց աշխարհիս. և վախճանի⁵ իշխանն Տաճատ և սպարապետն Բագարատ և Ներսէհն Ամմարական և այլք ի զօրացն: Եւ յոյժ ցատուցեալ իշխանն Խամայիկ Մահմետ ընդ աւաղական մահ իշխանին Տաճատայ և նախարարացն որ ընդ նմա՝ խափանէ զիշխանութիւն նորա. և առաքէ փոխանակ նորա զՌոհ ոմն իշխան և հրամանատար ի վերայ աշխարհիս շայոց:

Եւ կախալ զիշխանութիւնն Մահմետ ամս Ը. և ընդ դալն Ռոհայ վախճանեցաւ⁶:

ԳԼՈՒԽ Խ.

Ապա յիս նորա Մուսէ փոխանորդէ զիշխանութիւն հօր իւրոյ ամ ա: Եւ էր այր ժանտ⁷ և ապարասան և պոսակիր. որ յանձափ շարժող պոսոյն որ ի նմա՝ ի զօսանել իւրում ի խաղս անարժան բարուցն՝ զմարդիկ

1 2. աստ և ի ստորեւ՝ ցնեբսեհն,

նեբսեհ

2 2. և հարկանէր զբանակս իւր

3 2. կոչիւր

4 Տ. նախարարք

5 Տ. վախճանէր

6 Տ. սատակեցաւ

7 2. ժանդ

կանգնէր¹ փոխանակ մղղակի՝ նետաձիգս առնել ի նոսա ի վարժումն անձին իւրոյ, զոր առժամայն հարկալ ստաակէր ի կենաց: Աւ իբրեւ հաստատեաց զիշխանութիւնն իւր՝ առաքէ ի վերայ երկրիս Հայոց փոխանակ Ռոհայ զԽաղմ ոմն, որ արդարեւ ըստ անուանն իւրոյ² խաղմարար և դժօխտաձեւ: Որ իբրեւ հՀաս ի քաղաքն Վուին՝ ընդ առաջ եղին նմա ամենայն նախարարք Հայոց, ընդ առաջ լինէին նմա և իշխանք տանն Արծրունեաց Համազասպ և Սահակ և Մհերուժան:

Իսկ բարեառեաց³ Թշնամին տեսալ զգեղադէշ վայելչութիւն փառաց նոցա և զբարեղարդութիւն աղատախումբ գնդին որ ընդ նոսա՝ վաղվադակի բմբռնեալ զնոսա տայր ի պահեստ բանտի զանձինս զօրավարաց նախամարտիաց և քաջաց⁴, և պահէր զնոսա⁵ ի կապանս կալանաւոր բանտի ժամանակս 7 ամսոց⁶: Աւ առաքէ ամբաստանութիւն զնոցանէ առ Մուսէ իշխանն Բամայելի, և առնոյր ի նմանէ հրաման բառնալ զնոսա ի կենաց, և տայ տանել զհրաման մահուն և զանիրաւ վճիռն ցասման ի բանան, յորում պաշարեալ պահէին զերանելի նահատակսն:

Աւ իբրեւ ընթերցաւ վճիռ մահուն ի վերայ նոցա՝ հարցանէին կապեալքն զոմն ի նոցանէն որում անունն էր Վուրեղա⁷, որ սիրելագոյն էր առ նոսա և բարկկամ. առնն «պատմեա՛ եթէ զի՛նչ հնար զոյ մեզ զերծանել յանիրաւ մահուանէս յորս բմբռնեալս եղաք»: Եսէ ցնոսա. «ո՛չ իւրք զոյ հնար ապրել ձեզ⁸ ի ձեռաց նորա՝ բայց եթէ յանձին կալջիք դառնալ ի հաւատս մեր և

1 Տ.՝ կանգնեցուցանէր

2 Տ.՝ ըստ անուանն իսկ

3 Տ.՝ բարեառեաց

4 Տ.՝ քաջից

5 Ի 2. պակասեր՝ և պահէր զնոսա

6 Տ.՝ ամաց

7 Տ.՝ քուղերա

8 Տ.՝ հնար զոյ ձեզ ապրել

Հաւանել ձայնի մարդարէին մերոյ, և ապա զերծջիք ի զաւոյ մահուանէն: Եւ զայս Հրաման լուեալ Մեհ-րուժանայ՝ զարհուրեցաւ յառօրեայ¹ մահուանէս, և² մասնէր զանձն ի կորուստ յաւիտենական գեհնին, և խորտակէր զքաղցր լուծ հաւատոյն որ ի Վրիստոս, և որոշէր ի հօտէն տեառն և զգնոյր զկերպարան զայլոյ, և պարտաւոր տանէր³ զինքն անգերական տանին: Եւ քանզի ոչ ի կամաց այլ յերկիւզէ մահուն, որ ի վերայ էր հասանկոց, արար զայս՝ թիրեա զթասցի Վրիստոս ի զգջումն սրաի նորա:

Իսկ քաջ նահատակքն զգեցեալ զզրահ հաւատոյ⁴ և սաղափարտովն փրկութեան ամրացուցեալ զզուլս իւրեանց՝ ասէին ցնա. «քաւ լիցի թէ փոխանակեսցուք զճմարտութիւնն Աստուծոյ ընդ ստութեան, կամ զկեանսն յաւիտենական ընդ առօրէիս, կամ զփառսն մըշտընջենաւոր ընդ անցաւորիս, կամ զոյոյսն բոլորեցուն զՎրիստոս ընդ զուղնաքեայ արեանս մերոյ»⁵: Եւ այսպէս զժամանակս արդեւանին իւրեանց մարդէին զմիմեանս ասելով. «քաւականապէս վայելցաք ի փառս անցաւորիս, ով եղբարք. այլ արդ այսուհետեւ ոչ պատրեսցեն զմեզ ոչ մեծութիւնք, ոչ փառք անցաւորք, ոչ ոսկեհումն պատմութեանք շքեղութեան մերոյ, ոչ սէր մերձաւորաց, ոչ զութ մանկանց և ոչ այլ ինչ ի մերձակայ բարեացս, որոց բազումք ցանկացեալ»⁶ զանգիւտ կորուստն ժառանգեցին: Եւ այսպէս զմիմեանս քաջալերեալ ի ժամանակս բանտամուտ վշտացն՝ աղօթիւք ընդ Աստուծոյ միաւորեալ Հայցէին զհանդերձեալ յուսոյն անկեղբութիւն ժառանգել:

1 2.¹ մերուժանայ... զառօրեայ

2 Ի Տ. պակասէր՝ և

3 2.¹ տանէր

4 2.¹ հաւատոյն

5 Տ.¹ մեր

6 2.¹ ցանկացեալք

Իսկ իբրեւ եհաս ժամ ասպարիզին, կատարել զըն-
թացս նահատակութեան յաւուրս սուրբ և փառաւո-
րեալ յայտնութեանն, Վրիստոսի, զոր ութօրեայ տո-
նախմբութեամբ հրգարանեն ի Վրիստոս հաւատացելոցն
դասք՝ յայնժամ հրամայէ զործունեայն¹ անխրաւութեան
կոչել զնոսս առաջի իւրոյ² ատենին: Եւ յառաջ³ ծա-
նուցեալ զարիութիւն սրտից նոցա և զջերմութիւն հա-
ւատոցն⁴ որ ի Վրիստոս՝ ոչ երկրորդէր առ նոսս⁵ զնոյն
բանս. այլ մեծանէր նախ զերանկին զԵսահակ ի տեղի
ասպարիզին⁶: Եւ էր տանջանաւանն զոր պատրաստե-
ցին⁷ նորադոյն. քանզի փայտս երկճղիս ցցեալ ի հաս-
տատութեան երկրի՝ անխախտոս հաստատեալ յաջմէ
և յահեկէ, և կացուցեալ զնահատակն ի մէջ այնորիկ
հարկանէին զերկճղիս փայտիցն ի ներքոյ անթիցն. և
պրկեալ զձեռս նորա ի փայտին՝ կապէին պնդադոյնս, և
հարեալ ջալտալեք⁸ զթիկունս նորա՝ սաստկադոյնս
տանջէին մինչև քանցել առհասարակ մարմնոյ նորա: Եւ
զերանկին Համաղասպ պահէին կապանօք⁹ արտաքոյ:
Եւ նա աղօթէր առ տէր ի սրտի իւրում, և շրթունք
իւր ոչ շարժէին և բարբառ իւր ոչ լինէր¹⁰ լսելի. այլ
միայն ի սրտէ իւրմէ դռէր հառաչանօք, կոչէր զտէր
յօգնականութիւն վտանգին յորում հասեալ կային:

Եւ իբրեւ այնպէս սաստկադոյն տանջեալ լուծին
զնա ի դառն կապանացն, և ածին զերանկին Համա-
ղասպ¹¹ ի նոյն տեղի տանջանաց: Եւ ըստ նմին օրինակի
կապեալ ի մէջ երկուց փայտիցն՝ տանջէին զթիկունս

1 2.¹ զործունեայն

2 Ի Տ. պակասէր՝ իւրոյ

3 2.¹ և զ յառաջ

4 Տ.¹ հաւատոցն

5 Ի 2. պակասէր՝ առ նոսս

6 2.¹ ասպարիզին

7 Ի 2. պակասէր՝ զոր պատրաստե-
ցին

8 2.¹ ջալտալեք

9 Ի 2. պակասէր՝ կապանօք

10 2.¹ լինիւր

11 2.¹ զՀամաղասպ

նորա ևս դառնազոյնս: Եւ իբրեւ նա ևս արխարար համ-
բերեաց տանջանացն՝ յիտ այնորիկ տայր հրամանս սպա-
նանել զնոսա սրով և դահճացն լուեալ զհրամանս դա-
տաւորին՝ վազվազակի վերացուցեալ զսուրն ի վերայ
նոցա՝ բառնային զգլուխս նոցա: Եւ այնպէս աւանդեալ
զհոգին՝ փոխեցան յաշխարհէս: Եւ ի վաղեւ անդր ետ
հրաման¹ կախել զմարմինս նոցա զփայտէ և կարգէր ի
վերայ զինուորս, զի մի՛ ոք ի քրիստոնէից զողասցի և
թաղեսցէ զմարմինս նոցա: Եւ զի անդեղջ էր սրտիւ
դատաւորն անօրէն՝² և ոչ յիտ մահուանն անկուշեալ
քաղցրանայր դառնութիւն սրտին. այլ իջուցեալ ի փայ-
տէն՝ հրով ծախէր զմարմինս և զոսկիրս երանեալ զօ-
րավարացն: Եւ զփոշին³ ևս ոչ անխայեաց տալ գերեզ-
մանի, այլ ի ջուրս գետոյն մատնէր. զի ի ժամանակի
թիթեւ նեղութեանն⁴ յաճախութեամբ զմեծութիւն⁵
փառացն զործեսցէ ի նոսա ըստ առաքելական բանին, և
ի փոխարէն⁶ հատուցմունսն հարիւրաւորս հատուցէ
նոցա պարզեատունն առատութիւնք ըստ խոստմանն
տեառն, եթէ «ամենայն ոք որ եթող զհայր կամ զմայր
կամ զկինս կամ զորդիս կամ զազարակս վասն անուան
իմոյ՝ հարիւրապատիկ⁷ առցէ յաշխարհիս յայսմիկ, և
զկեանսն յաւիտեանականս՝⁸ ժառանգեսցէ»⁹:

Գործեցաւ այս յիշխանութեանն Մուսէի, յազգա-
պետութեանն Խաղմայ, յաւուրս սրբոյ¹ յայտնութեանն
տեառն, յորում էր թուականս Հայոց ՏԺԺ:

Եւ Մուսէի կալեալ զիշխանութիւնն ամ ա՝ վախ-

1 Տ.՝ հրամանս ետ

2 Տ.՝ անօրէն դատաւորն

3 Չ.՝ զփոշին

4 Չ.՝ նեղութեանն

5 Տ.՝ զմեծութեանն

6 Տ.՝ առ ի փոխարէն

7 Տ.՝ հարիւրապատիկս

8 Չ.՝ յաւիտեանից

9 Ղուկ. ԺԷ. 20—30:

10 Տ.՝ սուրբ

ճանէր: Ի սորա աւուրս¹ սպան և զիշխանն Պլայաց չարաչար մահուամբ. զի վերամբարձ առեալ զոտիցն և զձեռացն՝ ընդ մէջ կտրէր զմատաղութիւն հասակի նորա: Եւ այսպէս իբրև զգառն համարեալ ի սպանոյ՝ հրաժարէր² ի կենացս այսոցիկ: Եւ կատարեալ զայս ամենայն չարիս՝ յիտ ամի միոջ սատակէր³:

ԳԼՈՒԽ ԽԸ.

Յետ սորա կացեալ Ահարոն որդի Մահմեաի եղբայր Մուսէի⁴ ազաւ և արծաթամէր: Եւ սա յաւուրս իշխանութեանն ունէր հակառակորդ զեղբայր իւր Ովբեղլա⁵. և վասն հակառակութեանն որ ընդ միմեանս՝ բաժանէր և տայր եղբօր իւրում զԼարպատական և զչայս հանդերձ Պլօք և Աղուանիւք: Եւ կարգէր ի վերայ երկրիս ըստ հակամէտ⁶ բարուց իւրոց հրամանատարս ապարասան և ժանտարարոյ⁷ անաստուածութեամբ, որք զերկիւղ Աստուծոյ անգամ և ընդ միտ ոչ ածէին. նախ՝ զԵղիտ ոմն որդի Մզդէի. և յետ նորա զԼբղալքբիւր⁸ սակաւ ինչ յամեալ⁹ ոչ բարի ինչ գործեաց և ոչ չար, այլ զկարծիս լաւ իմն ցուցանէր: Եւ յետ նորա Սուլէյման ոմն քան զամենեւին ժանտ և չարադործօր: Յետ սորա և ինքն իսկ Ովբեղլա եկն ի քաղաքն Պարտաւ, և հաստատէր զՍուլէյման իշխան աշխարհիս, և տայր ի ձեռս նորա զժողովուրդս¹ տեսան իբրև զոչխարս ի մէջ ապականիչ զայլոց:

1 2.¹ յաւուրս

2 2.¹ հրաժարիւր

3 2.¹ սատակէր ի փառս սատանայի

4 Ի 8. պակասէր՝ եղբայր Մուսէի

5 2. տես և զկնի՝ օրէգլա

6 2.¹ հակամիտ

7 2.¹ ժանդարտ. րոյ. և ի ստորեւ՝ ժանդ

8 2.¹ զապտաւ քովիւր

9 8.¹ յաւելեալ

10 8.¹ զժողովուրդ

Իսկ նորա զանբառնալի լծոյ ծանրութիւնն եղևալ ի վերայ մարդկան, զոր ոչ կարէին բառնալ. զի որ ինչ գտանէր¹. Ի ձեռին ուրուք հայթայթանք՝ ընդ անձին իւրոյ ոչ լինէր² բաւական գնոց: Այս Սուլէյման յղէր զոմն անօրէն և վատթարազգի, որդի աղախնոյ միոյ, որ էր Հռոմ յազգէ փեսայ Սուլէյմանայ, որում անուան էր Իբնդոկէ³. որ եկեալ ի քաղաքն Վուլն՝ սաստիկ զժնդակութեամբ խոշտանդէր զընակիչս աշխարհիս հարկապահաճանջութեամբ⁴: Առ որ ժողովեալ ամենայն նախարարք և ռամիկք հանդերձ եկեղեցականօք և կաթողիկոսիւն որոյ անուն էր Նոսայիաս՝ աղաւթին թեթեացութեանն զանուր ծանրութեան սակին զոր պահանջէր, և ոչ ինչ օգտէին. զի բարկութեան տեսն էր տուեալ ի ձեռս անողորմ զազգ քրիստոնէից: Արոյ անգէն յղևալ ընդ կողմանս կողմանս աշխարհիս պահանջողս⁵, և տուեալ հրաման՝ կրկին քան զոր ըստ ամին պահանջէին՝ ի միում վայրկեանի հաւաքել. և կատարէր հրամանն: Իսկ իբրեւ այն ի զլուխ ելանէր⁷ վաղվաղակի այլ վտանգ չարեաց խորամանկէր որդին սատանայի, և տայր կնիք կապարեաց զնիւ յամենեցուն պարանոցսն. և առ մի⁸ կնիք պահանջէր բազում⁹ զուգայս, մինչև հասանել մարդկան ի յետին¹⁰ անանկութիւն յանհամբեր նեղութեանցն առ ի չարաշուք դաճէն:

1 2.¹ զոր ինչ գտանելը

2 2.¹ ոչ լինելը

3 2.¹ խոնարհել

4 Տ. հարկապահանջմամբ: — Օր. Տ.¹

հարկաւ պահանջմամբ

5 Տ.¹ էր հրամանն տուլ

6 2.¹ պահանջող

7 2.¹ կատարելով... ելանելով

8 Տ.¹ առ մի մի կնիք

9 Տ.¹ զբազում

10 2.¹ յետին

ԳԼՈՒԽ ԽԲ.

Իսկ ապա ի դալ միւսոյ ամին՝ ի գալն Ովբեղլայի զնոյն վտանգ տարախուսանաց ևս առաւել զօրացուցանէր. զի յայնմհետէ ոչ ոք էր տէր ընչից իւրոց. այլ առհասարակ վարէին յաւարի: Եւ բազումք ինքնակամութեամբ թողուն զհօտս և զանդեպս, և զնային փախստական վտան ոչ բերելոյ զծանրութիւն ազեախցն¹. և թշնամեացն վարեալ զերեվարութեամբ զանասունս և զստացուածս վարէին յաւարի:

Իսկ ապա իբրև այնպէս թափուրք ի ստացուածոց մնային, մերկք և բոկք և սովամահք, և ոչ զտանէին ապրուստ² անձանց՝ դէմ եղեալ տարադէմ զնային³ փախստեայ յաշխարհն Յունաց. զորոց ասին լինել զթիւ մարդկանն աւելի քան ԺԷ արանց հանդերձ կանամբք և մանկտեաւ. որոց առաջնորդք Շապուհ ի առհմէ Ամատունեաց և Համամ որդի նորա և այլք ի նախարարաց Հայոց և նոցին հեծելոց: Եւ անօրէն չարաշուք թշնամւոյն հետամուտ եղեալ զօրու իւրով⁴ զինի փախըստէիցն՝ հասանէր ի սահմանս Ալիսոց ի գաւառն Աող: Ընդ որում մարա եղեալ՝ փախստական առնէին և զմանս սատակէին. և ինքեանք անցանէին ընդ գետն Ակամախ⁵, որ ի կողմանս Տայոց բղխեալ⁶. երթայ զհիւսիսոյ արևմտից, անցանելով ընդ Ագեր՝ մտանէ ի Պոնտոս⁷: Եւ իբրև անցին ընդ գետն՝ վաղվաղակի ազդ եղև

1 2.¹ ազեախցն
2 2.¹ ապրուստք
3 3.¹ զնային
4 2.¹ իւրոց

5 3.¹ Ակամախա
6 2.¹ բխեալ
7 3.¹ ընդ եգեքատան ի Պոնտոս

արքային Յունաց Սոստանդնի: Եւ կոչեցեալ զնոսա առ ինքն՝ տայր պատիւ նախարարացն և նոցին հեծկոցն. և դայլ խառնիճաղանձնն բնակեցուցանէր ի բարւոք և յարգաւանդ երկրի: Եսկ կէսք ժողովդեկանն որք¹ մնացին՝ առ սաստիկ կարօտութեանն անձնատուրք կղին ի ծառայութիւն ստրկի, փայտակոտորք և ջրարերք² ըստ նմանութեան Վարաւոնացւոց³:

Վարձեալ միւս ևս խորհուրդ չարութեան խորհէր դժօխաձև և չարաշուք պրն ամբարիշտ⁴, որ ի ձեռանէ Սուլէյմանայ էր հրամանատար ի Վուլին քաղաքի: Գլ ի ժամանակին յայնմիկ փոխեցաւ երանելին առ Քրիստոս՝ սուրբ և ուղիղ հաւատով կաթողիկոսն Հայոց Ասայիւսս. և խորհեցաւ համար և քնին⁵ առնել ամենայն ստացուածոց և սպասուց եկեղեցւոյն: Եւ կոչէր առ ինքն զամենայն կղերիկոսս⁶ սպասաւորացն, և ուժղին սպառնալիք զարհուրեցուցանէր զնոսա. «տեսէ՛ք, ասէ, մի՛ ինչ ծածկիցէ՛ք⁷ յինէն, այլ զամենայնն ի յայտ⁸ բերջէ: Եպա թէ ոք թաղուցէ ինչ, և յետոյ ի յայտ դայցէ՛ ինքն անձին իւրում՝ պարտաւոր կղիցի»: Եսկ նոցա երկուցեալ ի սպառնալեաց պատուհասին՝ հառուն ի ձեռս նորա զամենայն ինչ, և⁹ զամենայն ինչ զոր գտանէին ի գանձս ծածկութիւն ցուցին նմա, և ոչ ինչ մնաց ի ծածկութեան, զոր ոչ կղին առաջի նորա, զսպասս ցանկալիս ոսկւոյ և արծաթոյ և որ ի քարանց պատուականաց, և զհանդերձս թաղաւորացն զոր ի պատիւ սրբոյ և փառաւորեալ աստուածընկալ սեղանոյն և խորանին տեսն

1 Ի 2. պակասէր՝ որք

2 Տ.՝ ջրբերք

3 Տ. յաւելոյր աստ՝ ոմանք առ վըշտարեկ նեղութեանն

4 2.՝ անբարիշտ

5 2.՝ քննին

6 Տ.՝ կղերիկոս

7 Տ.՝ ծածկեցէք

8 2. աստ և զկնի՝ յայտ

9 Ի 2. պակասէր՝ և

նուիրեալ էին: Աւ իբրեւ նաեւ զայն ամենայն՝ խորհեցաւ միանգամայն վարել յաւարի. և դարձեալ շրջեալ յայնց մօտց՝ առնոյր որ ինչ ցանկալի թուէր անձին իւրում¹ ի դանձուցն և ի հանդերձիցն պատուականաց և զայլ ինչ ի սպասուցն². և որ ինչ միանգամ յաւանդս եկեղեցւոյն՝ տայր ցաւանդապահս նորին, մինչև յաջորդել յաթոռ հայրապետութեանն զՍտեփանոս³, որ բազում կաշառօք յաջորդեալ ի հայրապետութեանն յաթոռ⁴ փասնեաց զամենայն ինչս և զստացուածս, մինչև եղև թողութիւն զիւրից և ծառայից և պարտուց⁵:

ՅԻՇԱՏԵԱԼՐԱՆ

Կատարեցաւ վարդապետութիւն Ղևոնդի վասն ժամանակագրաց տանս Թորգոմայ, ի հրամանէ տեսուն Շապհոյ Բաղրատունւոյ ի փառս և ի զովեստ ամենասուրբ Ներսիսիութեանն, որ է օրհնեալ այժմ և միշտ: Եւմէն⁶: Որ և ցանկացօղ եղեալ սորին տէր Համազասպ ի պատուաւոր ազգէն Մամիկոնեանց՝ ի հալալ արդեանց եւ հրաման ծրել փծուն զրչիս Սարգսի: Եղաչեմ, յիշեցէք յողորմածն Եստուած. և նմա փառք յաւիտեանս: Եւմէն:

Վ Ե Ր Չ

1 2.¹ իւրոյ

2 2.² սպասուցն

3 2. և 8.¹ զստեփաննոս

4 8.¹ աթոռ

5 2. յաւելոյր աստ՝ և ապա կատարած

6 8. Ս. պաշտօնէր՝ ի փառս և ի զօր փեսա... այժմ և միշտ: Եւմէն:

ԾԱՆՕԹՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

1. (էջ 3). «Թեպէտ և նշանակի ի վերնագիրս պատմութեանն Ղևոնդեայ և յաղագս կենաց և գործոց Սահմետի՝ բայց Պատմութիւնն նորա սկսանի իսկ և իսկ մահումը մարգարէին Տաճկաց: Ի բացատրութիւն հակասութեան բանիս համարելի է, թէ կամ թերի է Պատմութիւնն Ղևոնդեայ ի սկիզբն, կամ վերնագիրն յետոյ ժամանակի յաւելուած է գրչաց:

Շարկ է նշանակել աստէն, թէ պատմագիրս մեր ոչ երբէք առնու ի կիր դանունս Երաճաղէ, բայց այլովք անուամբք կոչէ զնոսա, Խամայեւացիս, որդիս Խամայելի, շագաբացիս և Տաճիկս, որոց ամենեցուն անուանցդ ծագումն յայտնի է ընթերցողաց»:

Բ. Պատկ. էջ 118.

«Ինքնին Ղևոնդն մեր կրէր յիւրում ճակատու խորագիրս այսպիսի «պատմութիւն Ղևոնդեայ» մեծի վարդապետի «Շայոց, որ յաղագս երևելոյ Սահմետի, և զկնի նորին թէ «ճրպէս և կամ որով որինակաւ տիրեցին Տիեզերաց. ևս «առաւել աղգիս Շայոց»: Խորագիրս այս թուի յայլմէ հիւստեալ գոյով ամենեւին անհամաձայն ճառեցելոցն ի նմանէ. իբր զի փոխանակ գտանելոյ ի նմա զպատմութիւն ծննդեան, իբր զի փարդապետութեան Սահմետի, ի բանալն զայն ոչ այլ ինչ տեսանեմք ի սկզբան անդ բայց և թէ զմահ նորա և զերից յաջորդաց իւրոց»:

Կ. Ս. Ե. ահա. էջ 11:

2. (էջ 3). «Համարէն պատմագիրք Հայոց տան երեցունց առաջին յաջորդացն Սահմետի ամս 38 թագաւորութեան հասարակաց, առանց որոշելոյ իւրաքանչիւրոցն ի նոցանէ զժամանակ թագաւորութեան:...

Սակայն ժամանակ թագաւորութեան երեցունց ամիրապետաց տեւաց ոչ ամս 38, այլ 24 միայն: յամէն 632 մինչև 9656, զի Լըուրէքր վախճանեցաւ յամին 634 (թագաւորեալ ամս երկուս զկնի մահուանն Սահմետի յամին 632), ()մար յամին 644 և ()թման յամին 656: Լպա ուրեմն պատմագիրս մեր յաւելու ի ժամանակս թագաւորութեան սոցա այլ ևս ամս 14, որք թուելի են ի ժամանակս Սահմետի: Ըստ այսմ սկիզբն թուականութեանն Լրարացոց ըստ Ղ Լոնդեայ համարելի է ամն 618, (ի բաց բառնալով զամսն 38 իշխանութեանց Սահմետի, Լըուրէքրի, ()մարայ և ()թմանայ յամէն մահուան վերջնոյս, որ է 656):

Չայս քնն հարկ է գիտել զի պատմագիրք մեր առ հասարակ զսկիզբն թուականութեանն Լրարացոց գնեն յառաջ քան զհէջիրն (16 յուլիսի 622 ամին):

Մոլեւն Առաքնկարոսայի ի Պատմութեանն Լղուանից (էջ 233) ունի. «Ի ընդ վաթսուն և հինգ թուին Հայոց երեւցաւ Սահմետ ի Ստին շահաստանի: Եւ իբրեւ եղև եօթանասուն թիւն՝ եկն ի Ղոււմբէթն Լըրահամու, և անտի եւ յայն շահաստան, որ այժմ կոչի յիւր անուն՝ Սահմետայ, յամսեանն Սաֆար»:

Ըստ Վարդանայ Բարձրբէրդոյ (էջ 89) Սահմետ երեւեցաւ ի թուականութեանս մերում 65, (յամի Տեառն 616—617). իսկ ըստ Արաբիայի Ղանյակեոյ (էջ 32) յամի Տեառն 618, ի թուականիս մերում 67-րդի:

Լսողիկ (հ. Բ. գլ. 2) գնէ զերեւումն Սահմետի ի թուականիս մերում 68 (620), իսկ զսկիզբն իշխանութեան նոցա յամին 624 (72 թու. չ.): Իսկ զմահ ()մարայ ի ձեռն թիկնապահաց իւրոց գնէ նա (?) յամին 656 (104 թ. չ.): Միւլար Երեւանի (էջ 49) գնէ զերեւումն Սահմետի յամին 611:

Ամսն-էի Լնեոյ ծանուցեալ զտարբերութիւնսդ առ

պատմագիրս մեր զթուականէն Երաբացւոց՝ գրէ, թէ ոմանք զսկիզբն թուականութեան նոցա գնեն ի թուականիս մերում 62-րդի, այլք ի 65-րդի և այլք ի 68-րդի, որ են ամբ Տեառն 615, 617 և 620:

Ի մի բովանդակեալ զբանս պատմագրաց մերոց զորս կարգեցաք ի վերոյ՝ զայս ինչ տեսանեմք, թէ նոքա ոչ զհէջերն համարին սկիզբն թուականութեան Երաբացւոց, այլ է նոցա թուակարգութիւն այլազգ, ի միջոց ժամանակին, որ ընդ էրեւոմէ Սահմեպի և ընդ զիլիքն Երեւոմէն Տաճկաց: Եւաջինն ի սոցունց կանոնս է քան զամբ 616, իսկ երկրորդն՝ սկսեալ յամբն 616 մինչև յամբ 624»:

Ք. Պատկ. էջ 119:

3. (էջ 3). «Սլիպի զԼոնդ, թէ առ կենդանութեամբն ներակլեայ ոչ սիսէին Երաբացիք զասպատակս իւրեանց ի Պաղեստին և Եւսորիս:

Որչափ մեքս գիտեմք՝ սկիզբն կրօնական պատերազմին Երաբացւոց եղև յամբն 632-ի ընդ հուպ յետ մահուան Սահմեպի: Յամբն 633—643 տիրեցին Երաբացիք մի զմիոյ կնի Բասրայի, Պամասկոսի, բովանդակ Եսորւոց, Երուսաղեմի և հուսկ ամենայն Սիլադեոաց, որ անուանեցաւ ի նոցանէ Զէզլորէ: Տես Sédillot, Hist. des Arabes, յէջս 104—113»:

Ք. Պատկ. էջ 120:

4. (էջ 6). «Կուռն, զորմէ բանք են աստ՝ թուի լի նեւ անուանեալն կուռ առ Յերմուկաւ, փոքու գետակաւ որ ի Յորդանան հոսի ի հարաւոյ կուսէ Տիբբական ծովուն: Յայսմ մարտի, որ եղև յամբն 636՝ սպարապետ զօրացն Յուռաց էր Սահան (Baanes, Mahan) յիշխանացն՝ յայոց: Ի՞ր անդ և Կոստանդին որդի ներակլի: Տես Lebeau, Hist. du Bas-Empire, éd. St. Martin, հտ. ԺԷ, յէջս 240—242. Սերէոս, էջ 166—7»:

Ք. Պատկ. էջ 121:

5. (էջ 6). «Ենընդմիջական հետեանք պարտութեանն Յուռաց առ Յերմուկաւ եղև նուաճումն բովանդակ Պա-

ղեստինի ընդ իշխանութեամբ Երաբացոց: Եմբու պաշարեաց զԱջրուսաղէմ, որում պաշապանէր արիարար պատրիարքն Սոփրոնիոս: Եւ իբրեւ յանհնարինս հասին պաշարեալքն՝ ստիպեցաւ Սոփրոնիոս անձնատուր լինել, և զքաջաքն յանձն արար իսկ և իսկ ի ձեռս ()մարայ ամիրապետին:

Կարի գլխութեամբ և հեղութեամբ վարեցաւ ()մար ընդ որս անձնատուրքն եղեն, և թող ի նոսա զազատութիւն գաւանութեան կրօնից, և ոչ եղև ձեռնամուխ յեկեղեցիս նոցա: Սիայն լծելե սակ հարկի եդ ի վերայ նոցա: Սինչ չև էր առեալ քաղաքն՝ զմեծագոյն մասն անօթոց և սպասուց եկեղեցւոյ յուղարկեցին բնակիչք քաղաքին ի Կոստանդնուպոլիս ծովու ձանապարհաւ: Եւ աւ քաղաքն յամին 637-րդի: Lebeau, հա. Ե. յէջս 243—244. Սարգ. էջ 93):

Ք. Պատկ. էջ 121:

6. (էջ 6). «Յոյժ անորոշ է բանդ «ի գալ միւսոյ ամին»: Ելծէ այդու իմանալ հարկ է զերկրորդ ամն կոռին առ Յերմուկաւ՝ ապա ուրեմն ունիցիմք զամն 637-րդ: Սա կայն Երաբացիք վաղագոյն ևս քան զայս սկսան արշաւել ի սահմանս Պարսկաստանի: Յամին 634 ընդ առաջնորդութեամբ Սոթաննայի մօին Երաբացիք ի Պարսկաստան և յաղթեցին Պարսից ի Ճակամարտս անշանս: Իսկ յամին 635 զօրավար կարգեցաւ զօրացն Երաբացոց ի Պարսիկս՝ Սաադ-իբն-Եբու-Սալկիս: Սա յարդարեաց զպատերազմն օրինաւոր կարգաւ և բանակեցաւ առ Կադէսա քաղաքաւ, որ 15 փարսախաւ հեռի է ի Կուֆայէ, յարեմուտս կոյս աւերակացն Բաբելոնի: Յամին Էնէլիբի 15-րդի (637 ամ Տ.) եղև աստ առաջին ճակատամարտն երևելի ընդ Պարսիկս և Երաբացիս: Բստ Սերէոսի (էջ 112) յերկարեցաւ պատերազմն աւուրս երիս, որ եղև ի Սարոս գաւառի: Ուր ուրեմն պարտեալ Պարսից ի փախուստ դարձան խառն ի խուռն, և անկաւ ի պատերազմին զօրավարն նոցա Ռուստէմ Բստ Սերէոսի (անդ) Երաբացիք ընկալան զյաղթութիւնն ի ձեռն համբաւուն զոր համբաւեցին, լծէ եկեալ իցէ այլ զօր բազում յօգնականութիւն նոցա. ճակատամարտն եղև ի

տաներորդի ամին Յազկերտի թիւ զօրացն Երաբացւոց էր 40,000, իսկ Պարսիցն՝ 60,000»։ Բ. Պատկ. էջ 124։

7. (էջ 6). «Եստ բանք են զՅազկերտէ Գ. որ եղև վերջին յարքայից արքայս Սասանեանց։ Յետ ճակատամարտին որ առ Կադէսեաւ՝ մեկնեցաւ Յազկերտ ի շուլփան։ Իսկ Սաադ էառ զՏիսրոն քաղաք, յաւարի էառ զանհամար գանձս արքային և ընդ արքայական նշանաց առաքեաց առ ամիրապետն։ Եւ Յազկերտի ճիգն վերջին գործեալ ժողովեաց զմնացուածս զօրուն իւրոյ և պատերազմեցաւ ընդ Երաբացիս առ Կէհալէնդիւ ի հարաւակողմն Եկրատանի, յորում զյաղխւնն յաղխւնն տարան Երաբացիք ի 21-րդի ամին շէջիբի (641—642 ամ Տ.)։ Յայնմհետէ և առ յապա շրջէր Յազկերտ թափառական ընդ հեռաւոր աշխարհս կործանելոյ իւրոյ պետութեանն։ Շուկ յետոյ դնաց ի Քուշանս և եկեաց անդ ընդ երկար։ Սպանաւ նա նենգութեամբ ի ձեռն ջրաղացպանի ուրումն ի ժամանակին, յորում ի դաշնաւորութիւն մտեալ ընդ շեփթաղս՝ խնդրէր ի նոցանէ օգնականութիւն։ Սա հնորա գիպեցաւ իրր ի 650 ամին»։ Բ. Պատկ. էջ 125։

8. (էջ 9). «Ս. Խորենացի և այլ պատմագիրք մեր ըստ նմանէ վկայեն, թէ Գաւին ի հին լեզու Պարսից նշանակէր Բաւոյն սակայն չիք բառ այսպիսի ի լեզու Պարսից, ոչ ի հնումն և ոչ ի նորումս։ Եւս են բանք Խորենացւոյն (Գ. 8.). «նա և զարքունիսն փոխէ (Խորսով Բ.) վերոյ անտառին յոստ մի, ապարանս հովանաւորս շինեալ որ ըստ պարսկական լեզուին Գաւին կոչի. որ թարգմանի բըւր»։ Փաւստոս Բիւղանդացի, որ գրեաց զՊատմութիւնն իւր կարի յառաջ քան զԽորենացին՝ ասէ (Գ. 8.) «և ետ հրաման թագաւորն... բերել զվայրենի կաղին մայրեաց և տնկել զայն... յամուր բերդէն արքունի, որում կոչեն Գաւնի մինչև ի դաշտն Սեծամօրի Էթլոյն որ անուանեալ կոչի Գաւին»։ Եւ ի դաշտն Սեծամօրի Էթլոյն որ անուանեալ կոչի Գաւին նշանակի Ռաանօր չիք ինչ վկայութիւն, թէ բառս Գաւին նշանակիցէ Բաւոյն»։ Բ. Պատկ. էջ 127—128։

9. (էջ 9). ԲՍԱ ՍԵԲԷՆԻ (էջ 109) և ՅԻՆՏԱՆԻՆ ԿՈՍՏԱՆԴԻՆ (էջ 105) ԳՈՒԼԻՆ առաւ առ կայսերութեամբն Կոստանդին Բ. (641—668) և կաթողիկոսութեամբն ԼԵՂԻՐԻ (628—640): «Յաւուրն հինգերորդի (պաշարմանն), ասէ Սեբէոս, մատնեցաւ քաղաքն ի ձեռն նոցա. քանզի արկին մուխ շուրջանակի, մերժեցին ծխովն և նետաձգութեամբն զպահապանս պարսպին, և կանգնեալ սանդուխս՝ ելին ի պարիսպն և անկեալ ի ներքս բացին զդուռն քաղաքին... որ աւր է էր Տրէ ամսոյն՝ յաւուր ուրբաթի»:

ԲՍԱ ՍԵԲԷՆԻ ԿԱԿԱՆԻՅԱՅՈՒՄՅՈՒՄ (էջ 255) ի վեցերորդի ամի Կոստանդնի Բ. առաւ ԳՈՒԼԻՆ ի Տաճկաց. ապա ուրեմն յամին 647-րդի:

ԼԱՍԴԷՐԻ ի միում վայրի (էջ 98) դնէ զառումն ԳՈՒԼՆԱՅ 95 թուականութեանն շայոց (646 ամ Տ.) և ի միւսում՝ (էջ 120) յերրորդ ամին Կոստանդնի, այն է յամի Տեառն 644-րդի:

ԲՍԱ ՍԵԲԷՆԻ ԿԱԿԱՆԻՅԱՅՈՒՄՅՈՒՄ (էջ 93) առին Տաճիկք զԳՈՒԼԻՆ քաղաք և գերեցին ԼԵՐ՝ բնակիչս նորա, յաւուրս իշխանութեան թէոգորոսի ՈՂՍՈՒՆԵՈՅ:

ԲՍԱ գրոցն որ կոչի «ուղեորութիւն Երուսէլիմայի» շարիւր էառ զԳՈՒԼԻՆ (Débil ըստ արաբացի հնչման) առ իշխանութեամբն Օսմանայ (644—656). Տես Les peuples du Caucase. յէջս 49—51:

ԲՍԱ խուզարկութեանց Ե. ԳԻՆԼՈՐԻԷԻ առումն ԳՈՒԼՆԱՅ. եղև ի 6-րդի աւուր հոկտեմբերի 642 ամին: Recherches sur la chronologie Arménienne. յէջս 230—231:

ԳՈՒԼԻՆ քաղաք բաղմամարդ էր առհասարակ. իսկ ի ժամանակի յարձակմանն Երաբացւոց և ևս ստուարացեալ էր թիւ ժողովրդեանն ի նմա, զի ժամանակ գոլով կթոց այգեստանի՝ բազում ժողովուրդ եկեալ էր անդր ի հիւսիսային դաւառաց. որք իբրև լուան զարշաւելն Երաբացւոց՝ անկան ամենեքին ի քաղաք անդր»: Սեբէոս, էջ 168:

Ք. Պատկ. էջ 128:

10. (էջ 12). «Յամի իշխանութեանն Երաբացւոց 36-

բղի շէր մարթ պատերազմէլ թէոդորոսի ընդ Երարացիս.
քանդի սկսեալ յամեն 643 ծառայէր նա Երարացւոց և մե-
ռաւ ի Գամասկոս յամին 654-րդի: Թուի թէ աստ բանք
իցեն զճամազասպայ Սամիկոնենէ»: Վ. Պատկ. էջ 130:

11. (էջ 12). «Եռաջին ամն իշխանութեանն Սուա-
ւիայ, որ նստաւ յաթոռ յամին 661-րդի՝ ոչ ի դէպ ելանէ
25-րդ ամին Կոստանդնու Բ. Կոստանդին կոչեցելոյ, որ
թագ եղաւ յամին 641-րդի»... Վ. Պատկ. էջ 131:

Կարծի հասարակօրէն, թէ տէրութիւնն Սասանեանց տե-
ւեաց ամս իբրեւ 420, յամեն 226-րդէ ցամն 640, կամ
ց650, որ է ամ մահուանն Յազկերտի: Ելլ պատմագիրք
մեր այլապէս և տարբեր ի միմեանց աւանդեն զայսմանէ:
Սէքէ... (էջ 137) դնէ զժամանակ Սասանեանց ամս 542.
Հանդոյն նմին և Թովմայ Երջունի (էջ 104). Վարդան
Բարձր. (էջ 87) ամս 481, իսկ Սիմէոն Երեմանեցի
(էջ 50) ստուգադոյն ևս՝ ամս 418»: Վ. Պատկ. էջ 125:

12. (էջ 13). «Թուի թէ իցէ Սմբատ որդի Վարդ-
տիրոցի»: Վ. Պատկ. էջ 131:

13. (էջ 13). «Յամի Տեառն 656 վախճանեալ էր ար-
դէն թէոդորոս Ռշտունի: Որդին նորա Վարդ ընկալաւ ի
կայսերէն Յունաց զպատիւ պատրկութեան և առ ժամանակ
մի էր զօրավար հեծեալադորուն չայոց: Վերջին եղև նա
յազդին Ռշտունեաց»: Վ. Պատկ. էջ 131:

14. (էջ 14). Յետ մահուանն կաթողիկոսին Եղբի յա-
մին 640՝ ժողովեցան ի միասին նախարարքն չայոց և ըն-
տրեցին ի կաթողիկոսութիւն զեպիսկոպոսն Տայոց Ներսէս,
որ կալաւ զաթոռն մինչև յամն 661: Յամին 646-րդի խոր-
հեցաւ Ներսէս հանդերձ նախարարքն թէոդորոսի և Սլմ-
բատաւ մօտանել ընդ ծառայութեամբ Երարացւոց, որք ի
ժամանակին ապականէին զաշխարհն գլխովին: Կայսրն Յու-
նաց, ընդ որոյ իշխանութեամբ էր մեծագոյն մասն չայաս-

տանի՝ ոչ ինչ ունէր փոյթ զպաշտպանելոյ հպատակացն իւրոց, իսկ իւրեւ լուաւ զնուաճիլն Հայոց ընդ լծով Տաճկաց՝ եկն բազմաձեռն զնդաւ ի Հայաստան ի պատժել զպապաւնքսն: Ընդ յառաջ ել նմա կաթողիկոսն՝ Աերսէս հանգերձ բազմութեամբ եպիսկոպոսաց և ուխտիւ եկեղեցւոյ և էած զնա ի Ղուին: Ըստ կայսերն Կոստանդնի անփոյթ արարեալ զեղկելի վիճակ աշխարհին՝ փոխանակ մատուցանելոյ Հայոց օգնականութիւն, որով թէ ի բաց թօթափէին զլուծն Ըրարացւոց՝ զհետ եղև զբազմանցն իւրոց սիրելեաց, աստուածարանական վիճաբանութեանց, և ստիպէր զՀայս, զի ընկալցին զժողովն Քաղկեդոնի: Եւ թէպէտ յոյժ թշուառելի էր վիճակն Հայաստանի, և գունդ բազմաթիւ Յունաց կազմ կայր ի տեղւոջն՝ սակայն յոյժ սակաւք եղեն, որք ընկալանն զժողովն Քաղկեդոնի: Ի թիւս միաբանողաց էր և Աերսէս, որ և հաղորդեցաւ ընդ կայսերն ի մոջէ բաժակէ: Ըստ խնդիր վճռեցաւ ի ժողովին Ղունայ յամին 648-րդի: Սկսան պսոթիկ ատելի եղև Աերսէս յաջս ժողորդեանն և մեծամեծացն և յամին 649 ստիպեցաւ մեկնել ի հայրենի գաւառն իւր ի Տայս, յորում վայրի և եկաց ցմահն թէոգորոսի Ոչտունւոյ ի Ղամասկոս, վաղեմի բարեկամին նորա իսկ յետոյ թշնամւոյն, ապա ուրեմն մինչև ցամն 654: Իսկ ի ժամանակին յորժամ ի Տայս էր Աերսէս՝ զգործս եկեղեցւոյ վարէր Յովհան վարդապետ, որ ի ժողովին Սանաղկերտի նշովեաց զժողովն Քաղկեդոնի և զհետևողս նորին: Համին 654 մեկնեցաւ Աերսէս ի տեղւոջէ ապաստանին իւրոյ և եկն ի յընտրութիւն նորոյ իշխանի աշխարհին, քանդի մեռեալէր Սմբատ բագրատունի կուրապաղատն Հայաստանի: Հաւանութեամբ նախարարաց իշխան ընտրեցաւ Համադասոյ Սամիկոնեան, իսկ զսպարապետութիւնն զօրաց ընկալաւ Սարգ որդի թէոգորոսի Ոչտունւոյ:

Ըստ Աերսէս՝ երրորդ է յանուանակից կաթողիկոսունս Հայոց: Սիրող էր նա շինութեանց, յորոյ սակս և Շինող վերածայնեցաւ: Ըստ բանք են զեկեղեցւոյն զոր շինեաց ի Սարգարշապատ քաղաքի:

Ըսնքան մեծամեծք և բազմագիմիք են օգտակար գործք

Ներքինի յադեստալի յայնմ ժամանակին՝ զի ընդ հուպ մո-
ռացաւ ժողովուրդն զուրացումիւնն նորա ժամանակեայ և շնոր-
հակալեօք յիշէ զանուն նորա: Յովհաննէս Կաթողիկոս (էջ
107 և յաջ.) Դժ կոչէ զնա, թէպէտ և այս կոչումն Ներ-
սինի Ե. է յատուկ, որ եկաց ի Գ. զարու):
Վ. Պատկ. էջ 132:

15. (էջ 14). «Ի բնագրին է դահեկան, ըստ Յունաց՝
Σηραριον: Չիք հնար ճշգրտելոյ զգին դրամնոյս այսորիկ, որոյ
կշիռք են կարատք 24: Գահեկան ասի նաև վասն ստուար
դրամնոց յոսկւոյ և յարծաթնոց: Տես Եւգերեան, Բացատրու-
միւնն չափուց և կշռոց, յէջս 71—74»:
Վ. Պատկ. էջ 133:

16. (էջ 14). «Պատմագիրս մեր ոչ յիշատակէ աստ
զամիրապետս երկուս, զՍոււաւիա Բ. և զՄրուան Ե. Օնոյն
և Ս. Կաղանկատուացի, էջ 234: Եղև որդի Սուաւեայ
յետ վեց ամաց իշխանութեանն հրաժարեցաւ յաթոռոյն, և
կուսակիցք տոհմին Սուաւեայ ընտրեցին ամիրապետ զՄրուան
Ե., որ ազգակից էր տանն (մմայեանց. իսկ Մարաբայ ամիրա-
պետեաց Եւգլլա որդի Օրայրի: Սրուան Ե. սպանաւ ի
պատերազմին որ ի 685 ամի, զորոյ զտեղին իսկոյն փոխա-
նակեաց որդի նորա Եւգլ Սեւէք»:
Վ. Պատկ. էջ 133:

17. (էջ 16). Գրիգոր Սամիկոնեան սպանաւ ի Խաղա-
րաց ի թուականին չայոց 130-րդի (681 ամ Տ.). տես
Եսողիկ, էջ 100: Խաղարք ասպատակեցին ի չայս, Վիրս
և Ղաղանս և սպանին զիշխանն չայոց և զՎրացն ի թուա-
կանին չայոց 134-րդի (685 ամ Տ.). տես անդ: Յեօթնե-
րորդ ամի կաթողիկոսութեանն Սահակայ յարձակեցան ի
չայս Խաղարք և սպանին զիշխանն Գրիգոր, ապա ուրեմն
յամին 683—684. տես Վարդան Բարձրը. էջ 98»:
Վ. Պատկ. էջ 134:

18. (էջ 16). «Կ. Վ. Շահաղարեան ի ծանօթու-
*

Թիւնս գաղղիերէն Թարգմանութեանն ՂԼեոնդեայ (էջ 86, ծան. 3) գրէ, թէ այս կենդանագրեալ պատկեր ճարտէրական Քրիստոսի մինչև ցայսօր պահի ի վանս Ս. Լշմիածնի: Օրհնեցիցին, զոր շինեաց Մշտ կոչէ նա Աթանասիոս որ չիք ի բնագրին»:

Ք. Պատկ. էջ 135:

19. (էջ 17). «Յուստինիանոս Ք. նստաւ յաթոռ յամին 685-րդի յետ մահուան հօր իւրոյ Կոստանդինի Ք. Պոգոնատի: Համին 695, վասն անգթութեանցն զորս գործէր մերժեցին զնա յաթոռոյն, և հատեալ զունչս նորա՝ վարեցին ի Քերսոնէս: Մյլ զկնի տասն ամաց, այն է յամին 705 նստաւ վերստին յաթոռ իւր օգնականութեամբ Քուլղարաց, և յայնմ հետէ կոչեցաւ Սինիստ, այսինքն է Քնչատ: Չեռնէարկ յայնժամ յանլուր անգթութիւնս և ի վրէժխնդրութիւն, վասն որոյ և ոմն յիշխանացն շայոց Փիլիպպիկոս (Քարգան—Սարգան) յարոյց ապստամբութիւն ընդդէմ նորա, սպան զնա և ինքն նստաւ յաթոռ կայսերութեանն յամս 711—713»:

Ք. Պատկ. էջ 136:

20. (էջ 17). «Սա է ՂԼեոնդիոս (Լեոնդիոս), մին ի լաւագունից զօրավարաց Յուստինիանոս Ք., որ զարիւթիւն իւր ի գործս պատերազմի եցոյց ի մարտս ընդդէմ Քարաբուցոց: Իբրև արկաւ Յուստինիանոս ի կայսերութենէն յամին 695-րդի՝ ՂԼեոնդիոս ընտրեցաւ կայսր, այլ յետ երկից ամաց զրկեցաւ յաթոռոյն ազմկելով զօրացն: շատին զունչս նորա և եդին ի վանս ինչ ի դիպահոջ, յամին 618-րդի»:

Ք. Պատկ. էջ 136:

21. (էջ 17). «Յետ ընկելոյ յաթոռոյն զՂԼեոնդիոս՝ զօրքն ազմկեալ ընտրեցին իւրեանց կայսր ՂՄպսիմարոս, որ կոչեցաւ Տիրերիոս: Բայց ոչ ընդ երկար տեւաց իշխանութիւն նորա. քանզի դարձեալ Յուստինիանոս Ք. ի վտարանդէն՝ ընկէց զնա յաթոռոյն: շրամայեաց Յուստինիանոս զառաջեալ իւրով ածել զՄպսիմարոս և զՂԼեոնդիոս զաք-

սորեալն ի վանս, և յետ սաստիկ տանջանաց սպան զնոսա,
յամին 705»։ Վ. Պատկ. էջ 136։

«Արիպակաւ փեռեկտէ հեղինակն մեր (զանունդ Տերեր-
Լփսիմբրոս) և ի միոյ անուանէ ձուլէ զերկուս ասելով
«զԼփսիմբրոս և զՏերեր»։ Կ. Ս. Շահն. էջ 212։

22. (էջ 17). «Արիպակաւ դնի աստ թէոդոս, որ կա-
լաւ զաթոռն յետ Անաստասայ, յամս 616—617։ Թերևս
աստ բանք իցեն զԹէոդոսէ որդւոյ Լփսիմարայ, որ յետոյ
եղև եպիսկոպոս Եփեսոսի։ Տես Lebeau, Hist. du Bas-Emp.
յէջս 81, 104»։ Վ. Պատկ. էջ 136։

23. (էջ 17). «Հայերէն տառադարձութիւն անուանս
Տրուեղ քաջ ի դէպ ելանէ յունական ձայնիս Τερβελis, (կո-
րուստ ն տառին ընդ մէջ տառիցս t և r, որպէս յանուանդ
Տրդատ—Terdates. η=λ, ու=β, որպէս ի բառդ Աղուանք—
Αλβανία)։ Այս է, ըստ պատմադրացն Յունաց, անուն իշ-
խանին՝ Բուլղարաց, որք երկրորդ անգամ ամբարձին զՀուս-
տինիանոս Բնշատ յաթոռ կայսերութեանն։ Theoph. գրէ
Τερβελis ὁ Κύριος τῆς Βουλγαρίας. Տես առ Lebeau հտ. Բ. յէջս
58—64։—Յուստինիանու անեալ էր իւր կնութեան զԹէո-
դորէ քոյր խաքանին Խաղրաց, այլ ընդ հուոյ հարկ եղև
նմա թողուլ զարքունիսն խաքանին, քանզի զմտաւ ամէր սս
մասնել զնա ի ձեռն կայսերն Տերերի։ Յետ բազում խոչից
ուր ուրեմն եկն և հաս Յուստինիանոս ի բնակավայրն Տրու-
եղի Թագաւորին Բուլղարաց, որում խոստացաւ տալ կնու-
թեան զգուստր իւր այլ և զկէս գանձուց կայսերութեանն,
եթէ մատուցէ Տրուեղ նմա օգնականութիւն ի ձեռս բե-
րել անդրէն զաթոռ իւր։ Օգնեաց նմա Տրուեղ ի բանիս
յայտմիկ, էառ զԱրստանդնուպոլիս և դարձաւ յետս անթիւ
աւարաւ»։ Վ. Պատկ. էջ 137։

24. (էջ 19). «Այս Սմբատ կուրապաղատ էր Հայաս-
տանի յամս 695—704, և նշանակեցաւ յայս պաշտօն ի զօ-
րավարէն Յուստինիանու Բ. ի Ղ. Էսնդեայ որ ապա կայսրն

եղև: թուրի մեզ թէ վրիպի պատմագիրս մեր, ասելով զնա որդի Վարդ-Տիրոցի, որ քանզի սպարապետ էր զօրաց յամս 644—654՝ վասնորոյ և ոչ կարէր գոլ ժամանակակից Լպսի-մարայ):

Վ. Պատկ. էջ 138:

25. (էջ 24). «Ի փարիզեան տպագրութեան դնի 8,000, սոյնպէս և ի դաղդիական թարգմանութեան պատմագրիս: Ըստ վկայութեան Հովհաննու կաթողիկոսի (էջ 121) կռիւն Վարդանակերտի այնքան սարսափեցոյց զԼրարացիս, զի մնաց յիշատակ պարտութեան նոցա յառաժի մինչև ցժ. դար, թէ «Վարդանակերտ առիւ մի յիշեսցի մեզ»: Ըստ Վարդանայ (էջ 98) թիւ զօրացն Լրարացւոց էր 8,000. Ըստ Եսող-կան՝ (էջ 123) 5,000: Օտարաբար Լրարացւոց էր Լրդալ-լայ: Վարդան, անդ»:

Վ. Պատկ. էջ 139:

26. (էջ 26). «Ընդ հուպ յետ պատերազմին առ Վար-դանակերտիւ յարեաւ իշխանն Կամսարական ի վերայ Ոգրայի զօրավարին Լրարացւոց և կոտորեաց զզօրս նորա ի Վա-նանդ գաւառի. Տես Հովհ. կաթ. էջ 12: թուրի զայսմ մարտէ լինել աստ բան Պատմագրիս»:

Վ. Պատկ. էջ 140:

27. (էջ 33). Խբա՞ գիւղ է ի գաւառին Վոզթան: Ըստ Եսողկան (էջ 125) նախարարքն այրեցան ի թուական նին շայոց 153-րդի (704 ամ Տ.): Ըստ Վարդանայ (էջ 99) ի թու. շ. 150-րդի, որ է ամ Տեառն 701: Ըստ ժամանագրութեան Սիսիմարայ Եւրիվանեցւոյ՝ յա-մին 704-րդի»:

Վ. Պատկ.

28. (էջ 38). «Շէնհալու տիտղոս է, զոր տան պատ-մագիրք շայոց արքայիցն Շենաց: Ս. Խորենացի յիշխար-հագրութեան իւրում (էջ 616) ասէ զՇենաց զայս ինչ».
«Շենաստան յելից կալով Սկիւթիոյ մինչև ցանձանօթ եր-«կիրն: Եւ է Շենաստան ընդարձակ դաշտս տարածեալ. և «են ի նմա աղբ քսան և ինն, յորոց մին մարդակերք են.

«Եւ ունին լերինս եւ գետս բազումս: Լինի ի ճենաց աշ-
 «խարհին դարիձենիկ եւ հոշիբոակ եւ բուիձենիկ եւ կասիմոն
 «եւ սրիկոն: Ունի եւ հրէշ եւ մուշկ եւ սիրամարգ շատ, քըր-
 «քում՝ անբաւ, ապրեշում՝ շատ եւ աղնիւ. վասն որոյ եւ
 «բնակիչքն արուեստաւորք կերպասագործք հարուստք ըն-
 «չեղք, որոց թագաւոր ճենրակուր կոչի, որ ի քաղաքին
 «Սիււթայ նստի առ անձանօթ երկրաւ»: Խորենացի որոշէ
 զճենս ի Սիւթայոց: Եւլ որպէս եւ իցէ՝ բառիւս ճենք
 իմանալի է զՉինաստանցիս»: Բ. Պատկ. էջ 142:

29. (էջ 42). Լեոն Գ. Խաւարացի թագաւորեաց յամս
 717—741: Որպէս երևի ի բանից թէոփանոս՝ հայ էր
 ազգաւ այս Լեոն: Վանդի գրէ թէոփանէս (էջ 330), թէ
 ասացեալ իցէ Լեոնի ցղորաւարն Երաբացոց. «Εὐφύσσαν
 εἰρήνην ἔχεις μετὰ τῶν Ἀρμενίων, εἰρήνουσιν καὶ μετ' ἐμοῦ καὶ γενοῦ ὑπὸ
 τῇ βασιλείᾳ Ῥωμαίων»: Բ. Պատկ. էջ 143:

30. (էջ 42). Յընթեռնուին մեր զայս թուղթ ծագի
 յաղամայից խնդիր, թէ ստոյգ իցէ արգեօք այն, թէ յետոյ
 ժամանակի շարագրած: Պ. Սօլ (Mohl), որում եցոյց Եւհ-
 նաղարեանց զայս թուղթ՝ երկրայի զստուգութենէ նորա:
 Տես յառաջ. հայերէն հրատարակութեանն, էջ 17: Եւլ
 մէք ոչ գտանեմք պատճառս ինչ վասն երկրայելոյ զստու-
 գութենէ նորա: Սկսան թղթակցութեանն Օմարայ ընդ
 Լեոնի Գ. բաց ի Ղեոնդեայ գրեն եւ այլ պատմագիրք
 շայոց: Թափայ Երջըրունի որ եկաց ի վերջկոյս ժ. դարու
 ասէ. «Ումառ որդի Երզնայիդա... աղնուագոյն եղեալ քան
 զամենեօին. գրէ թուղթ հաւատոց առ Ղեոն կայսր Յու-
 նաց, եւ ընկալեալ ի նմանէ պատասխանին՝ բաղում ինչ ի Սու-
 բանէ անտի իւրեանց արտաքս ընկէց զոյց՝ առապելագոյն».
 (էջ 105): Սարգսն ոչ միայն յեշատակէ զայս թուղթ,
 այլ եւ ի ներքս բերէ ի Պատմութեան իւրում զբովանդա-
 կութիւն նորա կարճառօտիւ. տես էջ 101: Սեբեակոս գրէ
 (էջ 37)՝ Սա (Ումառ) գրեաց առ Լեոն կայսր անդեկա-
 նալ վասն բրիտանեական ուսմանցս. եւ կայսրն գրէ պատաս-

խանի լի իմաստութեամբ, կարի ձաղելով զօրէնս նոցա: Եւ իբրեւ ընթերցաւ Ումա՝ ամաչեաց յոյժ, և սկսաւ զգար-
չելիսն ի դուրս հանել յօրինացն իւրեանց, թէպէտ ոչ հա-
մարձակեցաւ զամենայն եղծանել, սակայն բազում ինչ ուղ-
ղացոյց յանկարգիցն, և այնուհետեւ բարեմտութեամբ կայր
առ ամենայն քրիստոնեայսն»: Հայտոցիկ ամենեցուն երևի,
թէ թուղթքն երկուքն գոյնն ի միջի ի ծ, զարուն ի հայ
լեզու: Թէ լեալ իցէ թղթակցութիւն Վեոնի Գ. ընդ
(Օմարայ՝ փաստ է պատմական որում; զկայէ և թէտփանէս.
Ἐποίησε δὲ Οὐμάρως ἐπιστολὴν δογματικὴν πρὸς Λέοντα τὸν βασιλεῖα, οἰόμε-
νος πείσαι αὐτὸν τοῦ μαγαρίσαι: **Օնոյն գրէ և կեդրեանսս.** Ἐγγραφε
δὲ καὶ πρὸς τὸν βασιλεῖα Λέοντα τοῦ μαγαρίσαι καὶ αὐτόν....:

Թէ ոչ Վեոնդեայ յօրինեալ իցէ յանձնէ զայս թուղթ՝
տեսանի և յայտմ, զի են ի թղթին բանք, որք հակառակ
ելանեն ասացելոցն Վեոնդեայ ի Պատմութեան իւրում.
զոր օրինակ Վեոնդ գրէ, (էջ 7) թէ տէրութիւնն Սասա-
նեանց տեւաց ամս 481. այն ինչ գրի ի թղթին, թէ տե-
րութիւնն Պարսից տեւաց ամս 400: Տես էջ 98:

Պ. Եղսաւրդ Սուրալդ ի զեկուցմանն իւրում, զոր
գրեաց ի խնդրոյ Բրոսսէի գիտնականին՝ այսպէս խօսի
զթղթոցդ. «La lettre qu'Omar écrivit a Léon l'Isaurien pour
le convertir à l'islam, d'après le témoignage du chronographe
Théophane, a été, comme la Chronique d'Eusèbe, conservée dans
une traduction arménienne, avec la réponse bien plus ample et
plus importante de l'empereur chrétien.

Nous croyons devoir attirer l'attention du public savant sur ce
nouveau supplément à l'histoire byzantine, intéressant encore sous
ce rapport, que cette première critique de christianisme par l'is-
lam naissant a été de tout temps reproduite par les Mahommé-
tans, comme par les incrédules parmi les chrétiens mêmes. Il
est curieux de voir comment ces objections sont réfutées, par un
empereur enfaché lui même du reproche d'hérésie à cause de son
opposition au culte des images; cette opposition ne se déclara
pourtant pu'après l'an 720, tandis que sa polémique avec Omar
eut lieu dans la seconde année de son règne (sept. 717—718),

pendant que les Arabes menaçaient Constantinople, qui ne fut défendu que par l'énergie de Léon, nommé alors encore le pieux.

Ըստ դնէ արոյ գիտնականն զբովանդակութիւն համօրէն թղթոյն, և վերջ զեկուցմանն իւրոյ զկնի յարէ. Cette pièce donne une idée de la dialecte grecque et répond avec assez de vigueur et de justesse à la plupart des objections que les musulmans mettaient dès lors en avant contre la foi chrétienne. Les orientalistes y trouveront plusieurs traits d'histoire et de mœurs musulmanes, qui seront nouveaux pour bien des lecteurs. Quant aux textes de la Bible, employés en grande quantité, nous devons dire qu'ils ne nous semblent pas toujours cités à-propos, ni d'une manière fort concluante.

Թուի թէ թուղթս այս թարգմանեցաւ ի հայ լեզու անդէն և անդ յետ յօրինման նորա. դեռ ևս ի Առատն-դնուպոլի քաղաքի, յորում էին բազում հայք պաշտօնեայք արքունի պալատանն, կամ ի Վամասկոս, յորում ի պատանդի կէին հայարաւոր թուով լաւագոյն որդիք Հայաստանի: Բայց չիք կամիւած, թէ գրեալ իցէ թուղթն ի յոյն լեզու և անտի թարգմանեալ ի հայ. քանզի նախ այս թուղթ բովանդակ ըստ ոճոյ իւրում և ըստ յոգունց յունաբանութեանց երևի թարգմանութիւն գոլ. երկրորդ, զի բանքն սուրբ Վրոց, որք ի ներքս բերին ի թղթի աստ՝ ոչ են գրեալ այնպէս, որպէս են ի հայերէն Ըստուածաշնչի, այլ նորոգ թարգմանութիւնք են ի յոյն յեզուէ, ոչ կարի կատարեալք: Կ. Ս. Շահնազարեան ի հայերէն հրատարակութեանն իւրում Վանդեայ ամենայն ուրեք համեմատէ զայնոսիկ ընդ հին թարգմանութեանն: Եւ երրորդ, զի են ի թղթին բառք յունականք ոչ սովորականք ի հայերէն լեզուի, որպէս Էփուխիսէ, պատուիկիսոս, Բիւրիսոս և այլք, զորս գիւրին էր իտիանակել հայացի ձայնիւք: Ըստ ամենայն ցուցանեն, թէ թարգմանիչ թղթոյն ոչ կարի հմուտ որ էր լեզուին ճշունաց, թերևս ոչ բարւոք վերահասու գոյով նորա միջին անիմատացուածոց բնագրին՝ ընծայեալ է զայնոսիկ ի հայ անիմա-նալի բանիւք, յորոց վերայ տքնիմք մեք և ճգնիմք, առ ի հանել ի վեր յայնցանէ իմաստ իմանալի:

Եւ այս ինչ կարէ հաւաստի առնել զստոգութիւն թըղ-
թոյս, զի չեն ի նմա վրիպակք ժամանակաբուժեան, յո-
րոց զժուարին էր արդեօք զերծ լինել ամենին, եթէ յե-
տոյ ժամանակի էր գործ թուղթն:

Եղու և ոճ թղթոյս առհասարակ մթին: և անհարթ,
որով խորի յոճոյն Ղ. Լոնդեայ: Ի թարգմանութեան մերում
ջանացաք պահպանել զոճն կցկտուր թղթոյն (ժմարայ և
զանհարթութիւնս պատասխանոյն Լ. Լոնի») ¹⁾:

Ք. Պատկ. յառաջ, յէջս թ—ժա:

31. (էջ 46). «Ի թղթին (ժմարայ չիք այլ բան, որ-
պէս և այլ բազում ինչ, որոց առնէ պատասխանի կայսրն
Լ. Լոն Պ. յորմէ է մակարերել, թէ ոչ լրիւ եհտս առ մեզ
թուղթն ամիրայետին»:

Ք. Պատկ. էջ 143:

32. (էջ 58). Օւրու-թուրարայ և զՍաղմոնայ յիշա-
տակէ և Վարդան, էջ 101, թէ, «Եւ զձեր գրեանք Ումար
և Երուսթուռար և Սուլիման Պարսիկ» (գրեցին): Եւ Օս-
մանաւ յօրինեցաւ նորոգ խմբագրութիւն Կուրանին, որ
մեծաց յուզմանց եղև պատճառք: Տես Weil, Geschichte der
Khalifen, հտ. Բ. յէջս 167—169: Եւ Սրուանաւ Բ.
Խարիջեանք ի Պարսկաստան ընտրեցին իւրեանց պետ զՍու-
լէյման Երու-Սուրադ. տես անդ, յէջս 252—260: Եւ
իշխանութեամբ Եւմամունի Երու-Վաւուդ Սուլէյման ի
Սէլէստանէ Պարսից՝ ժողովեաց ի մի աւանդութիւն, իւր
4,800—5,000, որք յայտնի էին նմա, ի գիրս իւր ոյ կոչի
Էստունան: Եւս Սուլէյման եկեաց յամս 202—245 հէջի-
րի: Բայց չէ հաւանութեան, թէ զնմանէ իցին աստ բանք:
Տես Weil, հտ. Բ. էջ 291, ծան. 1):

Ք. Պատկ. էջ 144:

33. (էջ 59). «Սահմա նշանակէ ի լեզու Երարացոց
գովեալ, շնորհալի»:

Կ. Շահնաղ. էջ 219:

1) Տես զԾան. 1 ընթերցուածոց ի մատենիս, յէջն 43:

34. (էջ 60). «Լ. 1. Լեոնիս Գ., զկրօնս մսիմանաց բաց յԼրարացւոց ունէին և Պարսիկք և Մարիք և այլ ժողովուրդք . . . Ս. ամսն քեշտիցն, որք գան զկնի՝ տես ի մատենան. Les livres sacrés de l'orient և զճանօթութիւնս Կ. Ս. Ընթացարկացի»։ Ք. Պատկ. էջ 144:

(Քաւի): Իցե՛ն Խօրէժ աղանդաւորք որ հերձեալ զատան ի միարանութենէ Եւլոյ 377 ամին հիշբեթի. որք զշարն և զբարին ասասարապէս ընծայէին Եստուծոյ, և զանուղղայս խօսէին զԿախասահմանութենէ:

Սարճք՝ ուղիղ ևս՝ Օգարբոյեան աղանդաւորք, հետեւօք Եւր-Եւր-Սահման-Խրն-Եւր-Եւր-Սահման, վերակոչեալ Եւր-Օգարբայի, որ պնդէր թէ Եստուած գիտէ էութեամբն իւրով, և թէ Բանն Եստուծոյ ստեղծեալ է *in subjecto* իբրեւ ի տախտակի պահեցելոյ կամ ի յիշողութեան Կարբէ՛ւ հրեշտակի կամ Սահմանի: Սուրբ գիրք Երեւելից. եր. 58:

(Փուրապի): Ենուն թէ և յոյժ ծանուցեալ առ Սահմանակոյս, սակայն ոչ եղէ ձեռնհաս գտանել զաղանդ ինչ որոյ իրեալ իցէ այսպիսի անուն:

Խնորի ուղիղ ևս Կաղարեանք իբրդի ուրանային զաւկադր կամ զբացարձակ վճիռ Եստուծոյ: Եւս աղանդ մերժէր զբացարձակ Կախասահմանութիւնն ասելով «ոչէ պարտ զանխաւութիւնն և զշարութիւն վերագրել Եստուծոյ, այլ մարդոյ որ անձնիշխան ստեղծեալն է, և պատասխանատու է գործոց իւրոց բարեաց կամ չարեաց, որում տուեալ է յԵստուծոյ կարողութիւն գործելոյ կամ ոչ»: Սուրբ գիրք Երեւելից. եր. 529:

Սուրճի, ուղիղ ևս մօրջեան աղանդաւորք ծնեալ, որպէս հաւանական է կարծել, ի Օգարբարեանց: Ուսուցանէին թէ՛ գաղափարն իւրաքանչիւր ճշմարիտ հաւատացելոյ անկելոյ ի ծանր յանցանս ինչ, պահի մինչև ցօր յարութեան: Հայս սակս ոչ գատին զոք յայսմ կենի և ոչ իսկ վճիռ հատանեն երբէք գաղափարութեան կամ արձակման ի վերայ ուրուք: Պնդէին ևս թէ անհնազանդութիւնն ոչ է արժանի պատժոց, եթէ ունիցի ոք հաւատս, սոյնպէս և հնա-

զանդութիւնն հանդերձ անհաւատութեամբ անսխտան իմն է:
Սուրբ գիրք Երեւելից. եր. 533:

Բասդեանք կամ հետեօղք Սասակ-Բեն-Լիմ կամ որ
նոյն է Սաղեւիւրն-Լիմ՝ մեծանունն Սարգաթի Խալա-
մութեան: Սա, ըստ յառաջ բերելոյ Պարոն Սալի, հակա-
ռակ յարուցեալ Հանրալայ՝ միւս ոմն հռչակաւ Սարգա-
թի, եմոյժ ի հասարակաց դպրոցս առ Սաման Խալի-
ֆայիւ զկարծիս իւր, այսինքն թէ Ղուրանն ձեռագործ է
մարդկան, արարած և կորստական: Հոյակապ ալք Երեւ-
ելից. հատ. Բ. եր. 214: Եւակերտք Սաղեւիւրն-Լիմայի
պնդէին թէ՛ մեծեղևուն յանցաւորք գտանին ի մջին իմն
վիճակի, այսինքն թէ ոչ ի հաւատացելոց սակի ն և ոչ
յանհաւատից: Սոքա կոչին ի կրօնապատում գիրս Բահմե-
տականաց Սօթաղալեանք: Սուրբ գիրք Երեւելից. եր. 527:

Եղանդոյն Չահգի կամ Չահգեան գլուխ եկաց Եմրու-
իրն-Բարհ՝ մեծ Սարգապետ Սօթաղալեանց, Եւ-Չահգ
վերածայնեալ, այր յոյժ պերճախօս: Կա կարծէր թի՛ դա-
տապարտեալքն ոչ տանջեցին առ յաւիտեան ի դժոխ, այլ
փոխարկեցին ի հուր, որ իւրովի ձգեցէ զնոսա յինչն ա-
ռանց ընթանալոյ ինչ նոցա յայն: Չահգեանք վարդապե-
տէին ևս թէ՛ ամենայն որ հաւատայ Մատուած իրիւ ի
Տէր իւր, և ի Սահմետ իբրեւ յառաքեալ Եստուծոյ, հա-
մարի ընդ հաւատացեալս: Սուրբ գիրք Երեւելից. եր. 528:

(Հարիւրի): Յայս անունն ոչ գտի կեշտ ինչ յառաջին դարու
անդ Խալամութեան: Յերկերիւր և ի մի ամին Հիջրեթի երե-
ւեցաւ Բաբեր-ալ Հորրեմ՝ անուն՝ սուտ մարգարէն որ
աղանդեաց զայլանդակ կեշտ իմն: Սա ժողովեալ զհամախոհս
իւր մղեաց ամս իբրեւ քսան զպատերազմ ընդդէմ Բմիթա-
պետաց, խորտակեալ բազում անգամ զզօրս Եւ-Սանունի:
Նկուն եղեալ ի ճակատու միում՝ փախեալ յերկիր Յունաց,
զոր կալեալ հայկազն Սահել սղային՝ ետ ի ձեռս Եւ-Սա-
թաղիմայ: Բաց ի Հորրեմեանց գտանի առ Սահմետեանս
այլ իմն աղանդ Հալի-Լեանց կոչեցեալ, թէ և զկնի Լեոնի
Խաւարացոյ: Հալի-Լեանք հաւատային թէ աստուածային
բնութեանն մաթ է միաւորիւ ընդ մարդկայնոյն ի միում

«allen Stadthaltern des Reichs zu, was gewiss auch von einem «gottvergessenen Menschen, wie manche (իմա կուսակիցք Ար- «բասեանց) ihn schilderten, nicht zu erwarten war. Auch erfand «er gewisse Zeichen um viele Irrthümer zu verhindern, welche «sich in Folge der mangelhaften Schrift der Araber in den Koran «eingeschlichen hatten».

Վ. Պատկ. էջ 115:

36. (էջ 84). Բազումք ի պատմագրաց Հայոց աւան- ղեն, թէ լեալ իցէ առ Արարացի սովորութիւն թիտակոյ զկանայս. տես Կիրակի՝ Վանձակ. էջ. 33: Բայց ի Կու- բանի չիք պատուիրան այսպիսի: Թերեւս ակնարկէ աստ պատմագիրս մեր զանգամահատութեանցն, զորս առնել ի կա- նայս ի Հարէշ և յայլ կողմանս Եփրիկէի»:

Վ. Պատկ. էջ 146:

37. (էջ 89). «Թուի թէ իցէ սա Սահմտ-իրն Սը- բուան, որոյ հրամանաւ այրեցան նախարարքն Հայոց խկե- ղեցիս՝ Ասիւճաւանու և Խրամայ: Հայր Օմարայ Բ. իջէր Երզն-Երզն-Երն-Սրուան: Իսկ Սահմտ եղբայր էր նոյա»:

Վ. Պատկ. էջ 146:

38. (էջ 89). «Երեւի աստի, թէ զթուղթն գրաց 1. ևոն անդէն ի սկիզբն թագաւորութեան իւրոյ, մինչ չե ևս զգեցեալ էր նորա զյաւակնութիւնն հալածելոյ և ջն- ջեւոյ զպատկերս: Տես Schlosser, Geschichte der bilderstürmen- den Kaiser»:

Վ. Պատկ. էջ 147:

39. (էջ 90). Ի հատուածոյ բանիս բացորոշ երևի, թէ թարգմանեալ է այն ի յոյն լեզուէ. քանզի անուանքդ ծա- ռոց յունականք են և ոչ հայկականք: Ի բնագրին գրի «մայրիւ և պեկիւ և պեկիւռոսաւ» (կիպարիսաւ). իսկ յԱս- տուածաշնչի մերում ասի՝ «սարգիւն և սօսիւ և նոճեով և մայրիւ»:

Վ. Պատկ. 147:

40. (էջ 92). «Սթին է իմաստ այսր հատուածոյ, որ

ակնարկէ իմն ինչ ինչ կրօնական ծէսս Արարացւոց: Ի բար-
ւոյք վերահասութիւն իմաստի բանիս տես առ Վարդանայ
Բարձրբ. յէջ 90—92»: Ք. Պատկ. էջ 147:

41. (էջ 96). Հաւատան մահմետականք ի բաղդ. այլ ոչ
ի դէս: Թո՛ր թէ աստ բանք իցեն զնախկին հաւատալեաց
Արարացւոց Ի բնագրին դնի «գիւաց որ են գեհանք». իսկ
ի դադգերէն թարգմանութեանն ասի. «Aux démons, qui
ne conduisent qu'aux supplices de l'enfer»: Կարծեմք ի զու-
ուղղագրէ թարգմանիչն զընթերցուածն գեհան և դնէ գե-
հան. քսղի հասուածդ ըստ մեզ նշանակէ «գիւաց, որ են
(յԱրարացւոց լեզու) գեհանք, (ջիհանք)»: Ք. Պատկ. էջ 149:

42. (էջ 112). «Վրիդոր և Վաւթ որդիք էին Սըմ-
բատայ Բամիկոնենի: Չեն յայտնի պատճառք թշնամու-
թեան յոցա ընդ Բագրատունի տանն յայնմ ժամանակի:
Հաղիւէ տեսանել ի պատմութեանս մերում գիպուած այս-
պիսի մհայրենասիրութեան Սամիկոնեան տոհմին»: Ք. Պատկ. 155:

43. (էջ 115). Այս Սուլէյման, որպէս յայտնի է՝ ոչ
էր ամիրայետ: Արարացիք որ յԱդիպատոս, ի Վամանկոս և
ի Պալիկատան՝ ընտրեցին իւրեանց ամիրայետ զԱղիգ. իսկ
Սրուան որ էր ոստիկան Հայաստանի՝ ոչ ընկալաւ զնա.
այլ կուսակից եղև որդւոցն Վալիգայ, և զօրու իւրով ել
ընդդէմ Աղիգի Խուսրու: Այլ զկնի միոյ ամի մեռաւ Ե-
զիգ և զաթառ նորա յաջորդեաց եղբայր նորա Իբրահիմ,
որ սուքեաց ընդդէմ Սրուանայ զզօրավարն իւր Սուլէյ-
ման Օմմայեան: Պարտեցաւ Սուլէյման ի պատերազմի, այլ
կանխեաց անկանել ի Վամանկոս և սպանանել անդ զորդիսն
Սուլէյման: Տես Lebeau, հտ. ԺԻ. էջ 193, Ծան. 7: Ի
Վալիգայ: Տես Weil, Geschichte der Khalifen, հտ.
էջ 688»: Ք. Պատկ. էջ 156:

44. (էջ 126). «Պատմագիրք Յունաց և Հայոց առանց զանազանութեան Լրդւայ կոչեն զեղբարսն զերկոսեան, զհիմնագիրս հարստութեանն Լրբասեանց. մի ի նոցանէ կոչի Լրուլ-Լրբաս-Լրդալլայ-էլ-Սաֆայ, և երկորդն՝ Լրու-Ջաֆար-Լլմանսոր, այսինքն է յաղթող: Օգորալքը զօրացն Խորասանի էին Լրու-Սալիմ և Կահասրայ:

Լրբասեանք սերեալ էին յԼրբասայ հօրեղորէ Սահմեաի, հօրէ Հեշմայ (Հաշէմայ), վասն որոյ և յաղթւած ուրեք կոչին Հեշմեանք, Իհնի-Հեշմ կամ որդի Հեշմայ, որպէս առ Ղ. Էնդեայ: Եւ առաջնովն յԼրբասեանք շինեցաւ քաղաք նոր մերձ ի Կուֆայ, որ կոչեցաւ ի յիշատակ նորա Հաշէմի:

Լրուլ-Լրբաս անուանեաց զինքն ամիրայեալ ի Պարսկաստան, և յետ սպանմանն Սրուանայ ընկալեալ ի զե յամենեցուն: Թագաւորեաց նա յամս 750—754: Իսկ սերունդք նորա Թագաւորեցին ամս 523: Տես Lebea, Hist. du Bas-Empire, հտ. ԺԲ. յէջս 204—205»:

Ք. Պատկ. էջ 157:

45. (էջ 127). «Յաղագս արծաթեայ գրամոյն Բորոնց զուգա կոչեցելոյ տես ի Lexic. Syriac, de Castel, édit. le Michaelis, յէջս 246—247»:

Կ. Ս. Շահն. ի Թարգմ. էջ 124:

«Օուղ կամ զուգա, զենար, գրախմայ. է գրամ արծաթի, որոյ զինք են քառորդ մասն սկեղն սրբոյ կամ քառորդ մասն կայսերական Թալերին Վերմանացոց: Տես Ե. Ետ. ըստ Ղ. ուկ. ԺԵ. 8, 9. Ելից, Լ. 13. Ի գիրս Տովբիթայ, Ե. 20, ուր բառս զուգա արկանի ի կիր յերբայեցերէն բնագրին և յասորի Թարգմանութեանն՝ ի յոյն Թարգմանութեանն գրի ծրախւ...»

Յընդհանուր միտս՝ զուգա կոչի ամենայն գրամ արծաթի առհասարակ ի զանազանութիւն յոսկի գրամոյն». Castellus, Lexicon Syriacum, հտ. Բ. յէջս 246—247:

46. (էջ 155). Ըստ վկայութեան Թէոփանու՝ առա-

քեաց կայսրն ընդդէմ Սառակինոսաց բանակ մի հարիւր հազար զօրաց որոց առաջնորդ էին զօրավարք չորք ընդ իշխանութեամբ Ալիսանդրակոնին. այս ինքն են Տաճար զօրավար բուկելլարաց, Τατζίτης ὁ τῶν βουκελλαρίων) Երրորդ զօրավար անատոլեան գնդին (Ἀρτιάβαδοι: Ἀρμένιοι τῶν Ἀνατολικῶν), Կարիստերոցէս (Ալարազտիրոց) զօրավար Հայկական գնդին (τῶν Ἀρμενικῶν) այսինքն է Հայոց, որք ընդ իշխանութեամբ Յունաց էին, և Վրիգորիոս որդի Սուլալակեայ (Սուլեղայ), զօրավար գնդին Opsicium: Տես Theoph. էջ 380: ՕՏաճատ գիտեն և պատմագիրք Երաբացւոց, որք կռնն զնա Տասսիտա կամ Տաթիտա. իսկ Ալմակին կոչէ զնա՝ Ասկիտա: Որք ծանօթքն են ոճոյ գրութեան Երաբացւոց դիւրաւ վերահասու լիցին, թէ զիւրդ փոփոխութեամբ կետիցն ի վերայ նշանակեցից բառդ Տաթիտա փոխիցի ի Ասկիտա: Սոյնպէս յայտնի է պատմագրացն Երաբացւոց և Բիւզանդացւոց, զի ի բաց եկաց Տաճատ ի Յունաց և ձեռն ետ յԵրաբացիս: Թէոփանէս գրէ, թէ դաւաճանեաց Տաճատ Յունաց առ ատելութեան իւրոյ առ Ստաւրակիոս սեղեխ կայսերուհւոյն»:

Ք. Պատկ. էջ 162:

47. (էջ 159). «Յարեցաւ Տաճատ ի Սարակինոս յամին 780-րդի: Ըստ բանից Ղևոնդեայ եկաց Տաճատ ի ծառայութեան կայսերն Յունաց ամս 22. ապա ուրեմն զսիրիքն ծառայութեան նորա այսորիկ և գործոց արութեանց ի Բուլղարս զնելի է յամս 757 կամ 758: Եւ արդարեւ յիշատակին պատերազմունք ընդ Բիւզանդացիս և ընդ Բուլղարս յամս 757—763: Տես Lebeau, հտ. ԺԲ. յէջս 230—243»:

Ք. Պատկ. էջ 163:

ՅԱՆԿ ՅԱՏՈՒԿ ԱՆՈՒԱՆՑ ՂԵԽՈՒԴԵԱՅ

Աբառ Լեզույր Մահմաթի Մահադեպ.
155, 157.
Աբդալթիւր. 166.
Աբդալ. 126, 127, 129.
Աբդալ Ժու. 127, 129, 133, 135,
136, 145, 153—155.
Աբդալիզ. 35, 36.
Աբդալ-Ֆէլիք. 14, 19, 26, 28, 31.
Աբու-Բաքր. 3, 8, 12.
Աբու Թուաք. 58, 63.
Աբու Մալիմ. 125.
Աբրահամ. 4, 50, 52, 56, 57, 65,
78, 84, 91.
Ագամ. 44, 51, 67, 79, 81.
Ադեր. 117.
Ազաթէ. 117.
Ալի Թարխան. 41.
Ալմանիք. 163.
Ախալ. 126.
Ախուր. 24.
Ահարան. 76.
Ահարան (Հարուն եւ Ռաշիդ). 158—
160, 166.
Աղուանք. 15, 16, 63, 132, 133, 160,
166.
Ամասունիք. 144, 146.
Ամսիզ. 117.
Ամուրիա. 157, 158.

Ամպրիտով. 102.
Ամր. 3, 8, 12, 58.
Ամր, զօրագար. 145, 146.
Ամրամ. 76, 77.
Անանիանք. 55.
Աշուր թագրատունի պատրիկ. 16—
18, 23, 25, 27, 35.
Աշուր թագրատունի եղբայր Սմա-
տայ. 23.
Աշուր թագրատունի որդի Սահակայ.
142, 145.
Աշուր թագրատունի պատրիկ որդի
Վասակայ. 112—114, 119—124,
128, 138, 142, 146.
Ապահունիք. 148.
Ապուլմուր. 139.
Ապուլմիդ. 140.
Աբերանի. 146.
Առեսու. 23.
Աորեանան. 3—6, 22, 37, 125.
անս է
Աորիք. 6, 11—13, 23, 53, 62,
103, 118—120, 133, 145.
Աորպատական. 134, 166.
Արաբիա Ապուստ. 5.
Արապաժան. 15.
Արապեզա. 144.
Արամանի. 148.

Արծաթք. 11.
 Արծրունիք. 146.
 Արմնի. 148.
 Արճշ. 146, 147, 151.
 Արուճ. 15, 140.
 Արտաղերս. 139.
 Արտաւազդ մամիկոնեան. 138, 155.
 Արտաւետ. 101, 102.
 Ափսիմերոս—Տիրեր. 17, 19.
 Ափրիկայ. 128.

 Բաբելացիք. 38, 55, 95.
 Բաբելոն. 55, 95.
 Բագար. 136.
 Բագարատ բագրատունի՝ Հայր Իսա—
 Հակայ. 128.
 Բագարատ սպարապետ. 161.
 Բագուան. 140.
 Բագունար. 7.
 Բագասական զաշտ. 132.
 Բագդագ. 145.
 Բասանաստան. 155.
 Բասենան. 148.
 Բասդի. 61.
 Բասրա. 126.
 Բեթղահէմ. 73.
 Բէի. 132.
 Բիշան. 155.
 Բիւիմանացիք. 103.
 Բուլղարք. 159.
 Բուտակք. 134.
 Բոսփո. 37.

 Գաբաւոնացիք. 169.
 Դադիկ արծրունի. 131, 133.
 Դադնակ. 134.
 Դադաւաղացիք. 117.
 Դադատացիք. 157.
 Դանմակ շահաստան. 101.
 Դեղաւու. 132.

Դոդ. 71, 72.
 Դոդիմն. 7.
 Դոմար. 65.
 Դոմաթա. 157.
 Դուկանք. 26.
 Դրիգոր անձեացի Հայր Տաճատայ. 158.
 Դրիգոր արծրունի. 34.
 Դրիգոր մամիկոնեան. 12, 14—16.
 Դրիգոր մամիկոնեան որդի Սմբատայ. 112, 120—124.
 Դրիգորի Ա. եկեղեցի. 14, 20.

 Դամասկոս. 37, 38, 116, 117.
 Դանիէլ մարգարէ. 50, 53, 55, 60.
 Դարբանդ. 40, 160.
 Դարբնա. 16, 18, 119, 124, 144.
 Դաւիթ մամիկոնեան որդի Սմբատայ. 112, 120, 123.
 Դաւիթ մարգարէ. 15, 47, 50, 53, 57, 69, 60, 72—75, 77, 78, 92, 94, 107.
 Դրաշգեա. 32.

 Եբրայեցիք. 52, 53, 62. տես է Իսրայելացիք.
 Եդեր. 35, 168.
 Եդերացիք. 138, 139.
 Եդիպտացիք. 83.
 Եդիպտոս. 128.
 Եդեկիւ. 107.
 Եդեկիէլ. 50, 53, 54, 85.
 Եդիւ (Ա.) ամիրապետ որդի Մուսուհայ. 14.
 Եդիւ (Բ.) որդի Արզլեկի. 99.
 Եդիւ Հրամանատար. 153, 157.
 Եդիւ Հրամանատար որդի Մդգէի. 166.
 Եդիւ Հրամանատար որդի Ուսայի. 128, 130—132, 135, 136.

Յգր քաջանայտպեան Հրէից. 55.
 Նթովագրէր. 63.
 Նգբարբ. 8.
 Նգիւ. 50.
 Նգիւս. 50, 88.
 Նման. 113.
 Նայի մարգարէ. 44, 47, 50, 53,
 73—75, 90, 95.
 Նայիսան կթիողիկոս. 167, 169.
 Նաթէր. 55.
 Նրասիւ. 7/24, 25, 101.
 Նրեմիւ. 30, 53, 70, 73, 83.
 Նրկ. 132.
 Նրուսագէմ. 6, 55.
 Նիրաթից տուն. տես Բեթղազէմ.
 Նիրաս. 13, 116.

Չարեանդ. 102, 134.
 Չարարիւ մարգարէ. 75.
 Չարարիւ քաջանայտպեան Հրէից. 50,
 82.
 Շեղոյ. 92.
 Չիդիւ. 134.

Սթշիբադուան. 101.

Թալին. 144.
 Թարգու. 41.
 Թարմաւ. 101.
 Թեոդոս. 17.
 Թեոդորոս Ռշտունի. 7—9, 11—13,
 23.
 Թեոդուպոլիս. տես Վարին քաղաք.
 Թիանէթ. 132.
 Թարգումայ տուն. 141.
 Թուխարբ. 26.
 Թուրապի. 60.
 Թրակացիք. 110.

Իմնդոկէ. 167.
 Իսահակ, Սահակ Նահապետ. 50, 65.

Իսահակ որդի Մալիմ. 116, 119,
 120.

Իսմայէլացիք, Իսմայէլ. 6—8, 12—
 14, 18, 19, 23—29, 31, 32, 35—
 37, 39, 41, 43, 45, 99, 102—
 104, 107, 109, 110, 112—114,
 116—119, 121—123, 125, 129,
 130, 133, 134, 137—141, 144—
 146, 153, 156—162.

Իսմայէլ Նահապետ. 29, 106.

Իսրայէլ. 43, 69—71, 73, 83, 95.

Լեոն (Գ. Իսաւրացի). 17, 42, 43,
 45, 99, 103, 105, 106, 109, 110,
 129, 143, 159.

Լեոն (Դ. Խաղաբ). 155, 156, 158.

Խաղբբ. 16, 17, 41, 101, 132, 160.

Խաղմ. 162, 165.

Խաթիբիթիթեր. 132.

Խաթուան. 132.

Խառան. 28—30, 117.

Խարս. 140.

Խեփ. 132.

Խլաթ. 145, 146.

Խոզմաղ. 132.

Խոշակունիք. 18.

Խոսրով (Փարվէզ). 6.

Խորասան. 37, 125, 128, 136, 145.

Խրամ. 18, 33.

Ծալէհ. 133.

Մուքեդ. 132.

Վահագմբա. 125, 136.

Վամբեխան. 132.

Վասմ. 32.

Վասպից գրունք. 40, 160.

Վաստիգան. 157.

Վարին քաղաք, Թեոդուպոլիս. 124,
 129, 130, 139, 142, 148.

Կարմիր ծով. 108.
 Կիլիկիցիք. 12, 155.
 Կիլիկիա. 103.
 Կնարի. 61.
 Կոգովիա. 7, 11, 18.
 Կոդ. 168.
 Կոդք. 144.
 Կոդընիա. 157.
 Կոստանդին (Գ.) որդի Հերակղի. 4, 9, 12.
 Կոստանդին (Ե. Կոստանդինա). 123, 129, 133, 143, 155, 158, 159.
 Կոստանդին (Զ.). 158, 159, 169.
 Կոստանդնուպոլիս. 105.
 Կովկաս. 42.
 Կորին արծրունի. 34.
 Կուժայրի. 138.
 Կուբ. 132.
 Հաբանդ. 132.
 Հադարացիք. 11. տես և Իմացեւան
 ցիք.
 Հադր. 123.
 Համազասպ արծրունի որդի Գագկայ.
 135, 144, 146, 162, 164.
 Համազասպ արծրունի որդի Վահան-
 նայ. 130, 131.
 Համամ աժառուների որդի Շապհչյ.
 168.
 Հայք (աշխարհ). 7, 8, 11, 12, 14—
 18, 23, 28, 30, 31, 36, 42, 101,
 112, 118, 119, 121, 122, 127,
 128, 130, 133—136, 138, 139,
 143, 145, 147, 151, 152, 155,
 157, 158, 160—162.
 Հայք (ժողովուրդ). 7, 9, 10, 11, 14,
 15, 19, 24—31, 33, 35, 63, 112,
 113, 120—122, 124, 128, 134,
 137—139, 141, 142, 145, 147—
 149, 155, 160—162, 165, 166,
 168, 169.
 Հաջաջ. 63.

Հասան. 136, 139, 153
 Հարբերի. 61.
 Հեր. 134.
 Հերակղէս կայսր. 3, 9, 12.
 Հերիթ. 100.
 Հեշմ. 100, 112—114, 126.
 Հեշար. 132.
 Հմացեակ մամիկոնեան. 138.
 Հնդիկք. 63.
 Հոնք. 40—42, 101, 113, 114, 160.
 Հոռամք. 3, 9, 19, 42, 43, 103.
 Հոռմացիք. 61, 62, 143.
 Հուսեթ. 52.
 Հրահան մամիկոնեան կամե. 139.
 Հրեայք. 4, 48, 51—55, 73, 77,
 96. տես և Իսրայելացիք.
 Հրեաստան. 3—6, 10, 95.

Չելթդ. 132.

Չորայ. 9.

Չէի. 77.

Չուկաս աւետարանիչ. 44, 58.

Շենք. 37—40.

Ճորայ պահակ. 41, 101.

Մադիամ. 4, 5.

Մադիանացիք. 95.

Մադրուլթք. 101.

Մակեդոնացիք. 38.

Մակու. 144.

Մահմա զորավար. 138, 140.

Մահմա զորավար Երզնէլիքի. 20 —
 23, 28—32, 35, 37—40, 42.

Մահմա հօրեղբայր Օմարայ ամիրա-
 պետին. 89.

Մահմա Մահադի ամիրապետ. 154,
 155, 158, 160, 161, 166.

Մահմա օրէնսդիր և մարզաբե Երա-

բացուց. 3, 27, 44, 46, 50, 51,
56, 59, 76, 91, 92.

Մատթեոս առաքեալ 44, 58.

Մարգարեացք 7.

Մարտպանեան 132.

Մարիամ զուտար Ամրամայ. 76, 77.

Մարիթենեա 157.

Մարկիանոս 41.

Մարկոս առաքեալ 44, 58.

Մարք 7, 18, 128.

Մեհրուժան արծրունի. 162, 163.

Միլերկրայք. 103, 111.

Միսիդիոն. տես Միլերկրայք.

Միքիե. 73.

Մովսէս. 71.

Մովսէսայք. 71.

Մովսէս մարգարէ. 44, 50, 56, 57,
65, 68, 69, 71, 77, 80, 87, 89,
90, 108.

Մուսիս. 12, 14.

Մուշեղ որդի Վասակայ, եղբայր Ա-
շտի. 124.

Մուշեղ մամիկոնեան որդի Հրահա-
տայ. 139, 140, 150.

Մուսէ ամիրայեան. 161, 162, 165,
166.

Մուսէ զօրավար. 134.

Մուրէլի. 61.

Մսիխ (որդի Երզն Մեկրի) եղբայր
Էնշմայ, զօրավար. 40, 41, 102—
105, 107, 111, 114.

Մրուան (Ա.) 14.

Մրուան որդի Մահմէտի, հրամանա-
տար. 112—114, (Բ. ամիրայեան)
116, 117, 119—121, 125—127.

Յապկերտ ամիրայեան. տես Եղիգ Բ.

Յապկերտ Վերլին Սասանեան. 6.

Յակոբ Նահապեան. 50, 65, 70, 71,
73.

Յեսու. 52, 57.

Յոյնք. 4—8, 13, 17, 19, 23, 26,
32, 35, 36, 61, 62, 103—105,
123, 129, 133, 143, 144, 148,
155, 156, 158—160, 168, 169.

Յոթ. 47, 50.

Յովհաննէս առաքեալ 44, 58, 81,
82.

Յովհաննէս մկրտիչ. 50, 82.

Յուդայ որդի Յակովբայ. 50, 77.

Յուդայի ցեղ. 53, 54, 83.

Յուստիանոս. 17, 19.

Նաբուգոդոնոսոր. 54.

Նախնական, Նախնական. 7, 11, 24,
33.

Ներսէս կամարական. 161.

Ներսէս Շինոզ. 14.

Նկան. 133, 134.

Նոյ. 56.

Շամ. տես Հէլմ.

Շապուհ ամասունի. 168.

Շաքէ. 132.

Շիրակ. 138.

Շուշան. 25.

Շուշք. 132.

Ոստանի. 132.

Ոգրեղա. 166, 168.

Ոք. 117.

Որմի (Յորմի). 134.

Որմիգդ փերոզ. 101.

Ուզայե. 24.

Ուրխ. 92.

Ուրծայ (Յուրծայ). 147.

Պայիկայ զաշտ. 19.

Պարսիկք. 6, 7, 37, 38, 63, 98,
101, 128, 130, 134, 153.

Պարտաւ. 114, 166.

Պենտապոլիս. 128.

Պոնտոս. 105, 123, 157, 168.

Պոսկոպ. 7, 8, 12.

Պտղոմէոս. 144.

Ջահգի. 61.

Զառայ. 102.

Զուղայ. 7, 18.

Ռափթարխան. 132.

Ռշտունեաց զաւառ. 26.

Ռոհ կամ Ռուհ զօրավար. 134, 161, 162.

Ռուսփայ. 116.

Սարարի. 60.

Սաղառիւ. 103, 157.

Սահակ արծրունի որդի Գագկայ. 135, 162, 164.

Սահակ արծրունի որդի Վահանայ. 130, 131.

Սահակ բաղրատունի իշխան. 136, 142, 145, 150.

Սահակ բաղրատունի որդի Բաղաւատայ. 128.

Սահակ կաթողիկոս. 28, 29.

Սաղման. 58.

Սամուէլ մարգարէ. 50, 57.

Սամուէլ տէր Մամիկոնեից. 150.

Սամցիէ. 138.

Սառակինոս. 5, 45, 63, 129, 141.
տես և Իմացելացիք.

Սարմատացիք. 159.

Սէթ. 71.

Սէթ Հարաշի. 102, 112.

Սմբատ բաղրատունի իշխան. 13,

14, 23, 26, 31, 32, 35.

Սմբատ բաղրատունի սպարապետ,

որդի Աշոտայ իշխանի, եղբայր
Վասակայ. 138, 142, 146, 150.

Սմբատ մամիկոնեան. 112, 118, 120.

Սմբատ որդի Աշոտայ իշխանի. 23,
25, 27, 34.

Սմբատ որդի Վարազդիւրցի. 19.

Սոգոմ. 65.

Սողոմոն, 50, 53, 88, 90.

Սուլէյման ամիրապետ. 40—42.

Սուլէյման պլա ամիրապետ? յետ
Վլթի Բ. 115, 116.

Սուլէյման Հէն. 130, 131.

Սուլէյման Հրամանատար. 166, 167,
169.

Սուրենապատ. 134.

Սոփիա Ս. 105, 106.

Սպատարոնն Փերոզ. 101.

Ստեփանոս կաթողիկոս. 170.

Վահան արծրունի. 131.

Վահան գնունի. 151.

Վասակ բաղրատունի Հայր Աշոտայ
իշխանի. 112.

Վասակ որդի Աշոտայ իշխանի. 144,
146.

Վասպուրական. 11, 23, 26, 27,
119, 130, 134, 144, 146.

Վարազդապուհ ամուսունի. 34.

Վարազդիւրց. 19.

Վարդ որդի Թեոդորոսի Ռշտունից.
13, 23.

Վարդանակերտ. 24, 31.

Վէլիցիէ. 132.

Վէռիա. 139, տես և

Վերք. 15, 16, 63, 132, 138, 139,
166, 168.

Վլթի (Ա.) ամիրապետ. 31, 35.

Վլթի (Բ.) ամիրապետ. 115, 116,
118.

Տաճատ անձնացի որդի Գրիգորի.
155, 158—161.

Տառերգութ. 12—15, 24, 31, 126, 144.

տես եւ Իսմայէլացիք.

Տայ գիւղ. 147.

Տայք. 26, 123, 168.

Տասուկ. 134.

Տարօն. 11.

Տիբեք. տես Եփեսիմերոս-Տիբեք.

Տիգրիս. 126.

Տրդատ կաթողիկոս. 136.

Տրուէղ. 17.

Տրուներ. 144, 147.

Փայտակարան. 101.

Փարաւն. 108.

Փարսքիթ. 101.

Փայթ. 35.

Փուէշ կաթոբ. 132.

Վարար. 91.

Վաղա. 132.

Վաղդէացիք. 62.

Վաւղի. 60.

Վերան. 161.

Վոջար. 55.

Վուրէթա. 162.

Օգոստ ամիսապետ. 11.

Օթման ամիսապետ. 3, 8, 11, 12.

Օթման Հրամանատար. 160.

Օմար ամիսապետ. տես Եմր.

Օմար Ե. ամիսապետ (արդի Երզն

Եգիպտոս). 42, 43, 45, 99, 101.

Օբքոյ. 120.

ՎՐԻՊԸՆԻՔ

				Տպէաւ	Ուղղէի
էջ	43	տող	21	Իամայելի	Իարայելի
»	136	»	20	Կահաթբայ	Կահաթբայ

Ընկերութեան հետեւեալ հրապարակութենէնքը կարելի է պահել
 նաև ընդ Ընկերութեան գրասենեակէնքը և ընդ Անդրանիկան և
 ինչպէս հայ գրադատականացիներէնքը:

	Թ.	Գ.
1. Թաւամաղ մեղու, թարգմ. օր. 'Ն. Տէր-	—	40
Սարկոսեան	—	50
2. Կարմիր լապտեր, թարգմ. օր. 'Ն. Տէր-	—	30
Սարկոսեան	—	60
'Նոյնը առանց կազմի	—	45
3. Թողմաս եղբօր անակը, թարգմ. օր. 'Ն.	—	25
Տէր-Սարկոսեան	—	15
'Նոյնը առանց կազմի	—	10
4. Սանկական երգեր, Վամառ-Քաթիպա	—	80
'Նոյնը առանց կազմի	—	50
5. Սորելս և նրա ջնջելու հնարները, Պ. Տէր-	—	60
Բարսեղեան	—	20
6. Ընողջապահական ընթերցանութիւն. 'Նեղ	—	10
և խոնաւ բնակարանների մասին. պ. ձ.	—	
Ս. Ըսաքելեանի	—	
7. Սրբոյ ձօրն մերոյ Սովսիսի Խորենացւոյ	—	
Պատմ. ձայն.	—	
8. Փոքրիկ ձեռնարկ Վորձնական անտեսու-	—	
թեան, Սօրիս Բլօքի, փոխադր. պ.	—	
Ս. Պալատանեանցի	—	
9. Ուօթնգոնի պատմ. թարգմ. Վիւտ քհն.	—	
Ըղանեանցի	—	
10. Վամառ-Քաթիպայի բանաստեղծ. կազմ.	1	20
'Նոյնը առանց կազմի	—	50
11. Ուխտաւորք, գործ Վիլհէլմ ձառնի	—	75

405

	մ.	դ.
12. Գառնուկ և Լուսատունիկ, զէպեր Վրիտափոր Շմիդտի, թարգմ. Առաք . . .	—	25
13. Սայեաթ Աօֆա, աղղային երգիչ	—	5
14. Օննդեան պատմութիւնը և Մայիսեան տօնը Վինլեանդիայում	—	10
15. Եղաթանգեղեայ պատմութիւն	1	—
16. Գիւղական Խալիֆայ, պ. Լ. Էրարատեանցի	—	50
17. Վանայ Սաղ, պ. Գ. Շէրենցի	—	75
18. Փնջիկ, գրեց Եղէքսանդր Էրարատեանց	—	20
19. Աամուս, զէպ, գրեց Շիրվանդադէ	1	—
20. Ստեփանոսի Տարօնեցւոյ Լսողեան Պատմութիւն Տիեզերական, երկր. տպ.	2	—

Բայի սոցանից նոյն գեղերում լաճաւում էն Բնիկերոյնեան հետեւեալ թրթերը.

1. Ուսումնարանների առողջապահութեան հարցեր, բժ. Լ. Բարայեանի	1	—
2. Արքեր և նոցա աղղեցութիւնը առողջութեան վերայ, բժ. Լ. Բարայեանի	—	30

ԳԱՄ Հիմնարար Գիտ. Գրադ.

FL0007811

ЦЕНА

II
19458